

А К А Д Е М І Я Н А У К У Р С Р

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Проф. С. В. ЮШКОВ

ген-кореспондент Академії Наук УРСР

НАРИСИ

З ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ
І ПОЧАТКОВОГО РОЗВИТКУ
ФЕОДАЛІЗМУ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
КИЇВ

1939

Проф. С. В. ЮШКОВ
Член-кореспондент Академії Наук УРСР

НАРИСИ

З ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ І ПОЧАТКОВОГО РОЗВИТКУ ФЕОДАЛІЗМУ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літ спису українського друку“, „Картю-вому репертуарі“ та інших покажчиках Української книжкової палати.

Зідповідальний редактор *С. М. БЕЛОУСОВ*
Редактор *К. Г. ГУСЛИСТИЙ*

ПЕРЕДМОВА

Питання про виникнення і початковий розвиток феодалізму в Київській державі, надзвичайна актуальність якого ясна кожному історикові, не можна визнати розробленим, хоч йому в радянській історіографії останнім часом віддавали багато уваги.

Так, ми вважаємо, що в літературі досить чітко відмежовується період феодальний від періоду дофеодального, що періодові дофеодальному не дається повної і вичерпної характеристики, через що питання про виникнення феодалізму в надрах Київської держави в дофеодальний період розв'язується надзвичайно сумарно.

Але й у тих роботах, що безпосередньо присвячені виникненню феодалізму в Київській державі, багато питань не розв'язано. Так, не поставлено з належною глибиною питання про князівський домен, про форму й шляхи його розвитку. Недосить з'ясований процес перетворення основної маси вільних общинників у феодально-залежне селянство. Цілком не поставлена проблема виникнення феодального міста. Але, найголовніше, в усіх останніх роботах, присвячених феодалізму в Київській Русі, зовсім не порушується питання про виникнення феодальної політичної організації, про виникнення феодальної держави, не говорячи вже про виникнення феодального права, зокрема про виникнення таких феодальних інститутів, як васалітет, міністеріалітет, іmunітет. Разом з тим при вивченні генезису феодалізму дослідникам давно було пора звернути увагу, з одного боку, на вивчення місцевих особливостей у процесі феодалізації в окремих частинах Київської держави, а, з другого — на виявлення специфіки в генезисі руського феодалізму. Таким чином наше твердження, що розв'язання питання про виникнення і початковий розвиток феодалізму не можна визнати скількинебудь задовільним, ніби можна вважати доведеним.

Само собою зрозуміло, нова робота з історії феодалізму Київської Русі повинна бути написана з урахуванням усіх відзначених нами хиб і помилок. У новій роботі, згідно з вказівками товаришів Сталіна, Кірова і Жданова, мусить бути виразно і чітко відмежований період дофеодальний від періоду феодального.

Разом з тим треба показати, що в дофеодальний період створювались передумови для виникнення феодального способу виробництва. В новій роботі треба виявити не тільки виникнення великого феодального землеводіння і форм феодальної залежності, а й виникнення апарату класового

гноблення. В новій роботі треба поставити надзвичайно важливе питання про виникнення феодального міста. В ній, нарешті, треба уникнути тих помилок у розв'язанні окремих питань генезису феодалізму, про які ми говорили.

Але ми зовсім не вважаємо, що й пропонована робота не має хиб. Найсамперед їх усвідомлює сам автор. Зокрема часто, через повну відсутність або бідність джерел, доводиться вдаватись до гіпотетичних тверджень. А що основним матеріалом для розв'язання багатьох питань часто є Руська Правда, то доводиться вдаватись до надзвичайно докладного аналізу окремих статей і правових норм. Основною ж хибою нашої роботи ми вважаємо те, що вона являє тільки сукупність окремих нарисів, зв'язаних єдністю теми. Вона не дає загального ходу історичного процесу. Звідси, звичайно, ряд серйозних прогалин і недоліків.

ОСНОВНІ РИСИ СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ЛАДУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ В ДОФЕОДАЛЬНИЙ ПЕРІОД І ВИНИКНЕННЯ ПЕРЕДУМОВ ДЛЯ РОЗВИТКУ ФЕОДАЛІЗМУ

Хоч питанню про Київську Русь було присвячено багато досліджень, а в загальних оглядах і підручниках Київська Русь завжди була предметом особливої уваги, питання про суспільно-економічний устрій Київської Русі даного періоду розроблене мало.

В дореволюційній історіографії ця нерозробленість питання зумовлювалась між іншим і тим, що дослідники догматично підходили до вивчення Київської Русі. Спрямовуючи основну увагу на період розквіту Київської держави, тобто на XI ст., вони звичайно характеристику цього періоду автоматично поширювали на Русь IX—X ст.

Цей догматичний підхід дореволюційної історіографії відбився і в роботах Рожкова, Покровського. Спробу Б. Д. Грекова дати характеристику досліджуваного періоду, яку він зробив в останньому виданні своєї праці „Феодальные отношения в Киевском государстве“, не можна визнати вичерпною. Він зачепив лише кілька проблем, та й то не досить глибоко; зокрема він зовсім не розкрив процесу розкладу общини, надзвичайно важливого для дослідника генезису феодалізму.¹

Питання про рівень суспільно-економічного розвитку східного слов'янства значною мірою буде роз'язане, коли ми з'ясуємо, яка галузь господарства переважала в слов'ян і яка була в них техніка сільського господарства.

І. ПИТАННЯ ПРО ЗНАЧЕННЯ ЗЕМЛЕРОБСТВА В ГОСПОДАРСЬКІЙ СИСТЕМІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ В ДОФЕОДАЛЬНИЙ ПЕРІОД

Питання про основне заняття східного слов'янства як до, так і після утворення Київської держави обмірковувалось досить жваво. І кінець-кінцем в історичній науці склалося два основних погляди. Перший погляд був розвинутий Ключевським і його боронили Рожков, Довнар-Запольський, Лященко та ін. За ним, основним заняттям східного слов'янства були торгівля, полювання, бджільництво та інші лісові промисли. За другим поглядом, який з найбільшою силою і доказовістю виразив Грушевський і боронили Любавський, Покровський, а далі Б. Д. Греков, основною галуззю господарства населення Київської Русі було землеробство.

Оцінюючи аргументацію захисників цих двох протилежних поглядів, доводиться визнати правильність другого, а аргументацію Ключевського та його прихильників визнати слабкою і непереконливою.

Справді, чим, головню, аргументують Ключевський, Рожков та їх прибічники? Рожков¹, наприклад, намагаючись довести, що руські слов'яни жили полюванням, бджільництвом, указував, що засновники Києва—Кий, Щек і Хорив, за переказами, були мисливцями, що сіверяни, деревляни,

¹ Н Рожков, Русская история в сравнительно-историческом освещении, Л.-М., 1928, т. I, с. с. 76 - 77.

радимиці платили данину хутрами, що деревляни, обложені Ольгою, пропонували їй платити данину „скорую“, тобто хутрами, що Ігор і Ольга хутрами обдаровували візантійців, що Святослав, завоювавши Болгарію і зробивши Переяславець на Дунаї столицею своєї держави, одержував данину з Русі хутрами. Рожков разом з тим на доказ правильності своїх поглядів наводить свідчення арабських письменників, зокрема звістки Ібн-Хордадбе, про те, що руські вивозили з своєї країни хутра видри і чорних лисиць.

Але всі ці висновки непереконливі. Припустимо, що легендарні засновники Києва були дійсно мисливцями. Але це зовсім не означає, що й уся маса населення Київської Русі була мисливцями. І ці звістки можуть означати не те, що полювання й бджільництво грали основну роль у господарській системі населення Київської Русі, а те, що хутра, мед і віск уважались головними експортними товарами і що вони (особливо хутра) являли велику цінність. Таке значення мали хутра не тільки в добу Київської Русі, а й у Московській державі, особливо в XVI—XVII ст. В Московській державі ясак з колоніальних народів брали головним чином хутрами; московські царі обдаровували своїх гостей соболями, але нікому не спаде на думку вважати на цій підставі, що основним заняттям жителів Московської держави було полювання.

М. С. Грушевський і його прихильники могли висунути цілий ряд найсерйозніших доказів на оборону свого погляду. Звернемось до короткого огляду цих доказів. Особливо переконливі лінгвістичні дані. М. С. Грушевський¹ на основі пильного вивчення лінгвістичного матеріалу всіх слов'янських племен показав, що основні землеробські терміни однакові як у східних, так і в західних слов'ян. Такими загальнослов'янськими термінами є: орати, ратай, нива, леха, плуг, рало, борона, яр, ярина, озим і озимина, серп, коса, граблі, сніп, млин та ін. Все це говорить про те, що слов'яни взагалі були землеробським народом ще до свого розселення.

Але особливо вичерпне значення має той факт, що основним предметом харчування в усього слов'янства, за мовними даними, було жито, від дієслова жити. А жито — хлібний злак, який у різних слов'янських племен спеціалізується, пристосовуючись до головного роду хліба — чи до жита, чи до ячменю, чи до пшениці. Надзвичайно показовим є також те, що слово „обилие“, яке вживається в значенні багатства, означає разом з тим урожай хліба, хліб незібраний і взагалі хліб. Слово „брашно“, що означає в деяких слов'янських племен муку, вживалось у значенні їжі взагалі і навіть у значенні майна.

Таким чином за лінгвістичними даними слов'янство було землеробським народом не тільки в IX—X ст., а й значно раніш.

Про землеробство як про основну галузь господарства Русі IX—X ст. не меншою мірою говорять і археологічні дані. Насамперед цими даними підтверджується, що хліб був дійсно звичайною їжею слов'ян. Археологи — як дореволюційні, так і радянські — знаходять у могилах, могильних полях, курганах, городищах зерна багатьох сортів хліба і речі сільсько-господарського інвентаря. Дуже характерно, що про землеробство як про основну галузь господарства говорять археологічні дані, що стосуються всіх племен східного слов'янства — сіверян, деревлян та ін. Особливо цікаві дані радянських археологів, які зробили об'єктом своїх спостережень археологічні пам'ятки радимичів і кривичів (територій, що входять у склад БРСР і Західної області), тобто ті лісові райони, де, за розрахунками дослідників, захищаючих погляд про торгівлю й лісові

¹ М. С. Грушевський, Історія України - Русі, т. I, вид. 3, К., 1913, с. с. 245—250.

промисли як про основні заняття руського населення, особливо повинні були процвітати ці галузі господарства, а тим часом і тут землеробство грало основну роль.

Про землеробство як основну галузь господарства говорять і літописи. Так, початковий літопис містить звістку про те, що вятичі, які перебували на нижчому ступені суспільно-економічного розвитку, все таки платили данину з плуга. Друге літописне свідчення говорить про значення землеробства в деревлян. Літопис вкладає в уста кн. Ольги, що обложила Іскоростень, такі слова: „Вси гради ваши предашася мне, и ялися по дань, и делают нивы своя и земле своя; а вы хотите изъмерети гладом, не имучеся по дань“¹.

Свідчення деяких візантійських і східних письменників також досить переконливі і, в усякому разі, паралізують значення інших свідчень про переважне значення торгівлі й лісових промислів у господарстві слов'ян. Так, єврейський мандрівник Ібн-Якуб говорить, що слов'янська земля багата на всякі життєві припаси і що слов'яни — народ господарський і працює старанніше, ніж будьякий інший народ. Візантійський історик Лев Діакон повідомляє, що візантійський імператор Цимісхій за договором з кн. Святославом дозволив Русі привозити в Візантію хліб на продаж. До цих доказів треба додати дані, що характеризують релігію слов'ян. Історики слов'янської релігії рішуче обстоюють землеробський характер слов'янського культу. Суті слов'янських релігійних свят не можна зрозуміти, не взявши на увагу значення землеробства в господарській системі руських слов'ян в IX—X ст. Особливо показове є те, що після прийняття християнства виниклий своєрідний синкретичний культ також набрав яскраво виявленого землеробського характеру. Досить указати, що весна перетворилась у богородицю, яка приїздила на благовіщення на ралі; святі Ілля, Юрій і Микола перетворились в охоронців сільськогосподарських робіт і помічників землероба².

Особливо яскравий землеробський характер мав культ Юрія, який „жито засіває і жито родить“, „яр засіває, горох сіє“ і „на полі перший бог“. Населення після прийняття християнства продовжувало, як про те свідчать деякі списки Устава кн. Володимира, молитись під клунею або в житі.

Показове також і те, що про землеробство як про основне заняття слов'ян говорить і слов'янський календар³. Слов'яни називали місяці залежно від чергування сільськогосподарських робіт: перший місяць, коли рубали дерева для спалювання під посів, називався січень; другий, коли зрубані дерева підсихають, називався сухий; третій, коли обпалені дерева перетворюються в золу — березозол; четвертий — травень, далі йдуть квітень, серпень, вересень (від вресити — молотити).

Словом, як можна переконатись, докази на користь погляду на землеробство як на основну галузь господарства східного слов'янства в IX—X ст. численні, різноманітні і, як нам здається, вичерпні.

Звичайно, все це не означає, що полювання і бджільництво в господарстві Київської Русі ніякого значення не мали⁴. Як побачимо далі, полюванням і бджільництвом населення Київської Русі добувало основні експортні товари, які високо цінилися на іноземних ринках — хутро, мед і віск.

¹ Лавр., під 946 р.

² Б. Д. Греков, Феодальные отношения в Киевском государстве, М. Л., 1937, с. 51; М. Н. Никольский, История русской церкви, изд. 2, М. Л., 1934, с. 50 і далі.

³ Б. Д. Греков, цитований твір, с. с. 51—52.

⁴ Зведення матеріалів про інші галузі господарства східних слов'ян подане в М. С. Грушевського, цитований твір, с. с. 250—260.

II. ТЕХНІКА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Питання про землеробську техніку, цікаве саме по собі, набуває великого значення ще й тому, що розв'язання його значною мірою зумовлює вирішення питання про основну суспільно-економічну одиницю в східного слов'янства в IX—X ст. Само собою зрозуміло, що дослідники, які заперечували значення землеробства в господарській системі Київської Русі, не ставили цього питання. Його висунули М. С. Грушевський і М. Н. Покровський. Оглядаючи матеріал, наведений Грушевським на доказ того, що землеробство було основною галуззю господарства в слов'ян IX—X ст., можна встановити, що він уважав доведеним існування орного землеробства в цей період. М. Н. Покровський, який, заперечуючи існування сільської общини, повинен був обстоювати примітивність сільськогосподарської техніки, говорив про поширення в слов'ян так званого мотичного землеробства¹. Тепер і це питання може бути вичерпно розв'язане, бо докази на користь панування орного землеробства численні, різноманітні і переконливі.

Насамперед треба пам'ятати, що територія, заселена слов'янами по Дніпру і на захід від нього, за свідченням Геродота, була зайнята поселеннями скіфів-землеробів і скіфів-орачів. Особливо цікаве свідчення Геродота про те, що скіфи-орачі продукували хліб на продаж. Ми не будемо вирішувати питання про автохтонність слов'янських поселень на Дніпрі. Навіть, коли ми визнаємо, що слов'янство було зайшлим народом, все таки безперечно, що порівнюючи високий ступінь сільськогосподарської культури, про який говорить Геродот, мав бути тою чи іншою мірою засвоєний слов'янством. Справді, трудно припустити, щоб слов'янство зберегло свою примітивну мотичну техніку, осівши на території, де панувало орне землеробство. Особливе ж значення матиме свідчення Геродота, коли ми визнаємо слов'ян автохтонами Наддніпров'я. Тоді, очевидно, це свідчення буде стосуватись до предків слов'ян. Але ми не хочемо перебільшувати значення Геродотових свідчень. Є цілий ряд серйозних доказів на користь того, що населення Київської Русі вже перейшло на орне землеробство. Насамперед за це говорять мовні дані. Як ми вже сказали, слова орати, рало, плуг є слова загальнослов'янські, так само як, слова яр і ярина, озим і озимина. А це свідчить про те, що орна техніка була відома слов'янам до їх розселення. Про поширення орного землеробства говорить також і те, що лемеші знайдені в об'єктах археологічного обслідування тих слов'янських племен, які не можна було причислити до найбільш розвинутих з суспільно-економічного погляду. Зокрема Рибаківка вдалося знайти лемеші в дреговичів, що належать до IX ст. Найвидатніші радянські археологи, як Равдонікас², не сумніваються в тому, що в IX—XI ст. панувала орна техніка, навіть якби й не було знайдено залізних лемешів. Равдонікас цілком правильно, на наш погляд, відзначає, що лемеші могли бути і дерев'яні. Крім того, досі обслідували об'єкти, які через свій характер навряд чи могли містити в собі багато землеробського інвентаря (могильники, городища та ін.).

Літописні дані також вичерпно вказують, що населення Київської Русі перейшло на орну техніку. Як сказано, радимичі й вятичі платили данину з рала і плуга. Особливо показовим ми вважаємо той факт, що плуг у X ст. застосовували навіть вятичі, які, як відомо, стояли осторонь основних економічних і культурних центрів Київської Русі.

¹ М. Н. Покровський, Русская история с древнейших времен, 1933, т. I, с. с. 15—16.

² В. И. Равдоникас, Некоторые моменты процесса возникновения феодализма в лесной полосе Восточной Европы в свете археологических данных. Основные проблемы генезиса и развития феодального общества, М.-Л., 1934, с. 120.

Таким чином питання про панування в Київській Русі в IX—X ст. орного землеробства повинне бути вирішене позитивно.

Як ми вже сказали, питання про землеробську техніку в Київській Русі в дофеодальний період має вирішальне значення для розв'язання питання про суспільно-економічну одиницю, яка панувала в той час. Тут не лишається ніяких сумнівів у тому, що при орній техніці первісно-общинний лад повинен був розклатись. Повинні були розклатись і великі родини, на які розпався патріархальний рід. Розклад патріархального роду і великих родин зумовив виникнення сільської, територіальної громади, общини.

III. СІЛЬСЬКА ОБЩИНА

Джерела не дають нам ніяких вказівок на існування сільської територіальної общини в IX—X ст. Але це зовсім не означає, що її не існувало. В усякому разі, археологічні дані, що характеризують еволюцію поселень східного слов'янства VIII—XII ст., з певністю говорять нам, що велика родина починає розпадатись і що виникають інші суспільно-економічні колективи. Зокрема вивчення городищ, які являють собою місце поселення великих родин, показує, що або городища втрачають це своє значення, перетворюючись у тимчасові пристановища, або навколо них розвивається селище, або виникає велике відкрите поселення, незалежно від городищ. За обчисленням Равдонікаса¹, в лісовій смузі поселень східного слов'янства тільки 30% городищ у тій чи іншій мірі зберігають своє значення. Процес розкладу великих родин повинен був привести до виникнення тільки сільських общин, бо іншого суспільно-економічного колективу наука покищо не знає. Джерела не дають нам змоги також установити, яка назва була присвоєна сільським общинам. Але в історичній літературі ще з часів слов'янофілів, зокрема Лешкова, автора роботи „Русский народ и государство“, почали обстоювати думку, що сільська община в Київській Русі називалась вервю, про яку говориться в Руській Правді. Проте цю думку заперечив Леонтович, який почав уважати верв задругою, як і верв Полицького статуту. М. М. Ковалевський підтримав і розвинув погляд Леонтовича на основі багатого порівняльно-історичного матеріалу. Енгельс також, обізнавшись з роботами Ковалевського, визнав цілком обгрунтованим існування вервей-задруг у Київській Русі².

Павлов-Сильванський³ повернувся до думки, що верв—сільська община. Основним його доводом було те, що в Руській Правді передбачається кругова відповідальність верві, якщо на її території станеться вбивство, а інститут кругової поруки він уважав одною з основних ознак сільської общини. Останнім часом думку про те, що верв—сільська община рішуче підтримує Б. Д. Греков. Він спирається головню на неможливість застосувати статті Руської Правди про дику виру до верви як великої родини. Дика вира складається з індивідуальних вкладів у неї, а це примушує припускати індивідуальне господарство членів верві. Б. Д. Греков вважає верв не тільки сільською общиною, а й сільською общиною в процесі її розкладу, бо вклад у дику виру не був обов'язковий для всіх членів верві.

Але при глибшому аналізі доводи його виявляються непереконливими. Насамперед не треба забувати встановленого Леонтовичем факту, що верв Полицького статуту — задруга — велика родина, отже що верв є термін,

¹ Цитований твір, с. 18.

² Енгельс, Походження людини, приватної власності і держави, вид. Партиздат ЦК ВКП(б), 1933, с. 169.

³ Н. П. Павлов-Сильванский, Феодализм в удельной Руси, СПб, 1910, с.с. 99—105.

застосований у слов'янства до задруг, патріархальних великих родин. Ми можемо, звичайно, говорити, що тотожність назв ще не означає тотожності інститутів. Але все таки той факт, що вервю слов'яни називали велику родину має значення, і на нього треба зважати.

Далі, Руську Правду не можна розуміти як збірник звичаєвого права. Це — збірник законів, і до того законів, установлених феодальною владою. Статті Руської Правди, починаючи з Правди Ярославичів, є нові норми, а не констатація встановлених звичаїв.

Ураховавши все це, подивимось, чи є справді серйозні підстави для перегляду поглядів на верв як на велику родину, які з такою силою і з такою чіткістю підтримував Енгельс.

Про верв уперше говориться в Правді Ярославичів в ст. 2 II Серг.: „А иже убьють огнищанина в разбои, или оубийца не ищуть, то вирное платити в ней же вири (треба читати: верві) голова начнеть лежати“.

Чи можна на основі цієї статті обстоювати думку, що верв — не велика родина, а сільська община? Нам здається, що ніяких підстав немає: верв-задруга мала свою територію, на якій могли знайти труп убитого вогнищанина. Немає нічого неприродного в тому, що князі поклали відповідальність на верв у цілому, як на об'єднаний суспільно-економічний колектив. Адже вира — це різновидність князівського доходу; важливо було насамперед, щоб цей дохід не був утрачений у випадку, якби конкретний убивця не знайшовся. Подивимось, чи є підстави переглядати погляд на верв як на задругу в результаті аналізу постанов Руської Правди в широких її редакціях. Там є ряд статей, що стосуються до верві: ст. 5—11 і 20 III Серг. Спочатку виділимо ті статті, для розуміння яких байдуже, чи є верв задругою чи сільською общиною. Це — ст. 5, за якою верв відповідає за вбивство княжого мужа і „людина“ в розбої в випадку, коли труп буде знайдений на території верві і коли члени верві не хочуть шукати убивцю; ст. 10, за якою люди, тобто члени верві, не платять вири за розбійника, але повинні видати його на „поток и разграбление“, і ст. 20, за якою верв не платить „по костех и по мертвеци“, „аже имене не ведают, ни знают его“. Не трудно бачити, що всі ці статті могли бути зрозумілі і припущенні, що верв — велика родина.

Переходимо до розгляду тих статей, які Б. Д. Греков використовує для доказу того, що верв — сільська община. Це статті 6—9 і 11 III Серг., тобто ті, де говориться про виплату дикої вири частинами (ст. 6), про участь у виплаті дикої вири головника (ст. 7), про самостійну, без участі верві виплату головництва головником (ст. 8), про умови виплати дикої вири в випадку вбивства під час сварки або на бенкеті (ст. 10), про звільнення верві від виплати дикої вири, якщо головник у неї не вклядеться.

Стаття 6 зовсім не розбиває уявлення про верв як про задругу. Навпаки, зміст її стає зрозумілішим, коли припустити, що верв — задруга. Якби верв була сільською общиною і, до того, общиною великою, а це природно для общини, що вже розкладалась, то незрозуміло, навіщо князівська влада йде на виплату дикої вири частинами, тим більше, що внески на виплату її збирали задалегідь. Навпаки, коли ми визнаємо верв задругою, то нам стане зрозумілим, чому князівська влада йде на виплату частинами навіть при збиранні внесків дикої вири задалегідь: верв була незначним колективом, і вимагати виру одразу — це означало б визнати кінець-кінцем саму норму нереальною, бо верв, звичайно, не могла її виплатити. Велика територіальна община могла, звичайно, виплатити виру якщо не одразу, то, в усякому разі, не протягом кількох років.

Статті 7—9 можна прекрасно зрозуміти припустивши, що верв — задруга — велика родина. Змістом своїм вони являють не що інше, як розвиток статті про дику виру: вони передбачають окремі випадки виплати цієї вири. Найсерйозніші труднощі для розуміння верві як задруги являє стаття 11 III, яка передбачає можливість індивідуальної відповідальності членів верві в разі, коли вони не вкладуться в дику виру. Ця стаття ніби припускає, що члени верві можуть мати своє індивідуальне господарство, своє, і досить значне, майно, а це неможливе в верві як родинній комуні. Але й тут при ближчому аналізі не тяжко встановити, що й ці труднощі не мають серйозного характеру.

Ми вище говорили, що велика родина давно вже розкладалась у Київській Русі. Цей процес повинен був особливо підсилитись у XII ст., коли феодальні відносини мали вже досить розвинутий характер. Верв, мабуть, у цей період почала розпадатись на патріархальні родини менших розмірів — дворища і печища, які збереглись на півночі Росії в XVI—XVII ст., і в напіврозкладеному вигляді існували і в XIX ст. (вони були досліджені А. Єфименко)¹.

Князі в своїх інтересах намагались використати елементи родових, патріархальних зв'язків у верві, розвинуте колективне почуття її членів, але коли це було в їх інтересах, вони використовували й відносини, зумовлені розпадом верві. Хто міг не брати участі в дикій вирі? Звичайно, найбільш заможні елементи, а не збіднілі члени верві. Князі могли одержувати з цих елементів виру не на виплат, а одразу або великими внесками.

Нарешті, можна навести ще одне міркування на користь того, що вервью називалась задруга, велика родина, а не сільська община. Якби верв була общиною, то ця назва збереглась би, поки вона існувала хоч у якійсь одній руській землі. Але нам відомо, що верв у значенні сільської общини не згадується в жодному пам'ятнику. Більше того: цей термін зникає навіть у Руській Правді. Для переписувачів короткої Правди, найдавніший список якої належить до XV ст., цей термін був незрозумілий: переписувач Академічного списку замість „верві“ по підчищеному написав „вири“, а переписувач Археографічного списку — „верной“. Але, коли ми будемо вважати верв великою родиною, то природно, що в міру розкладу великих родин і самий термін повинен був зникнути.

Отже всі норми Руської Правди можна буде пояснити, якщо ми вважатимемо верв великою патріархальною родиною, перебуваючою в процесі розкладу і перетвореною в сукупність патріархальних родин менших розмірів, що безпосередньо входили в склад сільської общини. Отже немає підстав для перегляду думки Енгельса.

Але суперечка наша з захисниками погляду на верв як на сільську общину — не тільки термінологічна. Якщо ми визнаємо, що верв — задруга, то це значить, що сільська община складалась з родових колективів, які розкладались, що патріархальні відносини в ній були ще досить сильні.

Проте разом з тим треба знати, що й сама сільська община розкладалась у дофеодальний період. Цей розклад був зумовлений цілим рядом моментів, відзначених Енгельсом. Тут на першому місці стоїть відділення від сільського господарства ремесла і торгівлі, яке почалося тоді, а це було можливе в наслідок розвитку продуктивних сил; далі йдуть грабницькі війни, що збагачували князів і племінну верхівку. Але нам здається, що велику роль у розкладі общини грало і збирання князями данини.

¹ А. Е ф и м е н к о, Исследования народной жизни, вип I, М., 1884, с.с. 217—237.

Сільська община була необхідна на даному етапі розвитку продуктивних сил сільського господарства. Вона була „формою землеробського виробництва“¹, що відповідала низькому рівневі техніки.

Великі землевласники, які з'являються в надрах общин, що розкладались, перетворюючись у феодалів, не знищують общинної організації. Вони намагаються використати її як знаряддя свого панування над общинниками, землю яких вони експропріювали. Насамперед вони намагаються перетворити общинні виборні власті в своїх агентів. Далі починають втручатись у розподіл земель і угідь між общинниками, виходячи з міркувань найкращих способів експлуатації того чи іншого селянина. Нарешті, використовують общинну організацію для встановлення інституту кругової поруки.

Особливо були зацікавлені в збереженні общинної організації, як уже об'єднаного колективу, князі. Вони, як можна з достатніми підставами думати, пристосовували встановлення фінансово-адміністративних округ до територій общин. В усякому разі, згодом (XII—XIV ст. і пізніше) кожна волость, що складалась з кількох сіл, являла собою общину (волосну общину).

Дрібні феодали, не маючи змоги експропріювати належну всій общині землю, намагаються відірвати частину общинної території і утворити з общинників, що жили на їх землі, нову общину, яку також використовують для затвердження і зміцнення свого панування.

IV. РОЗКЛАД СІЛЬСЬКОЇ ОБЩИНИ

§ 1. Розвиток ремесла

Одним з найбільших показників розкладу сільської общини в дофеодалний період Київської Русі, який (розклад) почався тоді, є відокремлення ремесла від землеробства, підвищення продуктивності праці ремісників і поліпшення якості продукції. Археологічні дані дозволяють нам установити, що цей процес достатньо мірою визначився з X ст. Саме з цього часу ремісничі вироби починають дуже відрізнятись своєю якістю й різноманітністю типів від продукції попередньої епохи.

Цей процес виявляється в усіх основних галузях ремісничої праці, але особливо показовий він, за археологічними даними, щодо ремісничого оброблення металів. Раніш металеві вироби були дуже грубі своєю технікою, не відрізнялись різноманітністю зразків і не мали стабільних форм. Обслідування археологічних об'єктів, датованих X ст., виявляє, що їх асортимент різко збільшується². З'являються добре вироблені ремісничі інструменти: сокири, долота, щипці, скоби, заклепки, цвяхи та ін., зброя у вигляді списів, стріл, кинджалів, ножів різноманітних типів, хатне начиння, наприклад, сковороди, хатні речі, як от кресала, замки, ключі тощо. Порівняння всіх цих виробів з виробами попередньої епохи показує, що якість топлення і кування різко поліпшується. Разом з тим можна простежити, що поступово встановлюються стандартні типи цих виробів по окремих районах, наприклад, сокири з прямим верхнім краєм і півкруглою виїмкою в нижньому краї, залізні лопати з протилежним кінцем у вигляді сковородника, стандартні плоскі сковороди. Нетрудно зробити висновок, що в оброблянні заліза склались спеціальні ремісничі

¹ Енгельс, „Марка“, Партиздат ЦК ВКП(б), 1935, с. 12.

² Докладне зведення матеріалів, що характеризують розвиток ремесла в дофеодалний період Київської Русі, дав В. І. Равдонікас у праці „Некоторые моменты процесса возникновения феодализма в лесной полосе Восточной Европы в свете археологических данных“, а також М. С. Грушевський у цитованій праці, т. I, вид. 3, К., 1913, с.с. 261—266.

традиції, виробились спеціальні навички, що обробляння заліза стало тепер окремою спеціальністю. Таксамо спостерігається великий прогрес в оброблянні кольорових металів. Так, місцевою роботою вважаються два срібні роги для пиття, знайдені в чернігівській Чорній Могилі, датованій візантійськими монетами IX ст. Ці роги являють собою вироби високої техніки: вони мають різбляну срібну оковку з стилізованим рослинним орнаментом і фігурами звірів і людей. З'являються в цей час і стандартні типи прикрас, наприклад, новгородські вискові кільця з ромбічним розширенням, кільця з великим обручем у смоленських кривичів, а це доводить, що вже в цей період існували певні районні центри виготовлення їх.

Археологічні дані дозволяють установити розвиток керамічного виробництва. До розглядуваного періоду глиняний посуд ліпили руками з грубої глиняної маси при поганому обпалі. Можна припускати, що кожна родина виробляла такий посуд власними засобами. В X ст. почали застосовувати ганчарне коло; ганчарі навчилися робити рівну дрібнозернисту глиняну масу і добре обпалювати виготовлені посудини в спеціальних печах, що вимагали вмілого поводження і спеціальних знань. У наслідок розвитку техніки ганчарної справи з'являються стандартні типи горщиків з відігнутою шийкою, з випнутими округлими боками, з орнаментцією з хвилястих чи паралельних ліній, які легко й швидко можна було робити в той час, як готовий сирий горщик обертався на колі. Все це дозволяє зробити висновок, що вироби ці виготовляли спеціалісти, ганчарі, які займались виключно керамічним виробництвом, знали всі тонкощі ремесла і працювали на обмін¹.

Звичайно, поруч з цим ремеслом мусило розвинутись і домашнє ремесло; з'являються ковалі, теслярі, кушніри та ін., що працюють здебільшого на замовлення. Наявність стандартних типів виробів дозволяє зробити висновок, що в даний період виникли більш-менш великі ремісничі центри серед окремих племен. Але безперечно, що поруч з ними з'являються і більші ремісничі центри, які обслуговують своєю продукцією широку територію, наприклад, центри виробництва шиферних пряслиць, деяких типів поясних пряжок і намиста².

§ 2. Розвиток торгівлі

Розвиток поділу праці, розвиток ремесла означає і розвиток обміну, розвиток торгівлі як внутрішньої, так і зовнішньої.

Можна припускати, що напочатку основними предметами внутрішньої торгівлі були сіль і залізо³. Місцеву сіль добували в Галицькій землі, а залізо з місцевої, так званої болотної руди, наприклад, у землі деревлян. Успіхи в оброблянні металів, у ювелірному виробництві, в кераміці зумовлюють збільшення числа предметів внутрішньої торгівлі. Про збільшення торгівлі місцевими ремісничими виробами досить переконливо говорять археологічні дані. При розкопах виявляється більш-менш велике поширення решток однотипних речей. Виникнення ряду великих міст, що являли собою торговельно-промислові центри з населенням, певна частина якого перестала займатись сільським господарством, повинне було викликати торгівлю продуктами, створювати більш-менш місткі сільські ринки. Основним центром торгівлі був Київ⁴. Він був збірним пунктом для всього, що рухалось по Дніпровській системі, а до цієї системи йшли товари

¹ В. І. Равдонікас, цитований твір, с. 120.

² Там же, с. 121.

³ М. С. Грушевський, цитований твір, т. I, вид. 3, К., 1913, с.с. 302—303.

⁴ Там же, с. 303.

з інших річкових систем. Київ був перехрестям не тільки водних систем, а й сухопутних шляхів—з Волині, з Польщі, з Чехії й Угорщини, з Курська, з Переяслава. На південь же з Києва йшли три шляхи, що мали дуже велике значення в зовнішній торгівлі—Грецький, Соляний і Залозний.

Поруч з розвитком внутрішньої торгівлі підсилюється торгівля і зовнішня. Сильний ріст останньої можна пояснити тим, що в Київській Русі добували товари дуже цінні і які дуже цінували найбільші і економічно розвинуті держави того часу, наприклад, Арабська і Візантійська.

Такими товарами були хутра, мед і віск. Звичайно, і в цих країнах займались полюванням і бджільництвом, але всього, що добували там, було мало для задоволення попиту і, мабуть, воно мало цінувалось. Досить вказати, наприклад, на хутра, що добували в Східній Європі. З цими хутрами, звичайно, щодо краси й теплоти не могли конкурувати хутра місцеві.

Ближче вивчення матеріалу змушує нас визнати, що Київська Русь торгувала не тільки з хазарськими й візантійськими, а й з усіма сусідніми країнами. Але, звичайно, торгівля з Сходом і Візантією мала дуже велике значення.

Початок торгівлі східного слов'янства з Сходом, якщо ґрунтуватись на монетних скарбах, належить до VII ст., а з свідчень східного письменника Ібн-Хордадбе¹ можна встановити, що східна торгівля була вже дуже розвинута в першій половині IX ст. В трактаті, який приписують Аль-Балхі (перша половина X ст.) говорить, що Русь провадить торгівлю з Хазарією, Візантією і Великим Болгаром². Про торгівлю Русі з Болгаром і Хазраном (Ітілем) говорить також і Ібн-Хаукаль³.

Ґрунтуючись на матеріалах, що дійшли до нас, можна встановити, що Болгар—столиця держави волго-камських болгар—була центром, який зв'язував Русь з Середньою Азією. Основною артерією, по якій йшла торгівля Русі з Болгаром, була Волга. Але руські купці не тільки безпосередньо торгували з Болгаром і середньоазіатськими арабами, а були й посередниками в торгівлі між ними і балтійськими народами.

Нетрудно встановити, що торгівлю з болгарами провадили переважно племена, які жили на півночі—ільменські слов'яни, кривичі, вятчичі. Південні ж племена—поляни, сіверяни, деревляни—торгували головним чином з хазарами, точніше, з столицею Хазарського царства Ітілем. Ця торгівля з хазарами в певний період грала головну роль. Про це прямо свідчить Хаукаль, який говорить, що „головна торгівля Русі була в Хазрані, де було багато купців і мусульман і всякого товару“⁴. Руські товари привозили в Ітіль або по Волзі, або по Дону, звідки вони волоком йшли в Волгу, мабуть у те місце Волги, де тепер стоїть Сталінград. Але східні письменники розповідають, що руські купці з своїми товарами йшли далі Ітіля, по Каспійському морю, тобто безпосередньо до основних торговельних арабських центрів.

Що місто Ітіль грало велику роль у торгівлі Русі з арабами, досить добре підтверджується оповіданням Масуді про те, що одну половину міста займали слов'яни і Русь⁵. Ібн-Фадлан мав змогу докладно описати звичай руських купців, що приїжджали в Ітіль⁶. Таксамо через Ітіль

¹ А. Я. Гаркави, Сказание мусульманских писателей о славянах и русских, СПб, 1870, с. 49.

² Там же, с.с. 276—277.

³ Там же, с.с. 219—222.

⁴ Там же, с. 219.

⁵ Там же, с. 129.

⁶ Там же, с.с. 93—101.

приїжджали в Русь і арабські купці з своїми товарами. Товари, що йшли з Східної Європи, отже і з Русі, і які купували арабські купці, були дуже різноманітні. Письменник кінця X ст. Мукаддесі розповідає, що „З Ховарезма (Хорезма) вивозять: соболів, білок, горностаїв, „фенек“, куниця, лисиць, боброві шкіри, рябих зайців, кіз, віск, стріли, березову кору, шапки, рибацький клей, рибацькі зуби, бобровий аромат, горючий камінь, вичинену шкіру, мед, горіхи, яструбів, мечі, панцери, халендж, слов'янських невільників, овець і биків; все це з Болгара“¹.

Безперечно, що більшість цих товарів могли вивозити і з Русі.

Масуді докладно говорить про торгівлю Русі хутрами. Ряд інших письменників відзначає особливе значення торгівлі рабами і рабинями. Щождо арабського довозу, то східні письменники повідомляють, що араби привозили в Русь намісто й мечі, вироби ювелірні, зокрема золоті, південні фрукти й прянощі.

Поруч з торгівлею з Сходом, певне значення мала і торгівля з Півднем, особливо з Кримом. Київська Русь, зокрема Київ, зв'язувався з Кримом двома шляхами — так званими Соляним і Залозним. Соляним цей шлях називають тому, що ним везли з Криму сіль, але безперечно, що крім солі звідти Русь вивозила й інші товари. Принаймні імператор Константин Багрянородний повідомляє, що херсонесці купували в печенігів шкіри і віск². Але печеніги — степовий кочовий народ — бджільництвом не займалися, отже віск, яким вони торгували, міг бути тільки руського походження. Цей віск і інші свої специфічні товари руські могли продавати і безпосередньо в кримських торговельних центрах. Але руські торгували не тільки з грецькими кримськими містами, а й з кримськими степовими кочовниками, а також з кочовниками наддніпрянських і донецьких степів. Константин Багрянородний розповідає, що Русь „купує в печенігів волів, коней і овець“³.

Безперечно, торгівля з Кримом і з містами, розташованими по Чорноморському узбережжю, колись грала велику роль. Не дарма Чорне море дістало назву моря Руського. Про значення для Русі чорноморської торгівлі чимало говорять східні письменники. Так, Масуді каже, що Чорне море зветься Руським морем, бо, крім Русі, на ньому ніхто не плаває⁴.

Проте з часом і торгівля з Сходом, посередня чи безпосередня, і торгівля через Чорноморське узбережжя почала втрачати своє значення. Занепад цей значною мірою пояснюється тим, що визначився й занепад Арабського халіфату, а також тим, що на Хазарське царство починають нападати кочовники середньоазійських степів. Розгром кн. Святославом Хазарської держави повинен був ще більше відбитись на згортанні східної торгівлі. В міру того, як визначався занепад торгівлі з Сходом, особливого значення почала набувати торгівля Русі з Візантією. Дніпро був основним шляхом, основною артерією цієї торгівлі (шлях „із варяг в греки“). Про значення цього шляху вичерпно говорить Константин Багрянородний⁵.

Спочатку торгівля з Візантією велась через грецькі міста, серед яких на першому місці стояв Херсонес, але далі Русь зав'язала безпосередні торговельні зносини з Візантією. Можна припускати, що зародження безпосередньої торгівлі Русі з Візантією належить до початку IX ст.

В усякому разі, східний письменник Ібн-Хордадбе, який писав у першій половині IX ст., розказує, що Русь з далеких слов'янських країн іде до

¹ Цитую за М. С. Грушевським, цитований твір, т. I, вид. 3, К., 1913, с. 297.

² De administrando imperio, cap. 53.

³ Там же, cap. 2.

⁴ А. Я. Гаркави, цитований твір, с. 130.

⁵ De administrando imperio, cap. 9.

Римського моря (тобто Чорного); вони продають там хутра, бобрів і чорних лисиць, а також мечі, і римський цар збирає з них десятину¹.

В X ст. після вдалого походу кн. Олега русько-візантійська торгівля почала дуже розвиватись. Безперечно, на розвиток її сприятливо вплинуло укладення договору між Олегом і візантійським урядом. Руські купці одержали значні торговельні привілеї. Вони не платили ніякого торговельного мита. Навіть більше: візантійський уряд повинен був постачати руських купців продуктами. Щодо речей руського вивозу, то це були специфічні руські товари — мед, віск, хутра і раби.

Предметами ж довозу візантійців були паволока і взагалі всякі інші тканини, вироби з золота і цілий ряд інших товарів, які дістали загальну назву „сосуды разноличные“ і „всякое узорочье“. До цього треба додати й скляне намисто.

Археологічні розкопки пам'яток X—XI ст. дозволять установити, наскільки широкий був торговельний обмін між Руссю і Візантією. В усякому разі, рештки візантійських тканин, намиста, металевих прикрас постійно зустрічаються при розкопках курганів і городищ.

Шлях у Візантію був одночасно і шляхом „із варяг“, тобто шляхом, що зв'язував Русь з скандинавськими народами². Шлях цей ішов з Києва в двох напрямках — на Двіну і на Ловать та озеро Ільмень. Торгівля по цьому шляху також була жвава. Руські купці, крім своїх товарів, тобто меду, воску й хутра, вивозили ще візантійські й арабські товари, а ввозили янтар, сіль, метали і західноєвропейські товари.

В історичній літературі недосить уваги звертали на торгівлю дофеодальної Русі з західноєвропейськими країнами. Але матеріали, що є в нас, змушують нас надавати цій торгівлі значно більшого значення.

Найдавніші відомості про торгівлю руських купців з Заходом — це митні правила, видані в Раффельштеті в жовтні 904 р. Про значення цієї торгівлі говорять навіть східні письменники, зокрема Хордадбе, який розповідає про торговельну діяльність єврейських купців. Купці, за його словами, їздили з Заходу на Схід і з Сходу на Захід по суші й по морю, вивозять з західних земель на Схід євнухів, дівчат і хлопчиків, бобрів та інші хутра й мечі³. Єврейський мандрівник Ібн-Якуб розповідав, що в „Прагу приходили руські і слов'янські купці, євреї і турки з різними товарами і візантійськими червінцями, а звідти вивозили невільників, олово і хутра“⁴.

З наявних даних можна встановити, що головними предметами довозу в Русь з західноєвропейських країн були раби і металеві вироби, зокрема мечі.

§ 3. Военні заходи князів

Літопис досить багато говорить про походи київських князів у цей період на окремі слов'янські племена або на оточуючі Русь країни. Так, він розповідає, що князь Олег завоював деревлян, відвоював від хазар сіверян, воював з тиверцями й уличами, а в 907 р. вирушив у свій знаменитий похід на Візантію, примусивши візантійців заплатити контрибуцію і укласти з ним вигідний торговельний договір. При князі Ігорі було зроблено ряд походів на слов'янські племена — уличів, тиверців, деревлян, які повстали після смерті кн. Олега. Наш літопис розповідає про два походи Ігоря на Візантію, а за східними звістками — під час князювання Ігоря було два походи на західне узбережжя Каспія.

¹ А. Я. Гаркави, цитований твір, с. 49.

² Лавр., Вступна частинна.

³ А. Я. Гаркави, цитований твір, с.с. 48—49.

⁴ М. С. Грушевський, Киевская Русь, т. I, 1911, СІБ, с. 359.

Після смерті Ігоря Ольга люто розправилась з деревлянамч, підкоривши значну частину їх, розграбувала головне деревлянське місто, а жителів, що залишились живі, обклала тяжкою даниною. Але особливо завойовницьку діяльність розгорнув кн. Святослав, який підкорив радимичів, вятичів, розгромив волзько-камських болгар, буртасів, хазар, примусив платити данину ясів і касогів. Цю серію походів Святослав закінчив довгою війною з болгарами і візантійцями. Досить багато військових походів зробив і кн. Володимир.

Але, безперечно, літопис розповідає не про всі походи руських князів. Було багато різних воєнних експедицій, яких він не відзначає. Наприклад, він не говорить про два кавказькі походи Русі під час князювання кн. Ігоря. З другого боку, крім київських князів, безперечно, воювали один з одним і слов'янські племінні князі.

Всі ці походи супроводились поневоленням полонених ворогів, грабуванням сіл і міст. Від походів збагачувались не тільки князі й дружинники, а й рядові учасники. Досить пригадати роздачу кн. Ярославом грошей новгородському ополченню після перемоги над Святополком. Та коли порівнюючи невелика частина багатіла, основна маса населення, на яку нападали, втрачала своє майно. Отже грабіжницькі війни підсилювали диференціацію населення.

§ 4. Збирання данини

Як ми вже казали, в справі розкладання общини і росту диференціації суспільства Київської Русі в досліджуваній період велике значення мало збирання князями данини з населення.

Наш давній літопис¹ відзначає, що слов'янські і фінські племена платили данину ще до утворення Київської держави: „Имаху дань Варязи из заморья на Чюди и на Словенех, на Мери и на Всех и на Кривичех; а Козари имаху на Полянех, и на Северех, и на Вятичех“. В другому місці літопис указує, що радимичі також платили данину хазарам. Як ми вже говорили, її платили грішми (шелягами—шилінгами) або хутрами (білими веверицями, чорними кунами). Після утворення Київської держави данину продовжували брати, як і раніш, і тими самими об'єктами. І Олег, і Святослав примушували новопідкорені племена платити те, що вони платили хазарам, іноді полегшуючи данину для того, щоб притягти їх на свій бік і міцніше закріпити за собою. Але можна думати, що після остаточного оформлення Київської держави і укріплення державного апарату данина почала ускладнюватись: поруч з хутрами почали брати мед і віск. Так, деревляни, обложені кн. Ольгою, пропонували давати їй данину „медом и скорою“². Святослав розповідав, що він одержував з Русі „скору и воск, мед и челядь“³. Безперечно, що шкіру, мед і віск він міг одержати тільки як данину.

У нас є багато даних, на основі яких ми можемо прекрасно встановити, як збирали данину з підвладного населення. Серед відомостей про порядок і способи збирання руськими князями IX і X ст. данини на першому щодо яскравості й докладності місці стоїть відоме оповідання Константина Багрянородного. За цим оповіданням, князі присвячували збиранню данини—полюддю зимній час. Вони зосереджували зібрану данину в певних центрах з тим, щоб відправити її в Київ весною після того, як відкриються ріки.

¹ Лавр., під 859 р.

² Там же, під 946 р.

³ Там же, під 968 р.

Наш давній літопис підтверджує оповідання Константина Багрянородного. За літописним оповіданням про обставини загибелі кн. Ігоря, данину збирають також князі або їхні найближчі дружинники, в даному випадку Свенельд. За літописними даними можна встановити й практику збирання, що склалася на цей час. Насамперед виявляється, що князі в X ст. починають збирати її довільно: коли кн. Ігор пішов збирати з деревлян данину вдруге, вони лишались спокійними; очевидно, це була звичайна справа. Повстали вони проти Ігоря тільки тоді, коли він пішов збирати її втретє. Що данину могли встановлювати свавільно і збільшувати проти попередніх розмірів, доводять літописні звістки про те, що кн. Ольга, взявши місто Іскоростень, наклала на тих же деревлян „дань тяжку“. Але данину платили не тільки великому князеві, отже головному державному центрові, а й своїм „племінним“ князям, а далі місцевим „світлим“ князям за часів Олега і Ігоря. Звичайно, не може бути ніяких сумнівів, що при збиранні данини, поруч з основною ставкою, „примучувались“ князевими дружинниками додаткові збори. Не дарма отроки Свенельда, який, очевидно, значну частину зібраної данини мусив відлавати князеві, „изоделися суть оружьем и порты“. Таким чином ще при перших руських князях збирання данини супроводилось різними додатковими зборами, що йшли як самому князеві, так і його дружинникам (ці додаткові збори разом утворювали новий податок — „полюддя“).

Немає ніякого сумніву, що так зване „примучування“ данини збагачувало не тільки князів і дружину, а й місцеву родоплеменну знать, яка тією чи іншою мірою допомагала князям.

Але це примучування, збагачуючи князів і родоплеменну знать, руйнувало багатьох інших, економічно слабих общинників, яким, щоб виплатити данину цілком, доводилось йти в кабалу до своїх найзаможніших сусідів або до тієї ж племінної знаті. Особливо розкладаючий вплив данини повинен був виявитись після фінансово-адміністративних реформ кн. Ольги, яка після закінчення війни з деревлянами установила „погости“. Як ми про це говоритимемо докладно, ця реформа привела кінець-кінцем не тільки до збільшення данини, а й до додаткового встановлення всякого роду поборів, які брали фінансово-адміністративні агенти. Велике значення повинна була мати й заміна натуральної данини грошовою. Заміну цю почали робити ще хазари, і руські князі, приєднавши ці племена (наприклад, вятичів) до Київської держави, звичайно продовжували брати данину грішми.

V. ВИНИКНЕННЯ МІСТ

Дореволюційна історіографія мало цікавилась вивченням міст Київської Русі, а якщо й вивчала їх, то не розбиралась досить чітко в еволюції міських поселень і, особливо, в соціальному змісті цієї еволюції. Радянські археологи — П. П. Єфименко, В. І. Равдонікас, А. В. Арциховський — багато зробили для вивчення давньослов'янських поселень і давньоруських міст. Але все таки й тепер не всі, навіть дуже важливі питання історії поселень Київської Русі в дофеодалний період розв'язані. Багато дуже важливих археологічних об'єктів ще не досить обгрунтовані і вичерпно не датовані. Проте як там воно не є, ми тепер маємо змогу розібратись у питанні про походження і дальшу еволюцію поселень.

Насамперед можна встановити якнайтісніший зв'язок міст IX—X ст. з городищами попередньої стадії розвитку. Городища являють собою невеликі площею поселення (від 20 до 100—120 м у довжину). Форма їх різноманітна — круглі, прямокутні, трикутні, овальні тощо. Звичайно вони розташовувались на високих берегах рік, коло круч і ровів. В літературі було відзначено, що городища залягають цілими гніздами, розміщені на

невеликій, іноді на зовсім незначній відстані, наприклад за кілометр і менше¹.

Тепер можна вважати встановленим, що городища подібного типу, тобто такі, навколо яких не було слідів поселень, належали великим родинам. А сукупність городищ, розміщених на невеликій відстані одне від одного цілими гніздами, можна вважати поселеннями всього патріархального роду. Археологічні дані дозволяють установити дальшу еволюцію поселень².

При розкладі патріархального роду і розпаді великих родин городища насамперед збільшуються розмірами. Нам здається, що типом таких городищ є так зване Борщевське городище, обслідуване П. П. Єфименко³. Це городище, огорожене валом і ровом, уже має в довжину 180 м, а в ширину 30—35 м. В ньому є землянки, вирубані в крейді, квадратної форми, розміром 3,5—4,5 м. Ці землянки були зв'язані внутрішніми ходами. Можна припускати, що в них містились окремі родини після розпаду великих родин. П. П. Єфименко датує Борщевське городище VIII—IX ст.

З часом, коли процес розкладу патріархального роду і розпаду великих родин почав завершуватись, городище втрачає своє значення як центр поселення. Вони починають перетворюватись у рефугіуми, тобто в тимчасові пристановища, а навколо них, або навіть незалежно від них, починають поступово виникати відкриті поселення—села. В літературі було вже відзначено, що типом таких городищ є Ковшаровське городище верхнього культурного шару⁴.

Це городище міститься на території старого, „великородинного“ типу, городища. Воно має нову систему укріплень. Замість валу й рову тут були споруджені дерев'яні укріплення на кам'яному фундаменті, що склалися з стовпів, вкопаних у землю нижче кам'яної кладки, і горизонтально покладених колод твердого й м'якого дерева. Кам'яна кладка, що являла собою фундамент дерев'яного укріплення, складалась з невеликого брукового каменю. На Ковшаровському городищі було виявлено житло, зроблене з колод і подібне до сучасної простої хати; воно мало слюдяні вікна. Дуже характерно й показово, що верхній культурний шар виявлено не тільки всередині городища, а й за його межами, в безпосередньо прилягаючій до нього місцевості, при чому на досить великій площі—до 4—5 гектарів; отже вся ця площа в дану епоху була заселена. Але за даними, одержаними в результаті розкопів Білоруської Академії Наук, городища зовсім занедбувались і перетворювались у пристановища: в більшості городищ (70%) культурний шар не йде далі IX ст., і тільки 30% городищ зберегли своє значення.

Як було вказано, відкриті селища з часом стають пануючим типом поселень⁵. Але іноді на території, де пануючим типом були відкриті селища, будувались городища. Вони відрізняються від старих городищ тим, що на їх території немає культурних решток. Отже такі городища були тільки пристановищем на випадок нападу ворогів. Звичайно, ні городищ великородинного типу, ні городищ, навколо яких містились відкриті поселення, ні городищ-рефугіумів не можна назвати містами, гобто великими торговельно-промисловими центрами, хоч їх і називали

¹ В. І. Равдонікас, цитований твір, с. 113.

² Питання про еволюцію поселень східного слов'янства докладно розроблене В. І. Равдонікасом у цитованому творі.

³ П. П. Єфименко, Ранніе славянские поселения на Среднем Дону, Сообщ. ГАИМК, 1931, № 2.

⁴ В. І. Равдонікас, цитований твір, с. 116.

⁵ Там же, с. 117.

містами як іноземці (Русь скандінави називали Гардарик, тобто країною міст), так і руські сучасники. Ми вже цитували слова кн. Ольги, звернені до обложених жителів Іскоростеня, де вона сільські поселення деревлян називала „градами“.

Але вже в IX—X ст., за археологічними даними — правда, не досить численними і виснаженими — можна простежити виникнення міст. На жаль, ці дані не дозволяють нам вивчити початковий тип цих міст, саме так званих міст племінних, центрів племінної верхівки. Таким, наприклад, містом був Іскоростень у Деревлянській землі. Можна припускати, що ці племінні центри насамперед були містами дофеодальної епохи. Археологічні дані, що є в нашому розпорядженні, стосуються до міст, виниклих уже в період розпаду племінної організації, і називати їх племінними центрами без попереднього вивчення ми не можемо. Такими містами, виникнення яких було простежене, є Полоцьк і Смоленськ. Полоцьк виник на місці старого городища (VIII—IX ст.), що містилось на правому березі р. Полоти коло впаду її в Західну Двіну. Це городище було укріплене прямокутним валом приблизно 70 м довжини. В культурному шарі цього городища виявлено звичайну культуру старих великородинних городищ, ліпну кераміку і кістяні знаряддя.

Нове городище виникло на початку X ст. В культурному шарі, що належить до цього періоду, знайдено уламки посудин, зроблених на ганчарному колі, скляне намисто, металеві браслети, словом, рештки, типові для поселення нового типу. Укріплення нового городища переробляються, площа їх розширюється. Навколо цих укріплень розростаються відкриті поселення по ріках Полоті і Двіні. Міське населення росте. Місто в міру того, як ремесло і торгівля відділяються від сільського господарства, перетворюється в промисловий і торговельний центр.

Як ми вже говорили, є матеріали, що характеризують виникнення Смоленська. Спочатку місто стояло не на території сучасного Смоленська, а нижче його по Дніпру, приблизно 12 км, там, де міститься с. Гнездо. На території старого міста також існували городища великородинного типу. В X ст. виникають два нові городища — одно в гирлі р. Свинки, прямокутної форми, довжиною близько 100 м і шириною 30 м, друге — в гирлі р. Ольшанки, трикутної форми, довжиною приблизно 190 м. Обидва городища укріплені валами. Навколо цих городищ розрослись широкі поселення, розташовані за течією рік Свинки і Ольшанки. Населення цих міст було досить численне, про що свідчить великий курганний некрополь X—XII ст., в якому нараховується 3862 кургани. В XI ст. місто, як то ми спостерігаємо й щодо Полоцька, було перенесене на нове місце, тобто на територію сучасного Смоленська, але це було спочатку місто-замок, яке згодом перетворилось у феодальне місто.

Якщо в нас є археологічні дані, достатні для з'ясування еволюції поселень східного слов'янства, то ніяких відомостей для розв'язання питання про організаційну структуру міст IX—X ст., про розряди населення і про кількісне їх співвідношення ми не маємо; тут можливі тільки припущення. Так, можна припускати, що в так званих племінних містах концентрувались племінна влада, князь, його дружина, „нарочиті мужі“ — племінна старшина. Оскільки племінне місто було центром усєї території, природно думати, що в племінному місті, як найбільш численному і краще захищеному, скорше ніж деінде осідали ремісники й купці.

Але серед міст Київської Русі вже давно почали виділятися декілька, економічне і політичне значення яких було виняткове порівнюючи з містами племінного типу. Такими містами були Новгород і особливо Київ. Вони переважали всі інші міста не тільки численністю населення, а й

складністю своєї організаційної структури. Нам здається, що ці два міста почали перетворюватись у міжнародні торжища.

VI. ВИНИКНЕННЯ ПАТРІАРХАЛЬНОГО РАБСТВА

Досліджений нами процес розкладу сільської общини останньої стадії первісного комунізму був зв'язаний з виникненням класів у Київській Русі. Як і скрізь, у цю стадію суспільно-економічного розвитку виникають перші класи — клас рабовласників і клас рабів¹.

У нас є надзвичайно мало даних для вивчення цього процесу. Джерела — як іноземні, так і руські, — що дійшли до нас, говорять головним чином про торгівлю рабами на східних і візантійському ринках. Але, звичайно, це зовсім не значить, що раби були тільки експортним товаром: при розкладі общин чимраз більше почали використовувати і робочу силу рабів.

Хто в першу чергу ставав рабовласником? Немає сумніву, що насамперед обростали челяддю князі як київські, так і місцеві. Можна припустити, що в їх руках була зосереджена зовнішня торгівля рабами. Святослав хвалився тим, що йому доставляли з Русі челядь. Слідом за князями йшли їх найближчі помічники — дружинники і родоплемінна знать. Можна думати, що оскільки в надрах общин, які розкладались, почало з'являтися велике землеволодіння, то ці перші великі землевласники також стали купувати рабів.

Ми не маємо даних, на основі яких можна було б установити основні джерела рабства в цей період. Але безперечно, що основне значення напочатку мали продаж дітей у рабство, самопродаж, закабалення. Коли ж процес розкладу общини почав виявлятися усе дужче, коли почала розширюватися галузь застосування рабської праці, то князі і верхівка тодішнього суспільства вже почали „ополонятися челядію“.

Хоч, як сказано, матеріал про рабство в дофеодальний період Київської Русі надзвичайно бідний, все таки ми можемо рішуче настоювати на патріархальному характері експлуатації рабів. Про це говорять насамперед лінгвістичні дані. Раби, холопи позначались збірним терміном — чада, челядь. Звідси раби, холопи ще в XI—XII ст. часто називаються челядинами. В XI ст., коли вже намітився процес перетворення холопів у кріпосне селянство, тогочасні джерела дуже добре відтіняють патріархальність відносин між рабами і рабовласниками.

Свого часу в деяких радянських істориків з'явилась була тенденція перебільшувати роль рабства в Київській Русі. Були спроби поставити питання про розвиток рабовласницької формації в добу Київської Русі. Як відомо, ця тенденція була піддана рішучій критиці з боку лінгвістичних істориків і вже, оскільки відомо, не виявлялась ні в історичній літературі, ні в викладацькій роботі.

„Для того, щоб рабська праця стала пануючим способом виробництва в цілому суспільстві, суспільство мусить досягти значно вищого розвитку виробництва, торгівлі і нагромадження багатства“, — говорить Енгельс².

Короткий огляд економічних відносин у дофеодальний період Київської Русі показує нам, що того рівня суспільно-економічного розвитку, який за Енгельсом був потрібний для виникнення рабовласницької суспільно-економічної формації, звичайно, ми не спостерігаємо: сільська община була далеко від остаточного розкладу; ремесло щойно почало відділятися від сільського господарства; торгівля не зачіпала глибин народного господарства; рабство, природно, не встигло вирости в Київ-

¹ В. И. Ленин, Сочинения, т. XXIV, с. 366.

² Ф. Энгельс, Анти-Дюринг, Партиздат ЦК ВКП(б), вид. 1932 р., с. 114.

ській Русі в розвинуту рабовласницьку систему господарства, в особливу рабовласницьку суспільно-економічну формацію. В Київській Русі відбувався процес, за формулою Леніна: „від первісних форм рабства до кріпосництва“¹.

Але рабство, виникле в умовах і обставинах розкладу общини, почало грати велику роль у справі дальшого її розкладу. За допомогою рабства найсильніші общинники діставали змогу підсилювати свій економічний вплив, створювати обстанову, сприятливу для експропріації земель закабалених членів общини, для встановлення дальшої і більшої їх залежності, — словом, рабство ставало засобом перетворення общинної власності у феодальну, а вільних общинників — у феодально залежне і кріпосне селянство.

Підсилюючи розклад сільської общини і тим самим створюючи передумови для переходу в феодально-суспільну економічну формацію, патріархальне рабство почало перетворюватись у кріпосництво.

VII. ОРГАНІЗАЦІЯ ВЛАДИ І УПРАВЛІННЯ

§ 1. Територіальна структура

Як було вказано, буржуазні історики характеристики суспільно-економічного ладу Київської Русі XI—XII ст. звичайно автоматично переносили і на IX—X ст. Це особливо характерно для дослідників політичного устрою Київської Русі, здебільшого істориків-юристів. Найяскравішим прикладом такого догматичного підходу є дослідження Сергєєвича, який уперто не хотів помічати ніякої еволюції в політичній організації протягом не тільки всього періоду Київської держави, а, мабуть, і всього періоду російської історії аж до Івана IV.

Трохи глибше підходили до вивчення питань організації влади і управління в Київській Русі Владимирський-Буданов і Ключевський. Владимирський-Буданов, оглядаючи історію окремих установ і органів влади (князь, князівська дума, віче) відзначав їх еволюцію. Але все це значною мірою паралізувалось тим, що Владимирський-Буданов, основоположник так званої земської теорії, за основну територіальну одиницю в Київській державі, починаючи з її виникнення, вважав так звані землі. Так само і Ключевський відзначав еволюцію окремих політичних органів (боярська дума і віче), але й тут його спостереження втрачали значення, бо основною територіальною одиницею Київської держави з моменту виникнення її він уважав так звану „городову волость“.

Нарешті, навіть такий глибокий дослідник політичного ладу Київської Русі, як А. Є. Пресняков, що багато зробив для розуміння еволюції політичних установ, поставив у центрі своєї уваги вивчення матеріалів XI—XII ст. і дуже мало зачіпав давніші часи.

Розглянемо насамперед територіальну структуру Київської держави в дофеодальний період.

Маркс називає Київську державу, „імперію Рюриковичів“, „неподобною, незграбною і скороспілою“, „складеною Рюриковичами з клаптів, подібно до інших імперій аналогічного походження“.

Безперечно, ця характеристика територіальної структури Київської Русі особливо відповідає дофеодальному її періодові. Аналіз джерел, що дійшли до нас, дозволяє нам підкріпити і розвинути цю характеристику.

В основному територіальну структуру Київської Русі ми можемо зрозуміти, встановивши, з яких територіальних одиниць вона складалась і яке було відношення цих одиниць до центральної влади.

¹ В. И. Ленин, Сочинения, т. XXIV, с. 367.

Щодо питання про територіальні одиниці, то в нас ніби не повинно бути сумнівів, що київські князі мали справу з територіями, зайнятими окремими племенами. Перші князі воювали з уличами і тиверцями, з деревлянами, ралимичами і вятчичами. Про сіверян як про окреме плем'я говориться ще в XI ст.

Але немає ніякого сумніву, що вже визначився процес розкладу племінних відносин, отже й процес розпаду племінних територій. Досить указати, що на півночі ще в середині IX ст. під гегемонією Новгороду утворився досить складний племінний комплекс, куди входили не тільки два слов'янські племена — ільменські слов'яни і кривичі, а й ряд племен фінських. Цей процес розпаду племінних територій починає виявлятися або в об'єднанні їх, або в дроблінні на самостійні частини. Племінні зв'язки, руйнуючись, відступають місце територіально-економічним. На початок XI ст. розпад племінних територій можна в основному вважати закінченим.

Сини князя Володимира сидять уже не в племінних князівствах, а в окремих територіальних комплексах. Лишалось тільки одно плем'я, яке зберегло свою племінну організацію, отже й свою територіальну структуру. Плем'я це — вятчичі.

Звернемось до питання про відношення племінних територій до основного політичного центра — до Києва і до київського князя. У нас є дані, на основі яких ми можемо ці відношення з'ясувати. Серед них на першому місці стоять договори, укладені цими князями, а також той літописний матеріал, що має своїм джерелом ці договори. Літопис (Лаврентійський) під 907 р. розповідає:

„И заповеда Олег дати воем на 2000 корабль по 12 гривен на ключь, и потом даяти уклады на Руския грады... по тем бо городом седяху велиици князи, под Олгом суще“.

В договорі 912 р. говориться про послів, „иже послани от Олга, великого князя Русаго, и от всех, иже суть под рукою его, светлых и великих князь, и его великих бояр“.

В літературі було порушено питання про те, хто ці „світлі“ і „великі“ князі — чи є вони членами Рюрикового роду, чи інших родів, чи місцевими племінними князями.

Той факт, що через малолітство Ігоря правити почав Олег, не брат Рюрика, примушує припускати, що Рюрик не залишив після себе братів, а також дітей старших за Ігоря. Отже дід Рюрика був нечисленний і не міг держати в своєму володінні всі перераховані міста. А. Є. Пресняков¹, на наш погляд, має рацію, вважаючи світлих князів самостійними князями на зразок Рогволода і Тура.

Договір, укладений кн. Ігорем з візантійцями, цікавий для нас не тільки тим, що з переліку послів дозволяє встановити, що на час Ігоря рід Рюрика значно збільшився, а й тим, що Київська держава, так само як і при Олегу, складається з цілого ряду князівств. Посли й гості для укладання договору послані „от Игоря, великого князя Русаго, и от всякоя княжья и от всех людей Руския земля“. Нам здається, що А. Є. Пресняков має рацію, відмовившись причислити членів княжого дому до світлих князів, які сидять по містах руських уже в часи Ігоря.

„В літописному викладі, — каже він² — виділення Рюрикового роду з загальної маси „всякого княжья“, як роду володільців, виступає поступово, починаючи з часів Святослава і, оскільки можна судити з скудних натяків старих переказів, які відбилися у наших літописних ізводах, не без

¹ А. Е. Пресняков, Княжое право, СПб, 1909, с. 25.

² Там же, с. 26.

боротьби завоював цей рід для себе монополію на князівське звання і князівське володіння“.

Коли це справді було так, то, виходить, в основних центрах сиділи князі не з дому Рюрика, а або спеціально послані великим князем, тобто князі-намісники, або місцеві, племінні. І тут, безперечно, існувала різниця в становищі тих і других князів. Князі-намісники одержували землю з рук великих князів; племінні князі продовжують сидіти на своїй землі, але дозволяли в. кн. збирати данину з неї. К. Маркс надзвичайно влучно визначив суть цих подвійних відносин. Він каже, що це — „васалітет без ленних відносин або лени, що склалися з данини“. Таким васалітетом без ленних відносин, заснованим не на вільному договорі, а на примусі, були відносини племінних князів. Відносини князів-намісників визначались тим, що вони діставали лени, які склалися з данини. Всі ці відносини є типові для феодального періоду. Не дарма К. Маркс називав їх примітивними. Відносини цих князів обмежувались виплачуванням данини київському князеві. Інших повинностей вони не виконували. У нас немає даних для того, щоб твердити, що вони виконували основну для васала повинність — військову. Якщо ці місцеві князі або їх дружини і брали участь у війську київських князів, то це була участь добровільна, а не з обов'язку. Вербував „воїв“ сам київський князь. Та це й не дивно, бо самі місцеві князі не мали феодальних ополчень і не могли їх посилати київському князеві. Вони могли тільки в крайньому разі послати йому частину дружини.

Ще примітивніші були відносини племінних князів і великого князя. Можна думати, що племінні князі не тільки не відбували військової повинності, а навіть не платили данини. З літописного оповідання про відносини деревлянського князя до Ігоря легко встановити, що підкорення деревлян і деревлянського князя виявлялось тільки в тому, що данину збирали князівські бояри (в даному випадку Свенельд) або сам князь.

При Святославі можна відзначити ряд нових моментів у територіальних відносинах. Вони насамперед полягають у тому, що Деревлянська земля була остаточно освоєна руським князем. Коли були впорядковані форми феодально-князівської експлуатації деревлян, коли були встановлені данина і „уроки“, Деревлянську землю одержав син Святослава — Олег.

Невідомо, чи при Святославі, чи при його наступникові була освоєна і земля радимичів. В усякому разі, літопис не згадує більше про окреме племінне князівство радимичів. Лишалась не остаточно освоєною тільки земля вятичів.

Другим новим моментом є те, що дім Рюрика встановлює монополію на князівську владу в Київській державі. Очевидно, сидячи в основних центрах — Новгороді, Києві, кінцевих пунктах великого шляху „из варяг в греки“, перші Рюриковичі спромоглись захопити в свої руки всі економічні й політичні нитки держави. Тільки полоцькі князі, що також сиділи на одній з великих магістралей (на Західній Двіні), зуміли зберегти своє князювання, а всі інші знизились до ступеня бояр. Мабуть, при Святославі почався процес ускладнення тих примітивних відносин, які Маркс так влучно визначив — „лени, що склалися з данини“. Можна думати, що поглиблення й розширення процесу розкладу общинного ладу і розкладу племінних відносин мав своїм загальним наслідком також ускладнення відносин між великим князем і місцевими „світлими“ князями. Упорядкування збору данини, почате кн. Ольгою, було, мабуть, проведене по всій території, а це знову таки неодмінно мало відбитись на колі тих повинностей, які мусив виконувати місцевий князь. На більшу централізацію, отже й на більше коло обов'язків вплинув і відзначений нами

факт — зведення князів на ступінь бояр, тобто, по суті, князівських посадників. Князівські посадники дедалі більше перетворюються в місцеві органи князівської влади.

§ 2. Князівська влада

В досліджуваній період як у самій структурі князівської влади, так і в здійсненні її функцій, безперечно, було назвичайно багато патріархальних рис. У літературі давно вже відзначено, що по суті Київською Руссю управляв рід Рюриковичів. Принаймні весь дім Рюриковичів підписує договір Ігоря з Візантією. Племена також управлялись князівськими родами. Взаємовідносини між князями всередині кожного князівського роду в дофеодальній період визначались патріархальними, родовими рисами, про що досить докладно й переконливо говорили ще Соловйов і Кавелін.

Само собою зрозуміло, функції перших Рюриковичів були дуже нескладні. Головною їх діяльністю були організація військових ополчень, командування військом, підкорення нових племен, встановлення і збирання данини (головним чином товарами, які мали попит на зовнішніх ринках) і реалізація цих товарів. Крім того, вони судили дружинників, своїх залежних людей і холопів і, очевидно, міське населення.

Внутрішня діяльність перших князів була дуже добре описана Константином Багрянородним, який підкреслював, що основною функцією князів було полюддя.

Щодо князівського управління, то київські князі напочатку повинні були безпосередньо відати тільки Київською землею, тобто землею полян. Як було вказано, інші племінні території були під управлінням або племінних князів, або князів-намісників (так званих світлих князів русько-візантійських договорів).

Щодо суду, то князь судив тільки своїх васалів, дружинників, свою челядь, рабів. Судив він на основі звичаїв („закон руський“ русько-візантійських договорів). Не може бути мови про те, що князівська юрисдикція в цей період поширювалась на всю масу населення, зокрема на членів общин.

Навряд чи можна говорити про князівське законодавство, якщо не розуміти під законодавством фінансово-адміністративних розпоряджень (наприклад, кн. Ольги).

Якби князь у цей час і захотів видавати якісь загальні норми — закони, то в нього не було ні сил, ні засобів опублікувати їх і, тим більше, простежити за їх виконанням. Очевидно, роль князів була незначна і в справі організації культу, оскільки релігійні вірування мали примітивний характер.

Щоб краще уявити характер і коло діяльності та інтересів князів до XI ст., слід звернутись до літописного оповідання про кн. Святослава. Це оповідання особливо цікаве тим, що пізніший літописець підкреслює ряд рис характеру Святослава, які були незвичайні для пізніших князів і, з його погляду, навряд чи могли бути схвалені.

Літописець підкреслює воєнну доблесть кн. Святослава, його властивості військового вождя, але разом з тим указує, що Святослав знехтував своєю вотчиною, Руссю, і зробив своїм центром болгарське місто Переяслав, де зосереджувалась награвована здобич. Літописець розповідає про наслідки цієї політики кн. Святослава¹: Київ і мати Святослава ледве не стали жертвою нападів печенігів. Надзвичайно характерне ставлення Святослава до окремих земель, які входили до складу його держави:

¹ Лавр., під 968 р

коли новгородці прийшли просити собі князя, то Святослав з презирством спитав: „А бы пошел кто к вам?“¹.

Як відомо, пізніші князі дорожили цим великим центром і всяко старались закріпити його за собою.

Характерне ставлення Святослава до культу, який був прийнятий його матір'ю: „Он же не послуша матере, творяше норовы поганьския“, говорить літописець.

Дана нами характеристика князів до XI в. буде не зовсім точна, якщо ми не візьмемо на увагу, що вона зроблена на основі вивчення тих відносин, які визначились в основному політичному центрі — Києві. На місцях, тобто в окремих племен, князівська влада мала, звичайно, багато патріархальних рис. Але, з другого боку, неправильно було б заперечувати деякий розвиток і ускладнення князівських функцій з другої половини X ст. Досить пригадати, що на Русі в цей період було дві групи в правлячій верстві: одна спрямовувала діяльність кн. Святослава, а друга складала оточення кн. Ольги. Кн. Ольга і її оточення, як нам відомо, провели фінансово-адміністративну реформу, встановивши погости. Можна думати, що ця група була тісно зв'язана з місцевими землевласницькими елементами, які поступово виростали при розкладі общини. Група ця, як можна встановити з літописного тексту, воліла методичну експлуатацію підвладних племен, ніж воєнні авантури кн. Святослава. Нам відомо, що кн. Ольга намагалась установити зв'язки з Візантією і прийняла християнство. Словом, і в X ст. були вже певні тенденції до ускладнення функцій князівської влади. Виникає питання: хто ж становив оточення князя, хто були його помічниками і радниками? І тут пам'ятники дозволяють нам установити, що князь був оточений, з одного боку, дружиною, а з другого — родовою і племінною знаттю.

§ 3. Дружина

В досліджувану нами епоху слово дружина мало два значення — загальне, що означало близьких людей, товаришів, супутників, і спеціальне, яке означало найближчих соратників і співробітників, оточуючих князя чи боярина і під час миру, і під час війни. Дружина в цьому останньому розумінні не є специфічною особливістю руського суспільного ладу дофеодальної епохи; вона може бути визнана не тільки всеєвропейським інститутом, а й інститутом, який існував і в інших частинах світу на певній стадії суспільного ладу.

Дружина в тісному розумінні слова, тобто дружина князів і їх найвидатніших помічників, існувала з часу самого виникнення Київської держави. Але можна думати, що й так звані племінні князі мали також свою дружину. Одним з характерних моментів дружинного ладу є те, що дружинники завжди стояли при князі або боярині, жили при ньому, поділяли всі його інтереси.

Переплетеність інтересів князя і дружини легко доводиться багатьма текстами найдавніших пам'ятників. Дружина Ігоря, за оповіданням літопису², докоряючи йому, що Свенельд зібрав данину з уличів і деревлян і що його отроки „изоделися суть оружьем и порты“, настоює, щоб Ігор удруге зібрав данину: „пойди, княже, с нами в дань, да и ты добудеши и мы“.

Найяскравіший, можна сказати класичний приклад збігання інтересів князя і дружини знаходимо в оповіданні літопису³ про те, чому кн. Во-

¹ Лавр., під 970 р.

² Лавр., під 945 р.

³ Лавр., під 996 р.

лодимир вирішив задовольнити бажання дружинників про заміну дерев'яних ложок срібними: „Сребром и золотом не имам налести дружини, а дружиною налезу сребро и золото, яко же дед мой и отець мой доискася дружиною злата и сребра“. Князі не приймали без наради з дружиною жодної постанови. Питання про війну і мир, про відношення до інших князів, видання законів, ухвала різних адміністративних постанов, судові вироки — все це вирішувалось за порадою з дружиною.

З кого складалась дружина? Насамперед треба встановити, з кого вона набиралась. Як ми вже говорили, основний контингент дружини складався з родової знаті; але й усякий, кого князь уважав цінним у військовій справі і в раді, міг бути притягнутий до складу дружини. Отже князь міг приймати людей, що належали до різних народів і племен. Перелік дружинників у договорах з візантійцями показує, що в дружину входили як варяги й слов'яни, так і представники інших національностей. З літопису ми знаємо, що близькими до князя людьми були дружинники з угрів (угорців), торків та ін. Можна думати, що напочатку при прийомі в дружину соціальне походження не мало виключного значення; тут грала велику роль особиста доблесть. Досить відзначити, що коли отрок Перяслав, який раніш нікому не був відомий, переміг печенізького багатиря, то на честь його було назване закладене на місці боротьби місто Переяслав, при чому Володимир „великим мужем створи того и отца его“¹. Деякі дослідники вважають, що членами дружини, зокрема дружини молодшої, могли бути й люди невільні.

Звернемось тепер до встановлення того, з яких груп складалась дружина².

Верхівка дружини складалась з дружинників, що часто служили батькові князя („дружина отня“). Вона переходить до молодшого покоління князів, має попередній вплив і авторитет серед дружинників і в суспільстві. З її рядів виходять тисяцькі, посадники та інші представники князівської адміністрації.

Молодша дружина — отроки, пасинки, дітські, очевидно дійсно молодші віком, — перебувала при дворі князя, зближаючись і зливаючись з невільною челяддю. З молодшої дружини вибирались особисті слуги князя, його охронці, а також призначалися дрібні урядові особи. Між старою і молодшою дружинами стояли дружинники, які не могли бути причислені ні до тої, ні до другої групи. Вони не мали особливої назви. Звичайно їх називали просто мужами, відмінно від верхівки старої дружини — бояр і представників молодшої дружини — отроків. Очевидно, що це був основний бойовий контингент особистих військових сил князя. Від військової справи їх зрідка не відривали, як відривали бояр для управління, або отроків для служби при дворі.

Верхівка старої дружини почала називатись боярами. В договорі кн. Олега говориться, що він укладений і від імени „бояр його світлих“. Як сказано, пам'ятники X ст. також говорять про князівських бояр, протиставлячи їх „старцям градським“.

Можна встановити, що боярином почали називати насамперед заслуженого члена дружини, який набував не тільки великої громадської ваги, а й певної господарської самостійності. Цю господарську самостійність можна було добути, тільки утворивши свою власну дружину, свій двір. Звідси в паралель князівській дружині наші пам'ятники починають говорити про дружину боярську³. Перші відомості про боярську дружину

¹ Лавр., під 992 р.

² А. Є. Пресняков, цитований твір, с. 242.

³ Лавр., під 945 р.

з'являються досить рано: першою згадкою про неї є багато разів цитована нами літописна звістка про дружину (отроків) Свенельда, боярина кн. Ігоря, доходи якої викликали заздість князівської дружини.

Словом, дружина поділяє долю князя, його успіхи, його невдачі так само, як і його домашні.

Дружинники живуть при дворі князя на повному його утриманні. Князь чи боярин постачає дружину всім необхідним — їжею, одягом, зброєю: дружина Ігоря, говорячи про отроків Свенельда, каже, що вони „изоделися суть оружьем и порты“; кн. Володимир не тільки годував дружину, а, як сказано, вирішив роздавати їй срібні ложки.

З дружиною князь не розлучається ні на війні, ні під час своєї адміністративної діяльності, ні в себе вдома.

Отже князь уважав дружинників своїми природними радниками. Літопис¹ розповідає, що кн. Володимир Святославич „любя дружину, и с ними думая о строи земленем, и о ратех, и о уставе земленем“. Але кн. Володимир не був винятком. Літописи свідчать, що жодного рішення в скількибудь важливому питанні князь не робив без ради з дружиною.

§ 4. Родоплемінна знать

Поруч з дружиною діяльність князя спрямовувала родоплемінна знать. Про це вичерпно говорять і джерела.

Після вбивства Ігоря деревляни вирішили одружити свого князя Мала з кн. Ольгою. Літопис² розповідає, що вони послали як сватів „лучшие мужи числом 20“. Після вбивства цих послів Ольга виряджає своїх людей до деревлян, щоб сказати: „Да аще мя просите право, то пришлите мужа нарочиты, да в велице чти приду за ваш князь, еда не пустят мене людье Киевьстии“. Далі літопис розповідає: „Се слышавше Деревляне, избраша лучшие мужи, иже дерьжаху Деревьску землю, и послаша по ню“. Після взяття міста Іскоростеня Ольга „старейшины же града изьнима и прочая люди овых изби, а другия работе предасть мужем своим, а прок их остави платити дань“. Таким чином у деревлян, отже й у інших племен, були кращі люди, які „держали“ землю, були старійшинами. Це — не дружинники князя Мала. Є дані, які дозволяють установити, що ці нарочиті, кращі люди, старійшини, старці, протиставляться князівським дружинникам і боярам.

Коли кн. Володимир задумав прийняти нову релігію, він скликав „бояры своя и старци“. Бояр і старців він скликає й тоді, коли з'явилось посольство, прислане для вивчення чужих вір. Коли кн. Володимир за порадою єпископів „отверг виры“, і це відбилось на доходах князя та його дружини, то „реша епископи и старци: „рать многа; оже вира, то на оружьи и на коних буди“.

Літопис³, розповідаючи про влаштуванні кн. Володимиром бенкети, відзначає, що він скликав на них „боляры своя, и посадники, старейшины по всем градом, и люди многы“, що він „по вся неделя устави на дворе, в гридьнице пир творити и приходити боляром, и гридем, и соцкым, и десяцкым, и нарочитым мужем, при князи и без князя“. Тут князівські бояри і всякі адміністративні особи протиставляться старійшинам і нарочитим людям.

В історичній літературі давно вже склалась думка, що в Київській державі з моменту її виникнення існував особливий орган влади, особлива установа, яку одні, як, наприклад, Ключевський, називали боярською думою,

¹ Лавр., під 996 р.

² Лавр., під 945 р.

³ Лавр., під 996 р.

другі, як Владимирський-Буданов,—князівською думою. Лише небагато істориків, як, наприклад, Сергеевич і Пресняков, нав'язувались заперечувати існування такої установи. Свого часу, коли ми будемо вивчати політичний устрій Київської Русі в епоху розвитку процесу феодалізації, ми піддамо критиці погляди Ключевського та інших істориків. Але й тут нам хотілося б підкреслити, що й у дофеодальний період особливої установи — боярської і князівської думи—не існувало і не могло існувати. В усякому разі, в джерелах ми не знаходимо ніякої згадки про неї.

* Князі, не створюючи ніякої установи, радились або з своєю дружиною—це було звичайним явищем, або запрошували, крім дружини, родоплемінну знать — „старців градських“, коли вважали це за потрібне.

Такі поширені наради звичайно князь скликав для вирішення найсерйозніших питань. Літопис, наприклад, розповідає про скликання Володимиром поширеної наради в питанні про заміну після прийняття християнства вири смертною карою. Але, заперечуючи існування при князівській раді як особливої установи, ми зовсім не хочемо заперечувати, що в діяльності князя його не спрямовували дружина і родоплемінна знать. Не бажаючи йти за порадами своєї дружини, князь ризикував лишитись самотнім. Наприклад, літопис¹ розповідає, що в такому становищі опинився кн. Борис, не послухавши ради дружини: „Се дружина у тебе отъня и вои; поиди, сяди Кыеве на столе отни“. Дружина перейшла до кн. Святополка.

Треба сказати, що вже на початок XI ст. намітився процес розкладу дружинної організації, який виявився в відриві від князівського двору найвпливовіших дружинників. Далі ми докладно скажемо про те, що процес розкладу дружини був зв'язаний з процесом розвитку боярського васалітету.

Але треба відзначити, що й у дофеодальний період у князя були слуги, які не входили в дружинну організацію і мали своє господарство.

Таким слугою був, наприклад, Свенельд. Свенельд мав свою власну дружину, своїх отроків. Безперечно, його відносини до князя мали інший характер, ніж відносини інших слуг — дружинників князя. Тут дружинні відносини почали переростати вже в васальні, але примітивного типу, „в васалітет без лена“, за висловом Маркса².

§ 5. Віче

Одним з основних органів племінної організації є племінний сход, на якому вирішувались найважливіші питання, що стосувалися племені.

Звичай скликати племінні сходи був, звісно, і в східного слов'янства, при чому вони мали в нього спеціальну назву — віче. Оскільки в дофеодальний період Київської Русі політичні органи розвивались під племінною оболонкою, природно, що широкі наради правлячої верхівки і міського населення зберегли цю назву. Можна думати, що збереглись, особливо напочатку, і організаційні форми племінних сходів.

В історичній літературі в основному не висловлювали сумнівів щодо існування віча з моменту утворення Київської держави. Єдиним винятком був Ключевський, на думку якого спочатку влада не була вічовою, народною, бо управління містом і краєм зосереджувалось у руках військової старшини. Віче обласних міст виникає і набуває значення тоді, коли починає зростати значення всієї міської маси, що збиралась на віче в міру занепаду авторитету князя. За Ключевським, всенародне віче

¹ Лавр., під 1015 р.

² К. Маркс, Таємна дипломатія XVIII ст.

головних обласних міст було наступником давньої міської торговельно-промислової аристократії.

Втім, Ключевський не навів ніяких конкретних даних для обґрунтування своєї думки про походження віча, і природно, що його погляди не були підтримані в історичній літературі.

Як там воно не є, але, коли ми не будемо йти за Сергеевичем, який називав усякі наради правлячої верхівки вічем і гадав, що всяке рішення київської влади було результатом вічової діяльності, — то в нас є цілком вичерпні повідомлення літопису¹ про скликання віча в 997 р. в м. Білгороді під час облоги його печенігами. Отже віче скликали задовго до того часу, ксли, за Ключевським, воно могло існувати. У нас немає ніяких інших відомостей, де прямо говорилось би про скликання віча, крім звістки від 997 р. Природно, що ми не можемо встановити на основі конкретних даних, які були функції і організаційні форми віча. Тут можливі тільки припущення.

Нам здається, що віче для вирішення найважливіших питань скликав князь. На нього збирались дружина князя і родоплемінна знать, а також всі жителі міста. Можна припускати, що в цей період на вічі в достатній мірі виявлялись начала первісної демократії.

Оскільки Київська держава на початку дофеодального періоду складалась з окремих племен, то природно, що в кожному племінному центрі скликались племінні сходи — віча.

§ 6. Адміністративні органи

Хоч які нечисленні й нескладні були функції князівської влади у дофеодальний період, все таки князі мали цілий ряд адміністративних органів. Літопис, наприклад, каже, що оточення князя в кінці X ст. складалось не тільки з дружинників і представників родоплемінної знаті, а й з тисяцьких, соцьких і десяцьких.

В історичній літературі питання про органи управління в Київській Русі жваво обмірковували. Один час користувалась увагою думка Владимирського-Буданова, який відзначив подвійність системи управління: одна система була чисельна або десяткова (тисяцькі, соцькі, десяцькі), а друга — двірська (князівські слуги, зокрема тіуни). Першу він називав земською і протиставляв їй другу, називаючи її князівською. Владимирський-Буданов обстоював думку, що чисельна система давніша, що походження її доісторичне, докнязівське, що його треба віднести принаймні до часів великого переселення народів².

Про десяткову адміністративну систему висловив свої погляди і М. Н. Покровський. Він на основі вивчення новгородського матеріалу прийшов до висновку, що тисяцький був начальником усіх купців, а соцькі були віценаачальниками. Отже за М. Н. Покровським тисяцькі й соцькі є ніби органами купецького самоврядування.

Питання про тисяцьких і соцьких було якнайдетальніше переглянуте А. Е. Пресняковим у „Княжому праві“. Він використав не тільки весь російський, а й західноєвропейський матеріал про тисячі й сотні. Він піддав критиці погляди Владимирського-Буданова і насамперед прийшов до висновку, що гіпотези останнього про доісторичне походження десяткової адміністративної системи не можна обґрунтувати на російському матеріалі³.

¹ Лавр., під 997 р.

² Владимирский - Буданов, Обзор истории русского права, изд. 6, СПб, К., 1909, т. с. 75—77.

³ А. Е. Пресняков, Княжое право, с. 188.

Підав він критиці і твердження Владимирського-Буданова про те, що ця система є земська і повинна бути протипоставлена князівській, двірській. На основі пильного розгляду всіх дійшовших до нас джерел він довів, що тисяцькі й соцькі є такими ж княжими органами влади, як і двірські. А. Є. Пресняков висловлює і свій погляд на десяткову адміністративну систему. У сотнях він бачить судово-адміністративні установи, які не охоплювали маси сільського населення, а є типові в Новгороді, як і в Києві, для міського устрою. „Їх (сотні) треба визнати явищем, що виникло в зв'язку з розвитком міського устрою і переваги міст над землями — волостями“... „Сотні — новгородські організації торговельно-промислових, демократичних елементів Новгорода під владою князівсько-боярської сили. Такими уявляється мені їх основне і початкове значення“.

Звернемось до огляду цих думок.

Насамперед треба визнати, що в літературі не було заперечень проти думки Владимирського-Буданова про найбільшу давність так званої десяткової системи.

Про соціальну суть влади тисяцьких і соцьких ми будемо говорити в розділі, присвяченому виникненню феодальної адміністрації, бо згадані дослідники мали на увазі головним чином цей період і базувались на його джерелах. Вкажемо тільки, що ми цілком приєднуємось до поглядів А. Є. Преснякова про те, що тисяцькі й соцькі органи є князівськими, а ніяк не земськими. Приєднуємось також до його критики погляду про доісторичне походження цих органів і вважаємо що гіпотезу необгрунтованою.

Зате тут треба зачепити питання про походження цієї системи і пропочаткові функції її органів. Звичайно, матеріал, що є в нашому розпорядженні, такий бідний, що всі наші твердження з приводу цих питань матимуть такий же гіпотетичний характер, як і погляди інших дослідників. Різниця полягатиме в тому, що ми наше припущення пов'язуємо з еволюцією суспільно-економічного ладу Київської Русі.

Перше питання — коли ця система була встановлена. Як відомо, про тисяцьких, соцьких і десяцьких говориться в літопису, який розповідає про події в кінці X і на початку XI ст. Ми вже цитували звістку про те, що князь Володимир запрошував їх на наради. Але в історичній науці ніхто не висловлював думки, що саме в кінці X ст. і виникла ця система. Якби це було так, то літопис, який досить детально освітлював усі сторони діяльності кн. Володимира, не проминув би нагоди розповісти про це установлення нових адміністративних органів. Тому можна вважати, що тисяцькі й соцькі, мабуть, існували з моменту виникнення Київської держави. Постає питання: які були функції тисяцьких, соцьких і десяцьких у дофеодальний період Київської Русі? Тут ми рішуче не можемо погодитись з поглядом А. Є. Преснякова, що сотні — з моменту їх виникнення — були судово-адміністративними установами і являли собою організації торговельно-промислових елементів під владою князівсько-боярської сили. Як ми знаємо, А. Є. Пресняков уважав, що таке значення сотні мали в Новгороді і що це значення було первісним і основним для всієї Київської держави.

Насамперед треба вказати, що А. Є. Пресняков оперує специфічним новгородським матеріалом, який, звичайно, не може бути без дуже важливих міркувань покладений в основу загального погляду на сотні і взагалі на десяткову систему. Захоплений своєю схемою, він суперечить у даному випадку своїй правильній по суті думці, що „ті риси цієї влади, які спостерігаються пізніше в північно-руських народоправствах, а також принаймні в вигляді живучої традиції в поглядах, якщо не в розвинутих формах побуту, ... немає підстав вважати архаїзмами. В руки громадської

злади Новгороду і Пскова влада ця перейшла як спадщина ослабленим обмеженій князівській владі¹.

Далі, ми не можемо погодитись з тим, що в Новгороді десятичкова система не зазнавала ніякої еволюції з моменту її виникнення. Нарешті, сотні не могли бути напочатку судово-адміністративними установами, бо князівська юрисдикція почала розвиватись тільки з кінця X ст. Судові функції виконували общинна влада або родоплемінна верхівка.

Ми інакше уявляємо собі походження так званої десятичкової системи. Насамперед ми вважаємо, що і тисяцькі, і соцькі, і десятичкві є органи одної системи, і їх функції були однорідні і різнились лише обсягом повноважень і влади. Ця належність тисяцьких, соцьких і десятичких до одної системи досить ясно виявляється і з пізніших джерел, хоч у період виникнення феодальної адміністрації ця система розкладалась. М. Н. Покровський мав рацію, називаючи соцьких віценачальниками головного начальника — тисяцького.

Можна прийняти і друге твердження, яке здається нам безперечним. Ми вважаємо, що назви тисяцькі, соцькі і десятичкві — військового походження. В усіх народів у певний період їх суспільного розвитку вживали десятичкову систему при поділі війська. Це — типово-військовий поділ, а не поділ торговельно-промислових елементів.

Прийняття цих двох тверджень дозволяє нам обґрунтувати таку гіпотезу про походження десятичкової системи в дофеодальний період Київської Русі. У східного слов'янства при переході його до племінного ладу і, особливо, в період розкладу племінних відносин військо, так само, як і в інших народів, поділялось на тисячі, сотні і десятки, на чолі яких стояли відповідно тисяцькі, соцькі, десятичкві. При завоюванні племен київські князі повинні були ставити в племінних чи в інших великих центрах свої гарнізони. В племінних і особливо важливих центрах вони ставили більший гарнізон — тисячу, яка розпадалась на сотні; тисяцький був начальником гарнізону, а сотники — командирами окремих частин. У містах меншого значення ставили й менший гарнізон, яким командував соцький. Цілком можливо, що в дофеодальний період тисячі й сотні почали втрачати своє реальне, математичне значення. Можливо, що гарнізон, на чолі якого стояв тисяцький, мав понад тисячу воїнів. Можливо і навпаки. В міру того, як влада київського центра укріплялась над племенами, влада тисяцьких і соцьких почала обростати адміністративними, вірніше, судово-поліційними функціями. Оскільки виникають окремі органи місцевого управління — посадники в місті і волостелі в волостях, природно, що функції тисяцьких і соцьких починають спеціалізуватись.

Виникають і місцеві відмінності. В Новгороді, як правильно говорить А. Є. Пресняков, сотні являють собою організації торговельно-промислових груп. В XI ст. в Києві ми не знаходимо слідів сотенних організацій; збереглись лише соцькі, тобто урядові особи. Ми приєднуємось до думки А. Є. Преснякова, що сотні — це міські установи. З нашого погляду інакше і бути не могло, бо гарнізони стояли тільки в містах. Приймавши нашу гіпотезу про походження десятичкової системи, нам не трудно уявити ті адміністративні функції, якими почали обростати тисяцькі, соцькі і десятичкві. Це, насамперед, придушення всяких повстань племен, військова допомога збирачам данини, наведення порядку в місті, торговельна поліція, а далі вже, з розвитком князівської юрисдикції, — виконання судово-адміністративних функцій. Тисяцькі еволюціонізували в бік поширення їх військових функцій. У тих містах, де сиділи князі, вони ставали

¹ А. Є. Пресняков, цитований твір, с. 214.

головними помічниками їх у справі військового управління і командування військом.

Природно чекати, що в міру розкладу племінних організацій і в міру підсилення централізації державної влади почнуть створюватись і князівські адміністративні органи на місцях.

Оскільки ми обґрунтували гіпотезу про те, що тисяцькі, соцькі і десяцькі стояли на чолі міських гарнізонів, нам не трудно зрозуміти, чому князі не доручають всіх адміністративних функцій у містах цим органам, а створюють особливу місцеву адміністрацію з так званих посадників. Посадники були повноважними представниками князівської влади на місцях в усіх її проявах. Але джерела нічого не говорять ні про час установаження цих органів, ні про їх функції. Можна, проте, вважати встановленим, що посадники ставились у містах.

З часів кн. Ольги поруч з сотнями й тисячами у Київській державі утворюються погости. Як було вказано, встановлення погостів треба зв'язати з діяльністю Ольги в справі впорядкування збирання данини. Змінився порядок її збирання і, очевидно, самий склад її.

В історичній літературі якимось недооцінюють діяльності кн. Ольги, вірніше, керівної верхівки, що діяла під час її князювання. Організаційну діяльність Ольги і її радників можна порівняти з діяльністю Олега, Володимира Мономаха та інших видатних діячів IX—XII ст. Її фінансово-адміністративна реформа, очевидно, була викликана повстанням деревлян проти Ігоря і його вбивством. Літопис говорить про цю реформу безпосередньо після взяття м. Іскоростеня: „И възложи на ня (деревлян) дань тяжьку: две части дани идега Киеву, а третья Вышегороду к Ользе; бе бо Вышегород град Вользин. И иде Вольга по Дервьстей земли с сыном своим и с дружиною, уставляючи уставы и уроки; суть становища ее и ловища. И приде в град свой Киев с сыном своим Святославом, и пребывши лето едино.

В лето 6455, иде Вольга Новугороду, и уставы по Мьсте погосты и дани и по Лузе, оброки и дани; ловища ея суть по всей земли, знамянья и места и погосты, и сани ее стоят в Плескове и до сего дне, и по Днепру перевесища и по Десне, и есть село ее Ольжичи и доселе“.

Так розповідається про фінансово-адміністративну реформу Ольги в літопису¹. Але нам здається, що її зміст і значення далеко ширші, ніж то можна встановити з літописного оповідання. Насамперед реформа кн. Ольги не тільки зачепила Деревлянську землю, а була проведена по всій території Київської держави — і по Мсті, і по Лузі, і по Дніпру, і по Десні. Коли літопис нічого не говорить про діяльність кн. Ольги в Вользько-Окському басейні, то це природно: вятичі до 964 року, тобто до року завоювання їх князем Святославом, у склад Київської держави не входили і продовжували платити данину хазарам.

Чим були викликані реформи кн. Ольги? Їх треба зв'язати з обставинами, які спричинились до повстання деревлян, у результаті якого загинув кн. Ігор. Як би ми не ставились до легенди про помсту Ольги деревлянам, не можна заперечувати того факту, що вбивство кн. Ігоря було викликане його здирствами. А що літопис цілком конкретно і правдоподібно говорить про причини вбивства кн. Ігоря, то в історичній літературі, оскільки нам відомо, не висловлювали сумнівів щодо історичної достовірності цієї частини літописного оповідання. Так само не викликає сумнівів історична достовірність і тієї частини літопису, де говориться про вихід деревлян спід влади київського державного центра і про перехід їх у наступ (у легенді це подається в вигляді сватання кн. Мала до кн. Ольги),

¹ Лавр, під 946 і 947 pp

а також про ту уперту боротьбу, яку довелось витримати Ользі. Цілком очевидно, що всі ці обставини — і повстання деревлян, і загибель кн. Ігоря, і уперта боротьба після його смерті — все це було ураховане правлячою верхівкою. Само собою зрозуміло, вона ніяк не відмовилась — і, звичайно, не могла відмовитись — від данини, не могла і не хотіла зменшити її розміри. Але вона повинна була зважити, що система збирання данини, яка існувала до вбивства Ігоря, може й надалі викликати повстання, що на місцях або не було князівської адміністрації, або вона була надзвичайно нечисленна і слабка, що влада великого князя трималась на визнанні її або „племінних князів“, або місцевих „світлих князів“ з оточення Рюриковичів.

Нам здається, що одним з основних заходів кн. Ольги була ліквідація місцевих племінних князів — намісників. Після цього ми ніде не зустрічаємо згадки про них (крім кн. Ходоти у вятичів).

Дуже цікаво, що в договорі Святослава з візантійцями таксамо нічого не говориться про них, як і в договорах Олега і Ігоря. Договір укладений Святославом і Свенельдом.

Замість ліквідованих місцевих князів була створена міцна, безпосередньо зв'язана з центром місцева фінансова адміністрація. В історичній літературі організацію фінансово-адміністративних центрів звичайно зв'язують з установленням кн. Ольгою погостів, при чому точилась суперечка про те, що саме являли собою ці погости. Ключевський, виводячи походження слова „погост“ від слова „гостьба“ — торгівля, вважав погости торговельними пунктами, ринками. Соловйов і Срезневський розуміли під погостами табори, становища, місця, де зупинялись князі чи княжі мужі під час об'їзду земель для полюддя і збирання данини. Для нас немає сумніву, що назва „погост“ справді могла походити від „гостьби“, що напочатку погости могли бути торговельними пунктами або факторіями. Але це торговельне значення погоста було навіть для X ст. далеким історичним минулим. Організовані кн. Ольгою погости — це фінансово-адміністративні і далі судові центри (пізніше, після прийняття християнства, вони стали церковно-адміністративними центрами). Було б просто неймовірно чекати, щоб кн. Ольга організувала торговельні пункти — вони не могли виникнути шляхом адміністративного впливу.

Природно, що такий обережний дослідник, як А. Є. Пресняков, у результаті обміркування суперечки про суть погостів прийшов до висновку, що виникнення їх треба ставити в зв'язок не з торгівлею, а з установленням оброків і данини.

Отже погости — це основні фінансово-адміністративні центри й округи, а не торговельні пункти.

Організуючи погости, кн. Ольга, безперечно, призначала туди постійних княжих агентів, інакше самий сенс організації погостів був би незрозумілий.

Значення всіх нових заходів кн. Ольги якраз і полягало в тому, що замість періодичних наїздів — осіннього і зимнього полюддя князя або найближчих до нього дружинників, створюється постійно діюча, міцна і досить густа сітка фінансових органів.

Кінцеві зауваження

Підсумуємо наш огляд суспільно-економічного розвитку в Київській Русі в дофеодалний період.

Як можна було встановити, вже в IX—X ст. ми спостерігаємо розклад сільської общини в наслідок розвитку виробничих сил, відділення від сільського господарства ремесла і торгівлі, що почалось, розвитку ремесла, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, в наслідок грабіжницьких воєн кий-

ських князів і їх васалів — племінних князів і князів намісників, воєн, які збагачували верхівку київського суспільства і родоплемінну знать, нарешті, в наслідок „вимучування“ данини, яке збагачувало не тільки князівське оточення, а й численних князівських агентів, але разом з тим руйнувало общинників.

На основі розкладу общини виникають перші класи — клас рабів і клас рабовласників. Рабство в цей період має яскраві патріархальні риси. Передумов для переходу в рабовласницьку суспільно-економічну формацію не було. Створюється політичний апарат, який напочатку зберігає організаційні форми племінної влади. Князь був оточений своєю дружиною і родоплемінною знаттю, які й керували його діяльністю.

Князі для вирішення найважливіших питань скликали ради з представників верхівки, родоплемінної знаті і міських жителів. Цим радам була присвоєна стара назва племінних сходів — віче.

Процес розкладу сільської общини особливо підсилювався в другу половину X ст., коли була проведена серйозна фінансово-адміністративна реформа, в результаті якої були збільшені податки з населення і створена численна князівська адміністрація на місцях. У другій половині X ст. кн. Святослав розгорнув цілу серію грабівницьких воєн проти оточуючих Русь сусідніх народів. Були розгромлені хазари і дунайські болгари. Поступово, особливо з другої половини X ст., створюються передумови для розвитку феодалізму, для перетворення князів, родоплемінної знаті, дружинників у великих землевласників-феодалів, а общинників, землі яких експропріюються, — у феодально-залежне селянство.

Говорячи словами Енгельса, верхівка київського суспільства дедалі більше відривається від свого коріння в народі, в роді і в племені.

Потроху починають з'являтися ростки великого землеволодіння. За даними, що дійшли до нас, першими великими землевласниками стають князі, але ясно, що відбувається процес розвитку великого землеволодіння і всередині сільської общини, яка розкладалась. Відповідно до цього поступово починають і в дофеодальному суспільстві з'являтися значні групи вибитих з колії, які стають залежними від верхівки київського суспільства і експлуатуються як робоча сила в виникаючих великих земельних володіннях. Саме ці групи, як нам здається, мав на увазі Ленін, коли казав: „Кріпосництво може утримати і віками тримає мільйони селян у забитості (наприклад, у Росії з IX по XIX ст...)“¹.

Словом, всередині дофеодального суспільства починають з'являтися, особливо з половини X ст., ростки феодальних відносин.

Але цей процес розкладу общинного ладу і виникнення ростків феодалізму розвивався неоднаково на всьому просторі Київської Русі. В деяких її частинах він проходив інтенсивніше, в деяких слабше. Безперечно, що насамперед ростки феодалізму почали з'являтися у тих частинах Київської Русі, які містились на великому торговельному шляху „із варяг в греки“, де внутрішня і зовнішня торгівля була жвавіша, отже де скоріше створювались передумови для розкладу общинного ладу. Безперечно також, що справжнім вогнищем феодалізму, який народжувався, була Київська земля, земля полян. На територіях, далеких від торговельних центрів, від торговельного Дніпровсько-Ільменського шляху, ми ще довго, зокрема у вятичів навіть у XII ст., спостерігаємо пережитки родоплемінних відносин.

¹ В. И. Ленин, Сочинения, т. XVII, с. 514.

ВИНИКНЕННЯ І ПОЧАТКОВИЙ РОЗВИТОК ФЕОДАЛЬНОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ, ФЕОДАЛЬНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ І ФЕОДАЛЬНОЇ РЕНТИ

І. ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК ФЕОДАЛЬНОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ*

1. Виникнення і розвиток князівського землеволодіння

Таким чином, як ми бачили, загальним ходом суспільно-економічного розвитку в дофеодальний період Київської Русі були створені передумови для розкладу сільської общини і для виникнення великого феодального землеволодіння. Але і в XI, і в XII ст. ці передумови продовжували підсилюватись. Ще дужче почало розвиватись ремесло; ще дужче почала розвиватись торгівля, особливо внутрішня. Число міст і чисельність міського населення росте. Починають створюватись місцеві внутрішні ринки. Грабіжницькі війни не припиняються. Поруч з даниною встановлюється судове мито, яке руйнує населення. Разом з тим розвивається техніка сільського господарства. Орне землеробство стає повсюдним. Словом, створюються всі умови для росту великого землеволодіння. Насамперед великими землевласниками-феодалами стають князі, бояри і церква. Розвиток усякого виду великого землеволодіння має свої особливі організаційні форми.

Вивчаючи велике землеволодіння в Київській державі, треба розрізнати виникнення трьох основних типів його — князівського, боярського і церковного. Подивимось насамперед, як виникло і розвивалось князівське землеволодіння — князівський домен.

В історіографії, присвяченій питанню про виникнення і початковий розвиток феодалізму в давній Русі, ніхто і ніколи не ставив питання про князівський домен; звичайно говорять про князівські села, про „окняження“ землі. Не вживається й самий термін — князівський домен.

Звичайно не бачать різниці і не пробують її встановити ні в способах виникнення князівського домена, ні в організаційних формах його порівнюючи з іншими типами великого землеволодіння — церковного чи боярського. Тому мало цікавились питанням, які земельні права мали князі над територією належних їм земель-князівств у досліджуваній період. А тим часом не трудно бачити, що від правильного розв'язання питання про шляхи виникнення і про організаційні форми князівського домена залежить і вирішення багатьох інших питань, які мають величезне значення в історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі, зокрема питання про роздачу князями земель їхнім боярам і дружинникам.

Матеріал, що є в нашому розпорядженні і стосується до історії великого феодального землеволодіння в Київській Русі, взагалі надзвичайно бідний, але все таки можна встановити основні моменти в історії виникнення і росту князівського домена.

Одною з початкових стадій в утворенні князівського домена була організація князівських володінь, де князі експлуатували холопів і перші групи вибитого з колії і обезземеленого селянства — закупів і ізгоїв, при тих же організаційних формах і тими ж способами, як і виниклі на цей час місцеві великі землевласники.

Нам здається, що немає особливої потреби доводити, що ці князівські села повинні були з'явитись з самого моменту виникнення Київської держави.

Перші Рюриковичі не могли обмежитись самим збиранням данини з підвладного населення у вигляді меду, воску і хутра або грошей. Як ми побачимо далі, на повному їх утриманні була численна дружина. Дружина ця перебувала при князівському дворі, де годувалась і бенкетувала. Можливо, що частину продуктів харчування збирали з навколишнього населення, частину закупували на міському ринку, але цілком очевидно, що основну частину продуктів для князівського, отже й дружинного столу могли одержувати тільки в князівських селах. До цього треба додати, що підвладне сільське населення не могло постачати дружину „військими“ кінями; їх могли розводити, звичайно, тільки в спеціальних князівських господарствах. Таким чином питання про організацію свого господарства, про організацію своїх сіл було питанням самого існування князівської влади і, звичайно, воно повинне було бути розв'язане позитивно. Але поруч з селами, які доставляли зерно і худобу, треба було мати рибні тоні, бджільництва, „ловища“, „перевесища“ тощо.

Літопис починає говорити про існування князівських сіл і угідь з середини X ст.: „И иде Волга по Дервьстей земли с сыном своим и с дружиною, уставляючи уставы и уроки, суть становища ее и ловища...“

В лето 6455, иде Волга Новугороду, и уставы по Мьсте погосты и дани и по Лузе оброки и дани; ловища ея суть по всей земли, знамянья и места и погосты, и сани ее стоят в Плескове и до сего дне, и по Днепру перевесища и по Десне, и есть село ее Ольжичи и доселе“¹.

В літопису згадується про село Берестово, що належало кн. Володимирові.

Дуже мало говорячи про діяльність князів, літопис все таки подає відомості про те, що Ольга й Володимир володіли селами. Мимоволі виникає думка, що володіння селами в X ст. було явищем рідким і, в усякому разі, незвичайним, через що і могло привернути увагу літописця.

Всі ці князівські села могли виникнути шляхом експропріації земель у общинників з дальшим їх закріпленням за князем.

Привертає увагу, що літописець багато говорить про „ловища“ і „перевесища“, які освоїла кн. Ольга. Це свідчить про велике господарське значення цих володінь.

В усякому разі, аналіз відповідних місць літопису спонукує нас визнати, що хоч князівське землеволодіння і виникло в середині X ст., все таки питома вага його в економічній системі Київської Русі була мізерна.

Про те, що князівський домен був ще в зародковому стані, свідчить і той факт, що князі в X ст. мали свої „власні“ міста. Це означає, що права князя над територією не могли бути названі феодалними, доменіальними правами. Князі мусять самі організувати ці міста і тим самим добувати особливі права над ними.

За літописом, у кн. Ольги було власне місто Вишгород („Бе бо Вышегород град Вользин“²). У кн. Володимира, крім одержаного в спадщину Вишгорода, був ще й Білгород („В лето 6499. Володимир заложи град Бельгород, и наруби в нь от инех городов, и много людей сведе в онь: бе бо любя град съ“³). Ці міста відрізнялись від інших міст Київської Русі; вони перебували в приватному володінні князя. Безперечно, що в міру процесу феодалізації число таких міст почало зростати.

¹ Лавр., під 946 і 947 рр.

² Лавр., під 946 р.

³ Лавр., під 991 р.

Можна, наприклад, думати, що всяке місто, збудоване з ініціативи князя і на його кошти, належало йому на особливому праві. Нам здається, що княжими містами були міста по Росі, засновані кн. Ярославом і заселені полоненими, захопленими у війні з Польщею. Літопис так повідомляє про збудування цих міст: „Ярослав и Мьстислав собраста вой мног, идоста на Ляхы, и зяста грады Червеньскыя опять, и повоеваста Лядьскую землю, и многы Ляхы приведоста, и разделиста я; Ярослав посади (своя) по Ръси, и суть до сего дне.

В лето 6540. Ярослав поча ставити городы по Ръси“¹.

В історичній літературі зовсім не ставили питання про ці „власні“ князівські міста. Тому ніхто не порушував питання про відмінність цих міст від міст інших, які входили в загальну адміністративну систему. Через це на цьому питанні треба спинитись дещо докладніше. Що являло собою місто в Київській Русі в добу становлення феодалізму — про це ми будемо говорити окремо, але тепер треба підкреслити, що новоорганізовані князями міста — це феодальні центри, „бурги“, навколо яких і під охороною яких з часом стало жити міське торговельне і ремісниче населення. В цьому місті основною силою були місцеві феодалі, що мали там свої двори. Таким чином місто було опорним пунктом феодального панування. Але власні князівські міста були феодальними центрами ще більше, ніж міста, які входили в загально-адміністративну систему. Нам здається, що ці міста були центрами, де зосереджувалось не тільки військово-адміністративне, а й адміністративно-господарське управління князів.

До них належали безпосередньо князівські волості і села. Можна думати, що в місті були склади продуктів, одержуваних з князівського господарства. Літопис², наприклад, говорить про склад меду („медуши“) в м. Білгороді, яке належало князеві. Можна думати, що й форми експлуатації князями своїх міст і міського населення не обмежувались ніякими умовами чи побутовими моментами. Очевидно, жителі міст з самого початку були княжими людьми, а не „підданими“. Якби князі не мали змоги експлуатувати міське населення своїх міст багатіше, ніж то було можна в інших місцях, то їм не було б рації їх будувати і організувати.

Безперечно також, що князівські міста були опорними пунктами в справі поступового освоєння прилягаючої до міста території, а також у справі організації на цій території сіл та інших угідь.

Як виникали князівські міста? Можна припускати, що їх могли організувати князі на пустому чи мало заселеному місці (наприклад, міста по Росі); князі або приводили населення з інших частин Київської Русі (наприклад м. Білгород), або оселявали там полонених (наприклад, міста по Росі або м. Полонне, пізніше подароване князями митрополитові).

В XII ст. князі могли добувати міста, захоплюючи їх у інших князів і далі закріплюючи їх за собою як власні володіння. Цей спосіб був особливо можливий щодо прикордонних міст.

Нарешті, князі могли організувати міста, притягаючи туди як поселенців купців і ремісників, а також, можливо, селян, даючи їм пільги. Можливість цього останнього способу підтверджується деякими літописними даними. Саме в Іпатському літопису розповідається про благодіяння Андрія Боголюбського Володимирській церкві.

Серед переліку майна, переданого князем, між іншим вказуються „слободи, куплені з даниною“. В дальшому ж оповіданні про ці слободи не

¹ Лавр., під 1031, 1032.

² Лавр., під 997 р.

згадується, а говориться вже про міста. Як відомо, Ростиславичі відібрали те, що подарував князь Андрій, і коли їх вигнали, то церкви були повернені „города св. Богородицы, яже бе от'ял Ярополк“. Отже ці міста були колись слободами¹.

Можна думати, що цей спосіб утворення князівських міст шляхом надавання пільг поселенцям, як такий, що не вимагав особливих організаційних зусиль і коштів, був одним із звичайних способів.

Виникнення власних князівських міст, безперечно, мало дуже велике значення в рості князівського землеволодіння, князівського домена. Маючи ці опорні пункти, князі захоплювали і навколишню територію. Оскільки до міст, що були в загальній адміністративній системі, належали волості, цілі комплекси володінь і общин, можна було чекати, що князі організуюватимуть і свої князівські волості і що ці останні, подібно до міст, не повинні будуть входити в загально-адміністративну систему князівств.

Пам'ятники справді чимало говорять про ці князівські волості. Так, за Іпатським літописом, князь Ярополк Ізяславич, що вмер в 1086 р., віддав Печерському монастиреві „всю жизнь свою, Небльскую волость и Дервскую и Лучскую, и около Киева“. Досить багато волостей, якими, за свідченням літописів та інших пам'яток, володіли церковні установи, безперечно, належали раніш князям і були пізніше передані ними церкві.

Питання про те, як виникли князівські волості, не можна з'ясувати через цілковиту відсутність даних. Можливі тільки припущення. Так, можна думати, що вони могли утворитись у наслідок об'єднання в одну адміністративну одиницю суміжних князівських сіл і володінь; при цьому можливо, що деякі посмужні землі, які не входили в склад князівських володінь, включались у територію волості для округлення; цілком можливо також, що волості ставали князівськими в наслідок звичайного захоплення їх у інших князів; нарешті, можна припускати, що дану волость князь міг організувати і заселити на зовсім новому, ніколи не зайнятому місці.

Являючи собою володіння, які не входили в загально-адміністративну систему, власні князівські міста й волості могли бути відчужені і передані спадково, як усяке володіння, на праві феодальної власності.

Волості кн. Ярополка названі його „жизнью“. В заповіті Володимира Васильовича, що належить навіть до пізнішого часу, належні йому волості виділені з князівства і передані іншим спадкоємцям на основі іншого титула.

Князь Андрій Боголюбський в 1159 р. за заповітом батька свого віддав Печерському монастиреві м. Васильїв на р. Стугні і містечко Мичеськ на р. Миці. Князі міняли міста на волості і, можливо, й на інші володіння. Так, місто Полонне митрополит обміняв за волость. Дуже характерно, що князі могли володіти цими містами й волостями в чужому князівстві. Принаймні, Андрій Боголюбський віддав міста Васильїв і Мичеськ Печерському монастиреві в 1159 р., а тим часом у цьому році Андрій ще не володів Київщиною.

Таким чином у XII ст. князівський домен дуже виріс. У землі-князівстві починають виникати великі комплекси князівських володінь, опорними пунктами яких є міста. Так звана Правда Ярославичів дозволяє нам установити наявність дуже зміцнілої і розвинутої князівської сільськогосподарської адміністрації. А літописи дають нам ряд подробиць про великий розмір князівських володінь і про багатство продуктів і скоту в них. Так,

¹ В. Н. Воронін (К истории сельского поселения феодальной Руси, Л., 1935, с.с. 36—48) висловлює припущення, що слободи досліджуваного періоду — селища рабів на панській землі. Доводи його джерелами не стверджуються.

літопис говорить про величезне господарство Святослава Ольговича, на путивльському дворі якого було 700 холопів. Там були склади, обори, льохи, де стояло 500 берковців меду, 80 корчаг вина. В сільці в його брата Ігоря Ольговича було 900 стогів сіна (?). Під Новгород-Сіверськом князі, що воювали з Ольговичами, захопили в їх селах 3000 кобил і 1000 коней.

Дальший розвиток князівського домена йде по лінії поступової консолідації князівських міст і волостей з містами і волостями, які були в загальній адміністративній системі землі-князівства. Систему панування і підлеглості, що встановилась у цих містах і волостях, князі намагаються перенести на всі інші адміністративні одиниці. Найбільший успіх у цій справі князі повинні були мати в XII—XIII ст., коли експлуатація селян-общинників, що не входили в склад робочої сили князівських, церковних і боярських володінь, своїми організаційними формами і кількістю та тяжкістю данини, оброків і повинностей різнилась мало або майже зовсім не різнилась від експлуатації князівських, церковних і боярських селян. Можливо, в деяких землях-князівствах князям удавалось добитися цього злиття, і таким чином усі землі, що не входили в склад церковних і боярських сеньйорій, почали складати князівський домен. Князі в цьому випадку могли експлуатувати всі володіння однаково і розпоряджатись у них на свій розсуд.

Другим важливим моментом у процесі організаційного оформлення князівського домена є поступове втягання в систему цього домена володінь боярства, яке не входило в дружинну організацію. Цього доходили, поширюючи васальну службу на все боярство. Немає ніякого сумніву в тому, що боярство повинне було комендуватись на службу князеві і, звичайно, комендуватись з усіма своїми володіннями, якщо воно мало надію дістати імунітет.

Але треба мати на увазі, що процес утворення князівського домена мав великі відмінності в кожній землі-князівстві. В деяких землях князівський домен включав більшу частину території князівства; у князя було багато сіл та інших угідь, багато власних міст і волостей; князеві вдавалось поступово поширювати доменіальні права на всі інші землі. Такими землями, наприклад, нам здається, були землі Київська, Чернігівська, Переяславська, Новгород-Сіверська, Рязанська і, особливо, Суздальська.

В інших землях князеві не вдавалось у потрібний момент захопити велику територію для свого домена і доводилось з великими труднощами збільшувати його, натрапляючи на опір з боку місцевих феодалів, що давно освоїли землю. Такою, наприклад, землею була Галицька Русь. Нарешті, була земля, де князі не мали ніякої змоги утворювати домени — це була земля Новгородська. За договорами, які складала новгородська влада з князем, йому заборонялось не тільки купувати землі в Новгороді, а й набувати їх безплатно, і при тому це заборонялось не тільки князеві, а й княгині, боярам і дворянам його. Заборонялось також приймати і закладників, бо це могло потягти за собою освоєння князями їх земель.

Розвиток князівського домена є одним з основних моментів феодалізації в Київській Русі. Насамперед, у князівському домені швидше ніж в інших феодальних сеньйоріях склалися форми експлуатації різних груп феодально-залежного селянства. Як нам здається, у великих князівських володіннях скоріше проходив процес поступового перетворення холопів, посаджених на землю, в кріпосне селянство (руський серваж), бо князі мали змогу встановити спеціалізацію праці холопів, відірвати їх від свого двору, чого не могли робити дрібні землевласники.

На нашу думку, тільки в князівському домені смерди з найбільше пригніченої групи данників перетворились у феодально-залежне кріпосне селянство. Князі, в руках яких перебував урядовий апарат, скорше ніж хто інший змогли освоїти цей розряд сільського населення і зробити смердів своїми людьми, підкоривши їх своїй юрисдикції і обмеживши на свою користь їх спадкові права. Ні боярство, ні церква не мали таких організаційних засобів і якщо й володіли смердами, то спочатку тільки тими, яких дарував їм князь.

Нам здається, що в князівському домені скорше ніж деінде встановлювалась залежність вільного сільського населення, вільних общинників, бо князям, використовуючи адміністративний апарат, удавалось краще облутати їх путами всяких додаткових оброків і повинностей.

В князівському домені ізгої раніш ніж деінде поступово були оселені в селах і перетворились в одну з великих груп залежного селянства; так само князі розвинули, очевидно, і інститут закладництва, який використовували для збільшення робочої сили в своїх селах і волостях.

Маючи урядовий апарат, князі швидше ніж хто інший могли добитись закріпачення деяких груп селянства.

Разом з тим треба відзначити, що в князівському домені були найбільші, найінтенсивніші і найкраще організовані господарства, що в ньому вперше склались організаційні принципи феодальної експлуатації розвинутого типу, бо саме в князівському домені право землевласника органічно зливалось з правом носителя державної влади. Таким чином князівське володіння було й організаційним типом для інших феодальних сеньйорій, зразком для наслідування як у внутрішньому розпорядку, так і в відношеннях до зовнішнього світу.

Нарешті, треба вказати, що князівське землеволодіння було одним з основних джерел росту церковного й боярського землеволодіння. Як ми побачимо далі, перші землі церква одержала від князів і продовжувала одержувати їх і далі. Боярство також одержувало від князів землю на різних підставах.

§ 2. Виникнення і ріст боярського землеволодіння

Як ми побачимо далі, боярство мало два джерела походження: з одного боку, боярами стають князівські дружинники, що осіли на землю, а з другого — великі місцеві землевласники, які ввійшли в склад князівського васалітету. Щодо землеволодіння другої групи бояр, то питання про те, коли вони стали великими землевласниками і як виникло велике землеволодіння їх, звичайно, не можна розв'язати на основі даних, бо даних цих немає.

Але можна думати, що перші ростки справді великого землеволодіння могли з'явитись приблизно тоді, коли з'являються перші князівські села, тобто приблизно коло середини X ст. Тоді ж з'являються землевласники з розряду дружинників, зокрема тих, що, подібно до Свенельда, мали свою дружину і які, так само як і князі, не могли обійтись без сіл і угідь.

Безперечно, питома вага великого боярського землеволодіння в X ст.) в загальній господарській системі того часу була мізерна. Якщо літописець спеціально згадав про володіння Ольги і Володимира, очевидно, як про незвичайне явище в X ст., то, мабуть, і володіння великих землевласників також були рідкі. В X ст., мабуть, велике землеволодіння не могло виділитись як окремий економічний комплекс з общинних земель, як особлива боярщина. Способи утворення великого землеволодіння всередині общини, мабуть, були звичайні: експропріація общинних

земель шляхом захоплення, закабалення, займання нових земель і їх освоєння за допомогою холопів і залежних груп тощо.

При виникненні васалітету обидві групи феодалів дістали ще одне джерело швидкого збагачення землею — князівські надання. З кінця XI ст. джерела починають говорити про боярські села. Свого часу ми в спеціальному розділі зачепимо одну з найтрудніших проблем історії руського феодалізму — проблему правової суті боярського землеволодіння. В усякому разі, в Руській Правді велике землеволодіння, „боярщина“, виділялось з общинного землеволодіння певними виразними рисами. Так, Руська Правда розрізняє майно смерда і боярина: в той час, як дочки смердів не могли спадкувати після смерті свого батька, дочки бояр мали це право.

Іпатський літопис наводить характерне оповідання, яке підтверджує виділення боярщини з розряду інших земель. Саме під час князювання галицького князя Данила, боярин Доброслав вчинив без згоди князя ряд незаконних дій, зокрема віддав Коломию „Лазарю Домажиричу и Ивору Молибожичу, двум беззаконникам от племени смердья“. Посланий князем Данилом один з його наближених людей, між іншим, говорив Доброславові: „Како можеши бес повеления княжа отдати ю сима, яко велиции князи держать сию Коломью на роздавание оружьиюком; си бо еста не достойна ни Вотьнина держати“¹, тобто тримати на вотчинному праві. Лазар Домажирич і Івор Молибожич, очевидно, не були смердами, а тільки походили з „племени“ смердів. Мабуть, вони були наближеними боярина Доброслава. І все таки з погляду тодішньої правосвідомості володіння ними Коломиєю на вотчинному праві було як в очах князя, так і в очах виявленої літописцем громадської думки беззаконним.

§ 3. Виникнення і розвиток церковних сеньйорій

Прийняття християнства з Візантії мало своїм наслідком установаження в Київській Русі грецької церковної ієрархії.

Не тільки митрополити, а і єпископи і, мабуть, найвидатніші представники чорного й білого духівництва були греками. Природно, що в своїй діяльності в новоохрещеній землі грецьке духівництво повинне було так чи інакше спиратись на практику, яка склалась у них удома.

В історичній літературі майже немає праць, присвячених докладному вивченню візантійського феодального ладу, немає досліджень, які дозволили б вичерпно виявити особливості візантійського феодалізму. Але навіть і ті праці з цього питання, які є в нашому розпорядженні, дозволяють нам зробити висновок, що феодалізм у Візантії був феодалізмом розвинутого типу. Разом з тим можна встановити, що візантійська церква була не менш розвинутим феодальним організмом, ніж церква католицька. Але апарат візантійської церкви мав іншу організаційну структуру: він був пристосований до візантійського абсолютизму, до візантійської системи церковно-державних відносин, до візантійської правової системи.

Само собою зрозуміло, візантійське духівництво, прийшовши на Русь, повинне було в своїй діяльності проводити організаційні принципи і ідеї розвинутого феодального суспільства. Візантійське духівництво повинне було стати основною силою, яка буде провідником і організатором економіки розвинутого феодального суспільства, буде оформлювати феодальну ідеологію, буде сприяти затвердженню централізованої політичної влади і реєпції розвинутого феодального візантійського права.

¹ Іпат., під 1240 р.

Першим кроком церкви було створення міцної економічної бази. Насамперед вона добилась десятини від усіх князівських прибутків як приватних, так і державних. Є деякі дані для припущення, що десятина була встановлена і на мирян. Поруч з десятиною великі прибутки церква одержувала з церковного суду, при чому в цьому відношенні грецьке духовництво відмовилось від візантійського обсягу церковної юрисдикції. Воно добилось передачі в її відання таких справ, які звичайно повинні належати до світської юрисдикції, наприклад, справи про порушення подружньої вірності, про зневагу особи, справи про спадщину тощо. Порівняння змісту двох уставів — Устава кн. Володимира і Устава кн. Ярослава — дозволяють установити, що церковна юрисдикція весь час розширялась, отже росли мита з церковного суду.

Нарешті, церква, очевидно, добилась визнання за нею права збирати мито з мір і вагів; принаймні, за Уставом кн. Володимира церкві доручалось стежити за правильністю мір і вагів, але, звичайно, без особливої винагороди вона цього доручення не стала б виконувати.

Десятина, судове мито, мито з мір і вагів, жертвування на помин душі, прибутки від лихварства — все це створило міцну базу для розгортання церковного господарства. Виникають церковні сеньйорії.

Церковне землеволодіння і щодо інтенсивності свого росту, і щодо свого економічного й соціально-політичного значення грає велику роль у загальному процесі феодалізації Київської Русі.

В історичній літературі точилась досить жвава суперечка в питанні про те, чи слід виникнення церковного землеволодіння зв'язувати з іменем кн. Володимира (за Уставом його, принаймні, Десятинна церква наділялась — це ми знаємо не тільки з Устава — не лише окремими земельними ділянками, а й містами), отже зв'язувати його з першими роками прийняття християнства, чи вважати недостовірною цю постанову і питання про час появи перших церковних земель розв'язувати на основі літописних даних; а ці літописні дані належать до XII ст.

Дослідники, що заперечують факт існування в часи кн. Володимира церковного землеволодіння, звичайно посилаються на пізні походження пам'ятників, які говорять про це. Устав же вони визнають пізнішим підробленням. А що сучасних відомостей про існування церковних земель немає і при кн. Ярославі, то вони відкидають можливість цього існування і при ньому. Нам здається, що пізніші відомості, якщо навіть постійним джерелом їх були не сучасні пам'ятники, все таки відповідають дійсності. Трудно думати, що при швидкому розгортанні церковних установ, при встановленні митрополії, єпархій, монастирів і окремих парафіяльних церков, не були зайняті і використані різні землі, хоч би для елементарного церковного господарства, і не були потім дуже скоро освоєні. Більше ніж імовірно, що при встановленні окремих єпископій і монастирів, а тим більше при встановленні митрополитської кафедри, князями Володимиром і Ярославом був призначений заздалегідь потрібний земельний фонд спочатку в місті, а далі й поза ним для різних господарських потреб як самих церковних установ, так і духовництва, — це те, що ми спостерігаємо й пізніше, наприклад, при організації Смоленської єпархії. З другого боку, церковні установи почали обростати різними „церковними і богадельними людьми“, для утримання яких потрібно було багато продуктів харчування і взагалі продуктів сільського господарства. Ми занадто перебільшили б розвиток грошового, товарного господарства в кінці X і на початку XI ст., якби почали твердити, що всі потрібні для церковних і монастирських людей продукти купувались на ринку.

Отже володіння землею було для церковних установ життєвою потребою і тому, нам здається, немає серйозних підстав сумніватись у досто-

вірності хоч би пізніших джерел, які говорять про факт існування володінь уже в перші роки християнства на Русі. Але зате літопис XI—XII ст., а також інші пам'ятники, що належать до цього часу, вже повні звісток про церковні села, угіддя та ін. по всій Руській землі — і на Київщині, і в Ростовсько-Суздальській землі, і в Смоленську, і в Новгороді. Так, відомо, що Антоній Печерський одержав при кн. Ізяславі гору, „яже есть над Печерою“. В „Київському Патерику“ розповідається, що багато приносили Феодосієві Печерському „от имений своих на утешение братии и на устроение монастыря, другие же и села вдаваху“.

Ми вже раніш говорили про значний земельний дар Києво-Печерському монастиреві від Ярополка Ізяславича. Лаврентіївський літопис під 1096 р. розповідає, що „Половци, и зажгоша болонье около града, и възвратишася на монастырь, и възгоша Стефанечь монастырь и деревне Германечь“. Під тим же роком літопис розповідає, що кн. Олег, воюючи з кн. Мстиславом „повеле зажещи Суждаль город, токмо остася двор монастырьский, Печерского монастыря и церкви, яже тамо есть св. Дмитрея, юже бе дал Евфрем и с селы“.

Іпатський літопис під 1158 р. повідомляє, що жінка кн. Гліба Всеславича „по своем животе вда княгини 5 сел и с челядью, и все да и до повоя“ церкви.

Можна навести багато і інших відомостей.

Як було вказано, князівське земельне володіння являло, з одного боку, джерело, а з другого — і організаційний тип для церковного землеволодіння. Подібно до князівського, церковне землеволодіння складалось з окремих сіл, волостей і міст.

Ми вже говорили, що за Уставом кн. Володимира церкві була надана десята частина міст. В історичній літературі достовірність цього надання звичайно заперечують. Але що церкві дійсно належали міста, підтверджується пізнішими літописними свідченнями. Так, під 1169 р. говориться про Полонне, „десятинний град“ церкви св. богородиці.

Щодо даних, які встановлюють, що взагалі церковні установи володіли і волостями і містами, то їх ми маємо дуже багато. Говорячи про князівське землеволодіння, ми вже наводили ці дані. Ми відзначали передачу Ярополком Ізяславичем Печерському монастиреві Небольської, Деревської і Луцької волостей, а кн. Андрієм Боголюбським — міст Васильєва й Мичеська. Відзначали також, що Суздальська єпископія володіла містами й волостями, які були забрані від неї Ростиславичами, але пізніше, після вигнання останніх, ці землі були їй повернуті. Найдавніша звістка про церковні міста належить до 1123 р. Ніконовський літопис повідомляє під цим роком, що „Никита митрополит... в своем граде в Синелице затвори в темнице злаго еретика Дмитра“.

Щодо способів утворення церковних володінь, то вони були різноманітні.

Мабуть, напочатку перший земельний церковний фонд утворився в наслідок надання князя. Так, при утворенні смоленської єпископії кафедра одразу одержала від її організатора кн. Ростислава Смоленського кілька сіл. Далі, величезне значення мають різні пожертви як від князів, так і від інших землевласників. Зайво наводити довгий перелік цих земельних пожертв, особливо передач за заповітами.

Але церква, природно, не обмежувалась безплатними способами збільшення своїх земель. Вона дуже енергійно почала купувати, обмінювати, одержувати за невикупленими заставами окремі земельні ділянки, поступово їх округлюючи. Нарешті, цілком імовірно, що церква культивувала ніким не зайняті землі, населяючи їх залежним селянством — ізгоями, прикладниками, задушними людьми тощо.

Словом, церква дуже скоро, в усякому разі на XII ст., почала являти собою міцний феодальний організм. Але вона була не тільки міцним феодальним організмом, а разом з тим і установою, яка в своєму розвитку використала ряд нових організаційних засобів, почасті під впливом візантійської практики, а почасті й самостійно. Все це зумовило ряд особливостей у розвитку церковного феодалізму, в формах церковного феодального панування, в системі феодальної експлуатації, яка встановилась у церковних сеньйоріях. Одною з цих особливостей було те, що церква відмовляється від рабської праці як від невігідної. Щодо цього можна навести характерну розмову між Феодосієм Печерським і кн. Ізяславом, яка збереглась у передачі „Печерського патерика“: кн. Ізяслав, будучи в гостях у Феодосія, висловив своє захоплення з приводу майстерності манастирських кухарів: таких смачних страв йому не доводилось їсти в себе вдома. На запитання, чим це може бути викликане, Феодосій відповів, що в монастирі кухарі готують не з примусу, „твої же раби, — говорив Феодосій князеві, — працюють сварящася и тегаща и кленуше друг друга многажды же и биєми суть от приставник“.

Природно припускати, що церква йшла попереду інших феодальних груп і в справі поступового перетворення холопства в серваж або формально перетворюючи холопів у залежних людей, відпускаючи їх на волю, або викупаючи (пущеники, прощеники, ізгої), або фактично зближаючи їх з типовими феодально-залежними групами селянства.

Але вважаючи експлуатацію холопів економічно невігідною, церква зробила патронат головним способом набування робочої сили для своїх земельних володінь.

Як ми далі будемо говорити, патронат широко здійснювали князь, члени князівської родини, бояри, дворяни і всі ті, хто мав економічний і політичний вплив. Завдяки патронатові з загальної маси населення, особливо населення, вибитого з колії в епоху розкладу родоплемінних відносин, створювались численні кадри робочої сили. Поступово патронат, який полягав в охороні патронованих від сваволі сильних людей, перетворювався у владну опіку, а далі й у феодальну залежність. Церква, яка виступала як феодальний організм уже після того, як князі й боярство притягли в свою економічну орбіту масу населення, була змушена зробити інститут патронату ще дійовішим і гнучкішим.

Насамперед вона добилась того, що духовництво, а також члени родин духовних осіб („піп, попадя, попович, диякон, диякониця, дияк, проскурниця“) вийшли з загальної адміністративної системи і стали підлягати щодо суду і данини митрополитові, а далі, в міру організації епархії, — місцевим єпископам. А далі церква почала включати в склад цієї церковної громади так званих *personae miserabilis*, сліпих, кривих, жебраків, удів, що живуть милостинею тощо, тобто ті елементи, які так чи інакше зв'язані з церквою і з церковною добродійністю. Далі церква почала втягати в свою громаду різноманітні елементи, що вже мали випадковий зв'язок з церквою і з церковними установами, а саме так званих подорожніх, паломників, лікарів (лечець), обслуговуючих притулки для подорожніх, лікарняний персонал (лікарні) і, нарешті, почала поширювати патронат на різні групи населення, які могли бути притягнені церквою як робоча сила церковних сеньйорій — ізгоїв, прикладників, задушних людей, прощеників, пущеників. Розширення церковного патронату ми можемо вивчити на основі церковних уставів, головним чином на основі Устава кн. Володимира, пізніші редакції якого дають дедалі ширший список „церковных и богадельных людей“. Навіть і той список Устава кн. Володимира, що є найдавнішим, не являє справжнього акту князя, а, безперечно, фальсифікований. Але пізніші дані, в достовірності

яких ми не можемо сумніватись, підтверджують, що церковна громада, яка щодо суду і данини підлягала митрополитові чи єпископові, поступово розширювалась і що цей список у значній своїй частині відповідав дійсності. У митрополита і в єпископів дійсно були свої „піддані“, що вийшли з загальної адміністративної системи.

Отже в галузі оформлення патронату, в справі широкого охоплення патронованих церква також показала приклад іншим феодальним групам. І взагалі нам здається, що своєю організаційною структурою, розміщенням робочої сили в своїх володіннях, уточненістю й ефективністю форм феодальної експлуатації церковний феодализм був більш розвинутим і оформленим, ідучи попереду феодализму не тільки боярського, а й князівського.

Церква всяко прищиплювала віруючим необхідність відпускати рабів (пущеники й прощеники), передавати їх церкві (так звані задушні люди), при чому всі ці колишні раби входили під патронат церкви і використовувались нею як робоча сила церковних сеньйорій.

Бувши феодальною установою, церква і церковні установи дістали типово феодальну організацію, при чому ця організація відповідала рівневі руського феодализму. Руські митрополити і єпископи мали такий же двір, як і інші феодали того часу. У них були свої митрополитські бояри — типові васали, які відбували військову службу в своїх сеньйорів. У них були й свої міністеріали — воеводи, дворецькі, чашники, стольники. Безперечно, були в них і свої війська, що перебували під командуванням воеводи; софійський полк — полк новгородського архієпископа, — звичайно, не був винятком.

Безперечно також, що митрополити і єпископи роздавали землю своїм боярам і дворянам за їх службу.

Маючи іноді величезні земельні володіння — волості і міста — митрополити і єпископи потребували розвинутого адміністративного апарату. І цей апарат був збудований так само, як і князівський; у них були волостелі і їх помічники — тіуни, так само, як і в князів.

Можна думати, що митрополити, єпископи і великі монастирі мали своїх церковних васалів — підлегли їм монастирі, підлегли не на основі церковної ієрархії, а на основі феодальної залежності. Ці васальні монастирі в історичній науці зветься приписними монастирями. Таких монастирів було багато в XIV — XV ст. Але в нас є дані, на основі яких можна вважати, що Києво-Печерський монастир уже в XI ст. мав такий підвладний васальний монастир, саме Тмутараканський. Він був організований Ніконом, який „вся своя предав блаженному (Феодосієві) в руце“, „сам же бе з всякою радостью покоряся ему“.

Церква, діставши типово феодальну організацію, забезпечила свою владу над залежною людністю шляхом широкого імунітету.

Можна думати, що дістати цей імунітет з самого моменту свого виникнення церква не могла, оскільки вона не мала земельних володінь. В міру ж того, як церковне землеволодіння розвивалось, головним чином на ґрунті князівських надань, князі надавали їм свої землі разом з даниною і судом та іншими прибутками, що мали публічно-правовий характер. Але церква почала прагнути до узагальнення цих окремих випадків надання імунітету, при чому стала спиратись на ніби видані з цього приводу спеціальні акти. Такими актами, які церква дуже поширювала, були князівські устави — Устав князя Володимира, Устав кн. Ярослава і Устав кн. Всеволода.

Добившись узагальнення імунітетних прав, церква почала намагатись їх уточнити, надати їм твердості і оформити їх. Можна думати, що вона добивалась підтвердження імунітету і на письмі.

Все це дає нам серйозні підстави припускати, що імунітет у давній Русі остаточно оформився на основі церковного імунітету, що церковний імунітетний диплом був покладений в основу при виробленні формуляра дипломів, які почали давати боярству і взагалі світським феодалам.

Як ми вже говорили, візантійська церква діяла в іншій економічній і соціально-політичній обстанові, ніж церква руська. Там — феодалізм розвинутого типу, з розвинутим грошовим господарством, тут — період становлення феодалізму з дуже сильними пережитками і рештками родоплемінних відносин. Там — оформлені класи: клас феодалів, клас феодално-залежного населення, тут — класи тільки оформлюються, васалітет тільки виникає на основі розкладу дружини, клас феодално-залежного населення тільки починає консолідуватись, вбираючи в себе численні і різноманітні групи. Там — оформлена бюрократична абсолютна монархія; тут — ранньо-феодална монархія, строкатий комплекс племінних, напівфеодалних, феодалних держав з неустановленим, з неоформленим політичним апаратом, який лише з великою натяжкою і з явним перебільшенням можна назвати „державними установами“.

Само собою зрозуміло, що візантійське духовництво приїхало на Русь з певними традиціями, з складеними політичними і юридичними поглядами і, звичайно, багато з того, до чого воно звикло, воно намагалось провести і на Русі, зокрема провести візантійську систему права. Для цього були поширені перекладені на слов'янську мову візантійські законодавчі пам'ятники — „Еклога“, „Прохірон“, „Землеробські закони“. Всі ці пам'ятники були приєднані до основного візантійського канонічного кодексу, „Номоканону“, складаючи з цілим рядом додаткових статей так звану „Кормчу книгу“. „Кормча книга“ була настільною книгою того часу. Читачі її повинні були сприймати основні принципи візантійського права, що відбивали розвиток феодалних відносин і таким чином створювались передумови для правового оформлення багатьох феодалних інститутів.

Поруч з тим візантійське духовництво добилось визнання за ним юрисдикції в багатьох справах, які за візантійською практикою належали до відання не церкви, а світського суду. Завдяки цьому церква мала змогу в значній мірі застосовувати візантійське феодалне процесуальне право і вносити багато візантійських принципів у матеріальне право.

Але церква повинна була скоро переконатись, що візантійського законодавства не можна цілком застосувати в країні, де процес феодалізації був ще далекий до остаточного завершення. Візантійське законодавство могло бути тільки далеким ідеалом. Тоді візантійське духовництво почало намагатись запровадити в життя всякі переробки візантійського законодавства для слов'янських народів, що відбивали феодалізм раннього періоду. Такою переробкою був так званий „Судебник“ царя Константина. Цей „Судебник“ намагались ввести в склад руського юридичного збірника — Руської Правди, при чому було зроблено спробу об'єднати постанови „Судебника“ з Руською Правдою, зробивши це так, щоб читач не міг розібрати, де кінчаються статті Руської Правди і починаються статті „Судебника“; створюється одно літературне ціле під загальним заголовком — Руська Правда. Своєю спробою рецепції візантійського права церква розчищала шлях для створення системи феодалного права і разом з тим всяко оформлювала своє становище як розвинутого феодалного організму.

II. ВИНИКНЕННЯ І ПОЧАТКОВИЙ РОЗВИТОК ФЕОДАЛЬНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ

Джерела виникнення феодальної залежності численні і різноманітні: в умовах розкладу докласового суспільства, в умовах товарних відносин, що почали розвиватись, в умовах чимраз більшого феодального гніту, можна сказати, щогодини, щохвилини народжувався феодализм. У літературі були запропоновані різні способи класифікації виникнення феодальної залежності. Нам здається, що можна більш-менш вичерпати ці способи, запропонувавши таку класифікацію їх: 1) виникнення феодальної залежності з форм холопської експлуатації; 2) закабалення сільського населення, 3) поступове перетворення данини у феодальну ренту; 4) патронат; 5) наймання; 6) насильницьке закріпачення сільського населення.

Найдавніші способи виникнення феодальної залежності—це перетворення холопів у феодально-залежне сільське населення, кабала і насильницьке закріпачення. Інші способи набули особливого значення вже в добу оформлення феодальної держави.

§ 1. Перетворення холопів у кріпосне селянство

Як ми вже раніш з'ясували, рабів у дофеодальний період експлуатували патріархальним способом. В міру розвитку процесу феодалізації треба було чекати, що холопи будуть перетворюватись у робочу силу феодальних володінь і що експлуатація їх матиме феодальний характер, тобто буде виникати серваж на руському ґрунті.

Процес перетворення холопів на полі в сервів в основному припускає, що вони дістають певну господарську самостійність, починають володіти інвентарем на праві рівності, і форма їх експлуатації починає фактично зближатись з феодальною залежністю. Словом, холопи в результаті цього процесу перетворюються в кріпосних людей. Показником зближення холопів з кріпосним селянством звичайно є поширення їх правоспроможності і дієспроможності, встановлення кар або підсилення кар за замах проти їх особи.

Що цей процес проходив в XI—XII ст. у Київській Русі досить інтенсивно, доводить те, що в XIII—XIV ст. у феодальному господарстві, особливо князівському, холопи перестають грати роль основної робочої сили—це ми спостерігаємо, наприклад, аналізуючи текст Руської Правди (особливо Правди Ярославичів). Цього факту, звичайно, не можна пояснити тим, що князі відпустили своїх холопів. Це може означати тільки те, що холопи почали перетворюватись у кріпосні групи селянства, в ті його розряди, які в Московській державі дістали назву страдних людей, страдників.

Але, на жаль, процесу перетворення холопів у кріпосне селянство в Київській Русі XI—XII ст. не можна докладно і пильно дослідити, бо в нас немає докладних і безпосередніх відомостей про це. Нам мимоволі доводиться оперувати різними посередніми вказівками джерел, всякими натяками чи навіть півнатяками, які говорять про розвиток цього процесу.

Насамперед пам'ятники з певністю говорять про те, що основна маса холопів, крім дворових (домашніх) холопів, живе не в рабських казармах, а в окремих дворах разом із своїми родинами, в своїх домах. Про це свідчить, наприклад, Уставна грамота кн. Ростислава Смоленського, який передав, між іншим, смоленському єпископові Мануїлу „на горе огород с капустником и с женою и с детьми, за рекою тетеревник с женою и с детьми“.

Про те, що холопи сиділи окремими родинами, свідчить купча Антонія Римлянина і вкладна Варлаама Хутинському монастиреві. В цих документах, як ми бачили, говориться про холопські родини („Тудор с женою и с детьми одерень, Волос с женою и з детьми одерень“ и т. д.). Перегляд усіх наявних даних про холопів XI—XII ст. як про робочу силу в феодальних сеньйоріях не дає нам жодної вказівки на те, що холопів експлуатували тим самим способом, як і античних рабів у латифундіях. Навіть і тоді, коли наші пам'ятники говорять про величезне число холопів, посаджених на землю, мимоволі створюється враження, що їх садять не в казарми, а заселяють ними пусті землі. Наприклад, літопис повідомляє, що Ярослав і Мстислав „собраста воя многы, и идоста на Ляхы, и заяста грады Червенскыя опяты, и повоеваста Лядскую землю, и многы Ляхы приведоста, и разделиста я; и посади Ярослав своя по Рси, и суть до сего дни“. Ярослав, як видно з цього повідомлення, оселив їх не в одному якомусь місці, а по р. Росі, на зайнятій ним території, очевидно досить великій, де він і організував села.

Цілком природно припускати, що холопи, живучи в своїх дворах, із своїми родинами — жінками і дітьми, поступово почали освоювати переданий їм їхніми господарями інвентар, заводячи своє господарство — собину і поступово стали відбувати вже регламентовані повинності, тобто почали зближатися з іншими залежними людьми. Немає ніякого сумніву, що на становище холопів повинен був вплинути і типово феодальний характер земельних володінь, де вони сиділи, типово феодальна система панування і підлеглості, що встановилась там, а також і становище феодально-залежних груп селянства, експлуатованих у феодальній сеньйорії поруч і разом з холопами. Характерно, що в пам'ятниках холопи починають постійно згадуватись поруч із смердами.

Поступове перетворення холопів у феодально-залежне кріпосне населення підтверджується і дуже цікавим фактом, досі якимось мало оціненим в історіографії, а саме тим, що слово холоп мало два значення — широке і вузьке.

У широкому значенні під холопом (челядином) почали розуміти всяку залежну людину; як ми побачимо далі, холопами називались, між іншим, закупи і наймити. Під холопами в вузькому значенні розуміли рабів. Але, коли хотіли сказати, що мова мовиться про холопів-рабів, то говорили про холопство „обельное“, або повне. Наприклад, у „Правосудии Митрополичьем“ є така стаття: „А се стоит в соуде челядин наймит, не похочет быти, а осподарь, несть емоу вины, но дати ему вдвое задаток; а побезит от осподаря, выдати его осподарю в полницу. Аще ли оубьет осподарь челядина полного, несть емоу душегоубьства, но вина есть емоу от бога; а закоупнаго ли наймита, то есть душегоубьство“.

Легко переконатись, що челядин міг бути повним і неповним, що повний челядин протиставився закупові і наймиту. Навіщо було б говорити про челядина повного, якби слово челядин мало одно певне значення?

В Руській Правді — далі ми докладно будемо говорити про це — закупи протиставлялись не просто холопам, а неодмінно холопам „обельним“. Уже ця подвійність розуміння слова холоп у достатній мірі характеризує різноманітність форм холопської залежності, що почала встановлюватись у досліджуваній період.

Процес перетворення холопів у феодально-залежне, кріпосне населення і викликане цим процесом зближення холопів з феодально-залежним селянством дуже добре відбивається в юридичних пам'ятниках. В них можна простежити чимраз більшу тенденцію знайти нові способи поневолення і одночасно розширити економічну самостійність холопів, а також набли-

зити юридичне становище холопів до юридичного становища феодально-залежного селянства. Само собою зрозуміло, що юридичні пам'ятники, регламентуючи ці зміни в становищі холопів, зважають на інтереси не самих холопів, а їх власників; які при розширенні публічних і громадських прав холопів могли найкраще їх експлуатувати.

Правову регламентацію процесу зближення холопів з феодально-залежним селянством досить добре можна вивчити і на основі тексту Руської Правди, якщо підходити до цього вивчення не формально, тобто старатись вникати не тільки в зміст статей, а й з'ясувати, чому та чи інша норма була встановлена і вміщена в Руську Правду. Це цілком необхідно при вивченні даного пам'ятника, що, як ми доведемо в спеціальному дослідженні, являв собою не збірник звичаєвого права, а збірник нових норм, які касують створені звичаї і загальноприйняту практику.

Про певні зрушення в становищі холопів говорить уже перша частина Пространної Правди — Устав кн. Ярослава. Тут серед статей про холопів привертає увагу стаття про так званий челядинний извод. Ця стаття є і в Короткій Правді, але тут вона доповнюється сентенцією: „а то (челядин) есть не скот, нелзе реши: не ведаю, оу кого есмь коупил, но по языкоу ити до конца“. Далі, в Уставі Ярослава є стаття, за якою з князівських, боярських і церковних („черньцовых“) холопів, винних у крадіжці, продажа не стягається, але господарі їх повинні платити подвійну винагороду потерпілому.

Коментатори цієї статті звичайно вказують, що встановлення цієї норми було викликане намаганням підкреслити, що холоп не вважається суб'єктом злочину і що вчинена холопом крадіжка не вважається діянням кримінальним, і тому замість продажі на користь князя збільшується винагорода на користь позивача. Але чому ця стаття була вміщена? Невже досі не було відомо, що холоп не може бути суб'єктом злочину? Нарешті, чому стаття говорить не про холопів взагалі, а про холопів, що належать феодальній групі — князям, боярам, церкві? Адже можна було просто згадати про холопів, не вказуючи, кому вони належать.

Ми, звичайно, не можемо пояснити вміщення цієї статті бажанням декларувати старий принцип, що раби не є взагалі суб'єктами злочину. Руська Правда містить, як було вказано, лише ті статті, що змінюють встановлені норми. Вона не є збірником правових декларацій. Була, звичайно, якась потреба цю норму встановити саме в даний момент.

Нам здається, що появу цієї норми можна пояснити тільки тим, що до цього встановилась практика стягати продажу з холопів, як і з смердів. Цю практику тепер відкидають. Але вона була відкинута не цілком, а тільки відносно холопів, що належали феодалам — князеві, боярам і церкві. Холопи ж інших груп населення — купців, ремісників, своеземців тощо повинні платити, подібно до смердів, продажу. Отже цією нормою встановлювався особливий привілей для феодальних груп, бо при подвійній винагороді за вкрадене (подвійний урок) платили менше, ніж урок і продажа. Зокрема, урок за коня дорівнював гривні, а продажа — двом і навіть трьом гривням (за крадіжку князівського коня). Таким чином установа даної норми можна пояснити тільки зближенням юридичного становища холопів з юридичним становищем смердів.

Особливо багато матеріалу, який свідчить про змінене становище холопів у XII ст. в розумінні збільшення їх господарської самостійності і розширення їх публічних і громадських прав, містить Устав кн. Володимира Мономаха. Надзвичайно характерно, що в цьому Уставі вміщений дуже великий комплекс статей про холопів, який звичайно називають Уставом про холопів. Таку виняткову увагу до питання про

холопів можна пояснити тільки тим, що становище їх в наслідок дальшого розвитку процесу феодалізації дуже змінюється.

Устав кн. Володимира Мономаха регламентує джерела холопства. Такими джерелами тепер, крім народження від рабині і полону, є: 1) продаж самого себе в рабство; 2) одруження з рабою „без ряду“; 3) тінунство „без ряду“. Але цей перелік не є вичерпний. В тому ж Уставі вказуються і інші джерела холопства, а саме: в холопа перетворюється зруйнований купець, закуп, що втік від пана, „коневиї тать“ і палій. На практиці і в побуті, звичайно, було більше способів поневолення. Можна думати, що законодавство Володимира Мономаха, який намагався розрядити напружену атмосферу після київського повстання 1113 р., звузило цей перелік.

Воно повинне було спеціально застерегти, що „вдаць (за іншим списком „вдаче“) — не холоп; а и ни по хлебе робять, ни по придатце“. Але в деяких списках (наприклад, Карамзінському) ця стаття читається „инии по хлебе робять“. Це різночитання, безперечно, відбивало тодішню практику — саме, працювали і „по хлебе“, и „по придатце“.

В історичній літературі не було звернуто уваги на один з дуже цікавих моментів в історії холопства, а саме на факт продавання себе в холопство, перетворення себе в холопа в наслідок одруження з рабою і прийняття посади тіуна „без ряду“. Уважно вчитуючись у текст статтей бачимо, що це перетворення вільної людини відбувається без формального примусу. Могли продавати себе навіть за мізерну суму — за півгривни („еже кто купить, хотя и до полугривны“). Все це свідчить про те, що холопи вже в цей період почали являти головним чином робочу силу феодальної сеньйорії; очевидно, експорт рабів майже припинився. Інакше не можна було б знайти людей, які продавали б себе за дешеву ціну, знаючи разом з тим, що вони будуть відправлені як товар на візантійські й східні ринки. Ніяк не можна уявити собі, що були люди, які виявляли таку необережність, не укладаючи „ряду“, знаючи, що ця необережність могла мати своїм результатом продаж у чужоземні країни. Все це можна пояснити тільки тим, що становище вільних людей причимраз більшому гніті з боку феодалів було таке тяжке, що деякі елементи воліли продавати себе в рабство, одержуючи „хотя и до полугривны“, або одружуючись з рабою, або приймаючи посаду туїнів і ключників „без ряду“.

Крім регламентування джерел холопства, в Уставі Володимира Мономаха є ряд і інших статтей, які безпосередньо чи посередньо свідчать про зміну становища холопів.

Передусім треба відзначити статтю про встановлення стягання в розмірі двох гривен за крадіжку „обельним“ холопом коня. Отже, за Уставом Володимира Мономаха, встановлена практика стягати за крадіжку з холопів продажі, відкинута в Уставі кн. Ярослава щодо належних феодальній групі холопів, тепер частково визнається. Ми говоримо частково, бо статтею передбачається не всяка крадіжка, а крадіжка коня. Що тут говорить про продажу, а не про винагороду потерпілому — це доводиться тим, що урок за коня платили в розмірі одної гривни. Отже холоп починає визнаватись суб'єктом злочину.

Устав Володимира Мономаха містить статті, які охороняють життя холопа серйознішими карами, ніж раніш. Так, за статтею, що трактує про зневагу ударом, завданім холопом вільному мужеві, пан холопа-зневажника, якщо не видасть його зневаженому, платить 12 гривен продажі, а далі, якщо зневажений зустріне десь раба, який зневажив його, то за законом Ярослава він мав право його вбити. Але за законом дітей Ярославових це право було скасоване: зневаженому дозволялось або

стягти вдруге гривну кун „за сором“, або побити зневажника. Устав Володимира Мономаха підтверджує цю норму.

Цей Устав збільшує кару за вбивство холопа: „А в холопе и в робе вири нетуть, но оже будет без вины убиен, то за холоп оурок платити, или за робу, а князю 12 гривен продажи“.

Привертає увагу формулювання цієї статті. В ній спочатку вказується, що за холопа й рабу не треба платити вири. Навіщо ця згадка? Невже досі цього не знали? Нам здається, що наявність цього формулювання можна пояснити тільки тим, що почала складатись практика, за якою за вбивство холопа чи рабині стали стягати виру. Ця практика тепер відкидається, але зате встановлюється кара: крім урока, виплачується ще й продаж в вищому розмірі — 12 гривен. Треба далі відзначити, що починає зростати до певної міри й судова дієспроможність холопів. За одною статтею вищому розрядові холопів — боярським тіунам давалось право в деяких випадках „по нужи“. За другою статтею передбачається послухенство холопів, але вказується, що холоп не може бути „очистником, принимавшем присягу“ і що позивачеві при певних формальних умовах дається змога на основі зізнань послуха-холопа „брати на залізо“ свого противника. Якщо йому вдасться обвинуватити останнього, то процес іде нормально і він виграє позов; якщо йому не вдасться довести обвинувачення, то він платить обвинуваченому одну гривну як винагороду „за муку“, „зане по холопьи речи ял и“. Негативне формулювання статтей, що трактують про послушенство холопів: „А послушества на холопа не складають“, „Холопу на правду не вылазити“ — дає підставу думати, що встановлення цих норм було викликане намаганням відкинути далеко йдучу практику в ототожненні судових прав холопів з правами феодально-залежних людей, мабуть, смердів.

Про ріст правоспроможності холопів добре говорить стаття, яка визнає дійсними угоди холопа, що торгував з доручення свого пана („Аже пустить холоп в торг, а одолжаеть, то выкупати его господину и не лишитися его“).

Безперечно, правоспроможність холопів, посаджених на ріллю, повинна була також розширюватись. Не тільки Руська Правда, а й інші юридичні пам'ятники говорять про розширення публічних і громадських прав холопів. Так, у мирній грамоті новгородців з німцями в 1195 р. вводиться стаття, що охороняє честь раби: за замах на згвалтування стягався штраф у розмірі гривни, а згвалтована раба діставала свободу.

Щоб урахувати значення нових норм про права холопів, треба мати на увазі, що до Руської Правди холоп звичайно не був су́'єктом злочину. Він не платив ніяких продаж. Холоп звичайно не міг бути послухою ні при яких умовах; життя його охоронялось тільки стяганням урока. Встановлення нових норм права про холопів у Руській Правді викликало зміну системи експлуатації холопів у феодальній сеньйорії. Але можна думати, що практика зближення холопів з феодально-залежним селянством ішла далеко далі. Створюється враження, що законодавство займає середню лінію: регламентуючи нові відносини, воно часто охороняє старі основи права про холопів.

Проте, звичайно, неправильно було б спрощувати процес перетворення холопів у феодально-залежне кріпосне сільське населення. Цей процес був довгий і складний. Ще довго холоп відрізнявся від звичайного кріпосного. Не говорячи вже про те, що право пана над холопами було юридично й фактично далеко ширше, ніж над кріпосними, були відмінності і в формі експлуатації. Нам здається, що холоп, відмінно від кріпосних пізнішого часу, знав одну тільки панщину. Мабуть, натуральний і грошовий оброк почали стягати з них тільки в період консолідації

всіх груп феодально-залежного сільського населення, тобто, очевидно, в XIII ст. Але все таки експлуатація холопів була першою щодо часу формою феодальної експлуатації в давній Русі. В X—XI ст. форми холопської експлуатації, безперечно, мали провідне значення. Дуже велике значення мали холопи і в XII ст., коли почали виникати різноманітні групи феодально-залежного селянства. Отже не трудно зрозуміти, що форми експлуатації холопів протягом довгого часу були організаційним типом феодальної експлуатації. Цим пояснюється не раз відзначений нами факт, що смердів постійно намагаються прирівняти до холопів, що смерди постійно згадуються поруч з холопами.

§ 2. Закабалення сільського населення

Одним із способів перетворення вільного населення у феодально-залежне селянство є його закабалення, і при тому в таких формах, які майже виключають можливість для закабаленого знову дістати волю.

Форма експлуатації закабаленого поступово перетворюється в типову феодальну ренту і, відповідно до цього, кредитор перетворюється в феодала, а закабалений — у кріпосного. Якщо закабалений повинен був відробляти своє боргове зобов'язання на полі кредитора, то він, перетворившись у залежну до кінця своїх днів людину, повинен був нести відробітну ренту; якщо ж закабалений повинен платити кредиторowi натурою і грішми, то ця виплата перетворювалась у натуральну або грошову форму ренти — оброк.

У давній Русі існував інститут, що, на нашу думку, був одним з найголовніших джерел феодальної залежності в найжорстокішій її формі, в формі кріпосництва, а саме — інститут закупництва.

Питання про закупів — одне з найтрудніших питань історії сільського населення в давній Русі. Трудність його зумовлюється тим, що майже єдиним джерелом для вивчення становища закупів є кілька статей Руської Правди. Руська Правда не дає вичерпного систематичного визначення цього інституту, а вирішує лише окремі питання, які ставились судовою практикою і життям; тому статті її мають казуїстичний характер. Очевидно, ці статті дуже рано стали незрозумілі для переписувачів і вони пробували дещо осмислити їх, у наслідок чого з'явилась сила схолій і варіантів. Варіанти наростали один на одного при дальшому переписуванні, і поступово зміст статей став незрозумілий навіть і для глибоких дослідників.

Оскільки Руська Правда досі не була видана в усіх дійшовших до нас списках і оскільки не було проведено роботи по встановленню початкового тексту, дослідники довільно вибирали те чи інше різночитання і залежно від цього вибору давали різну конструкцію інституту закупництва.

Інших даних про давньоруських закупів ми майже не маємо. Не згадують про закупів ні літописи, ні канонічні пам'ятники. Правда, про них досить багато говориться в пам'ятниках західноруського права пізнішого періоду — XIV—XVI ст., але в літературі справедливо ставиться питання: чи можна вважати тотожним закупництво X—XI ст. — інститут епохи становлення феодалізму, з закупництвом XIV—XVI ст. — інститутом епохи розвинутого феодалізму. Тотожний своєю назвою інститут може різко змінитись за два-три століття. Зокрема, кабала XV ст., особливо кабала рязанська, не тотожна з кабалою кінця XVII ст. в Московській державі. Поруч з малочисленністю джерел, вивченню питання про закупів пошкодило також і те, що його обмірковували головним чином історики-юристи, які часто підходили до нього надто догматично, застосовуючи

при розв'язанні його принципи або римського, або сучасного цивільного права. „Загальні“ ж історики звичайно в дискусіях про закупів не брали участі і ставали на бік того чи іншого історика-юриста. Питання про правове становище закупа розбирали надзвичайно докладно, але економічного становища й характеру експлуатації їх майже ніхто не зачіпав.

Тому не дивно, що питання про закупів досі не було розв'язане. Навіть тоді, коли до тої чи іншої думки приєднувалась більшість дослідників, з'являлась робота, яка примушувала переглядати питання або вносити в розв'язання його ті чи інші окремі поправки. Тепер питання про закупів треба знову переглянути, бо 1) нам треба вивчити не тільки походження і юридичне становище закупів, а й форму їх експлуатації паном, бо цим розв'язується питання про форму експлуатації їх після перетворення в феодално-залежне селянство; ми маємо тепер новий матеріал про закупів у виданому нами пам'ятнику „Правосудие митрополичье“; 3) в нашому розпорядженні є наше нове видання Руської Правди за всіма списками, що дійшли до нас, через що можна легше встановити початковий текст її трактуючих про закупів статей.

Але повного перегляду питання ми все таки не даємо, бо нас цікавить покищо закупництво як один із способів перетворення закабаленого населення в феодално-залежне селянство. Відповідно до цього, багатьох другорядних деталей, які мають лише спеціальний, чисто історико-юридичний інтерес, ми не розглядаємо.

Нам здається, що питання про закупів у відзначеному нами розрізі буде розв'язане, якщо ми з'ясуємо походження і суть закупництва, форму експлуатації закупів у господарстві пана і їх правове становище.

Питання про походження закупів, отже й про суть закупництва є основним, і якраз з приводу нього було висловлено дуже багато найрізноманітніших думок. Найбільша група дослідників — Карамзін¹, Мейер², Ясінський³, Яковкін⁴ і цілий ряд авторів підручників і загальних оглядів вважають, що в основі закупництва лежить договір позики, забезпечений заставою особи боржника, тобто позика, сполучена з самозаставою.

Друга група дослідників, з яких найвидатніші Рейтц⁵ і Сергеевич⁶, вважають закупів найманими робітниками.

Третя група намагається примирити обидва попередні погляди. Найвидатніший її представник — Чичерін вважає, що закупництво було родом особистого найму з приєднанням до нього позичкового зобов'язання. Модифікацією цього погляду є погляд Ключевського, за яким закупів є сільські робітники, що оселялись на землях приватних власників і були залежні від пана.

Четверту групу становить погляд Беляєва, за яким закупів — це селяни, що живуть на чужих землях і зобов'язані платити за землю роботою. Модифікацією цього погляду є погляд Аргунова, який, рішуче критикуючи теорію самозастави, відмовився висловити свою думку про суть закупництва, але все таки він це зробив: закуп за Аргуновим — це селянин, що платив своєму панові натуральну данину (купу), іздольщину⁷.

Є дослідники, які намагаються примирити погляди першої і останньої груп. Одним з них є Б. Д. Греков, який, визнаючи (в давніших своїх

¹ История Государства Российского, вид. VI, т. II, 1851, прим. на стор. 59

² Древнерусское право залога, Казань, 1855.

³ Закупы Русской Правды. Сборник статей, посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову, Киев, 1904.

⁴ Закупы Русской Правды, ЖМНП, 1913, апрель—май.

⁵ Опыт по истории русского права, М., 1858, с. 154.

⁶ Древности русского права, т. I.

⁷ К пересмотру построенный закупничества Русской Правды. Ученые записки Саратовского государственного университета за 1927 г., т. VI.

працях), що в основі закупництва лежить боргове зобов'язання, вважає проте, що закупи платять панові купу-ренту¹.

Переходячи до перегляду всіх цих думок про походження й суть закупництва, треба передусім з'ясувати, звідки походить назва інституту закупів. Нам здається, що Руська Правда дає достатній матеріал для розв'язання цього попереднього питання. Саме в двох її статтях згадується якраз те, що лежить в основі закупництва — купа. В цьому питанні наче сходяться всі дослідники: всі визнають, що закуп походить від слова купа, що купа робить людину закупом. Залежно від того, як дослідники розуміють термін купа, вони звичайно розв'язують питання про походження і суть закупництва, і це, на нашу думку, цілком правильно.

Отже що являє собою купа? На думку більшості дослідників — це взята від пана сума, борг. На думку інших, купа — взята вперед заробітна плата. На думку третіх, не закуп бере купу від пана, а, навпаки, пан бере її від закупа, при чому є два варіанти цього погляду: за одним (Аргунов), купа — „натуральна данина“, іздольщина, яку закуп платить панові, а за другим (Б. Д. Греков) — купа є феодална рента.

Звернемось до розгляду останнього погляду. Б. Д. Греков, висловивши думку, що купа є рента, не обгрунтував її. Характерно, що думка ця не впливає навіть з його загальних поглядів на походження закупництва. Цим значною мірою й пояснюється, що він незабаром відмовився від неї. Щодо погляду Аргунова, то автор наводить різні міркування на користь своєї думки, що закуп давав панові купу і що купа — це натуральна данина панові від закупа.

Насамперед він указує², що при тлумаченні статті, де згадується про купу — „Но еже дал ему господин плуг и борону, от него же купу емлеть, то то погубивше платити“, — фраза „от него же купу емлеть“ у розумінні взяття купи закупом збуджує сумнів щодо граматичних форм. Зокрема, слово „емлеть“ не можна, на його думку, передати словом „узяв“, тобто однократним видом; його треба передати видом многократним, як то робить при тлумаченні цієї статті Дебольський і як перекладає Goetz — „bekommt“.

Сенс цього заперечення Аргунова полягає в тому, що коли „емлеть“ не можна розуміти як однократну дію, то тим самим підривається думка більшості про те, що купу-позика закуп бере від пана одразу і один раз.

Аргунов наводить цілий ряд статей Руської Правди, де „емлеть“ треба розуміти в значенні многократної дії і в розумінні стягання за нормою. Але наведені ним приклади якраз спростовують його тлумачення слова „емлеть“: цитата, яку наводить Аргунов скорочено, в повному вигляді дуже добре показує, що слово „емлеть“ можна розуміти в значенні однократної дії: „Ты тяже вси судяты послухи свободными; будеть ли послух холоп, то холопу на правду не вылазити; но еже хочеть истець или иметь и, а река тако: „по сего речи емлю тя, но аз емлю тя, а не холоп и емети и на железо; аже обинити и, то емлеть на немь свое“. Ясно, що „емети на железо“ можна розуміти тільки в значенні однократної дії; „емлеть на немь свое“ таксамо можна розуміти як остаточне одержання позову. Адже не на виплат суд визнавав цей позов? Щождо спроби розуміти „емлеть“ у значенні стягання за нормою, то це значить вводити в мовну науку ще особливу форму дієслова, яка виявляє дію за нормою. Нам здається, що таких дієслівних форм наука не знає і їх, звичайно, не було; „емлеть“ може означати і многократне стягання, і однократне. Отже цей довід відпадає.

¹ Рабство и феодализм. Известия ГАИМК, выпуск 86.

² К пересмотру построений закупничества..., с. 3.

Другий висновок Аргунова теж від граматики. На його думку, фразу „от него же купу емлетъ“ граматично правильніше відносити до пана, а не до закупа. Але цей довід Аргунова йде від сучасної літературної мови, від сучасної граматики. Він не є взагалі вирішальним і, як ми побачимо далі, тлумачення Аргуновим купи як предмету, стягуваного паном, є в нерозв'язній суперечності з другою трактуючою про купу статтею.

Останнім доводом Аргунова є те, що слово купа в початковому тексті читалась як копа і що копа в деяких слов'янських і литовських мовах, отже і в Руській Правді, означає міру грошей і сільськогосподарських продуктів.

Твердження Аргунова, що слово купа в більшості списків замінене словом копа, вимагає уточнення: слово копа зустрічається приблизно 50 разів, слово купа щось 20 і разів 30 воно замінюється словом ціна; при цьому часто в першій статті, де згадується про купу, пишуть копа, а в другій — купа і навпаки. Отже Аргунову треба ще довести, що слово копа відбиває початковий текст пам'ятника. Просте посилення на „більшість списків“ ще не може мати значення. Нам здається, що це взагалі йому не вдалося б, бо слово закуп, як визнають усі дослідники, походить від слова купа, а не копа: в жодному списку ми не зустрічаємо слова „закоп“. Але припустимо, що в початковому списку стояло копа, а не купа, що копа — міра грошей і хлібних продуктів. Тоді статті, де згадується про копу, утратять сенс, якщо не буде сказано, копу яких грошей або копу яких хлібних продуктів дає закуп панові.

Далі, якщо навіть ми визнаємо, що копа — міра грошей чи продуктів, то Аргунову треба довести, що ці гроші й продукти були „натуральною даниною“, що це була іздольщина. З цього ясно, що всі твердження Аргунова є просто здогадом, який не може знайти підтвердження в жодній статті Руської Правди.

Але головне не в цьому довільному граматичному тлумаченні і не в бездоказовому припущенні, що копа — це міра грошей і хлібних продуктів, а в тому, що Аргунов при аналізі слова купа обминув другу згадку про неї в статті, в якій купу не можна розуміти як натуральну данину, як іздольщину, стягувану паном з закупа. Якраз у цій статті вичерпно говориться, що купа належала закупові, купа не панова, а закупова: „Аже господин переобидить закоупа, а оувидить (оувередить) купу его или отарицю, то то ему все воротити“.

Аргунов, прекрасно розуміючи, що ця стаття кладе край його спробам витлумачити купу як натуральну данину, виплачувану закупом панові, бо ясно, що пан не буде шкодити своїй данині, цілком обминув це надзвичайно важливе для з'ясування питання про купу місце Руської Правди. Правда, є один список, де про купу не згадується, саме список Синодальний, де текст статті читається: „Аже господин переобидить закоупа а оуведить враждоу его или отарицю“. Але Аргунов, знаючи, що всі інші списки говорять про пошкодження копи або ціни, не пробував довести, що текст статті за Синодальним списком відбиває початковий текст. Він просто обминув факт другої згадки про купу, яка рішуче паралізує всі його припущення про те, що купу платить закуп панові.

Таким чином, думка Аргунова про суть купи відпадає, і разом з нею відпадає й думка Б. Д. Грекова, бо й він, визнаючи купу рентою, також повинен виходити з припущення, що купу платить панові закуп.

Перейдемо тепер до розгляду другого погляду, а саме, що купа — це заробітна плата, видавана паном закупові вперед.

Цей погляд, найповніше висловлений Сергеевичем, спирається на одне місце з статті Руської Правди, де в багатьох списках закуп називається наймитом.

Але треба мати на увазі, що в 26 списках говориться не про наймита, а про закупа. Значить, треба довести, що згадка про наймита справді була в початковому тексті. Отже доводи Сергеевича ще не є вичерпні, коли вони спираються тільки на той факт, що про наймита згадується в більшості списків. Статистичний метод при відтворенні списків можна застосовувати дуже обережно. Припустимо, що Сергеевич має рацію, що наймит справді був згаданий у початковому тексті, але все таки ми не можемо приєднатися до його погляду, що закуп — найманий робітник.

Нижче ми докладніше скажемо про найманих робітників, наймитів у досліджувану епоху, але й тут треба відзначити, що слово наймання (отже й найми) вживалось у двох різних значеннях — 1) у значенні наймання і 2) в значенні стягання процентів, так званої лихви. Наймит у цьому останньому розумінні — це людина, яка платить лихву, людина закабалена. Оскільки, як ми бачимо, закуп якраз був у становищі закабаленої людини, він і міг бути названий наймитом у даній статті, яку можна тлумачити так: якщо пан продасть закупа в повне холопство, то закабалений звільняється від виплати боргу. Уживання слова наймит у цьому значенні ніяк не можна вважати випадковим — воно дуже доречне.

Що закуп не найманий робітник, не наймит саме в цьому розумінні слова — це доводить виданий нами пам'ятник — „Правосудие Митрополичье“¹. Про становище наймитів ми будемо говорити в спеціальному розділі, а тому прочитаємо тут лише ті статті, які вичерпно доводять, що закупі — не наймити.

„А се стоит в соуде челядин наймит, не похочет быти, а осподарь, несть емоу вины, но дати ему вдвое задаток; а побезит от осподаря, выдати его осподарю в полницу. Аще ли оубьет осподарь челядина полнога несть емоу душегоубьства, но вина есть емоу от бога. А закупа ли наймита — то есть душегоубьство“.

Не трудно бачити, що ці дані вичерпно доводять різницю між закупом і наймитом: поперше, становище наймита, як воно визначається процитованою статтею, інше, ніж закупа; наймит — вільна людина, яка легко може розірвати договір, виплативши подвійний задаток; якщо задатку він не одержав, то може без дальших розмов покинути хазяїна. Дух і зміст статей Руської Правди про закупів говорять про незрівнянно більшу залежність закупів, про більшу зв'язаність їх зобов'язаннями перед паном. Подруге, залежність наймитів визначалась одержанням задатку, а залежність закупів — одержанням купи. Потретье, закуп і наймит протиставляються в статті („А закупного ли наймита“). Було б дивно тлумачити цю статтю, виходячи з припущення, що слово наймит визначає або пояснює слово „закупного“. Інститут закупництва і наймання був усім відомий і пояснювати, хто такі закупні люди — не було ніякого сенсу.

Таким чином думка Сергеевича, що купа є заробітна плата, дана паном вперед закупові, отже, що закуп — найманий робітник, не може бути прийнята, а тому не може бути прийнята і думка Чичеріна. Нам здається, що коли відкинути тлумачення Аргунова, що купа є натуральна данина, тлумачення Грекова, що купа — рента (оброк), виплачувана закупом панові, Рейца і Сергеевича, що купа є заробітна плата, — то лишається єдино можливою думка більшості істориків, що в основі купи лежить боргове зобов'язання, що закуп стає закупом для забезпечення і виконання цього зобов'язання.

¹ С. В. Юшков, Правосудие Митрополичье (Летопись занятий Археографической комиссии, в. 35); Руська Правда, с. 178, ст. ст. 27—29.

Розуміння купу як відносин, в основі яких лежить боргове зобов'язання, дозволяє нам розкрити зміст усіх статей Руської Правди про закупів без особливих труднощів і суперечностей. Зокрема, другу статтю, що безпосередньо говорить про купу — „Аще господин переобидить закупа, а оуведить (увередить) купу его или отарицу, то то ему все вороти, а за обиду платити ему 60 кун“ — дуже добре можна зрозуміти саме при цьому значенні купу. Цілком можливі випадки, коли пан, видавши купу, може її „увередити“, силою відібравши передані гроші або відібравши майно, яке було в розпорядженні закупа. Але особливо добре при цьому значенні купу можна зрозуміти зміст інших статей про закупів. Зокрема, в першій статті про закупів — „Аже закуп бежить от господы, то обель; идет ли искать кун, а явлено ходитъ или ко князю или к судиям бежить обиды деля своего господина, то про то не робять его, но дати емоу правдоу“ — стає зрозумілою фраза „идет ли искать кун“. Звичайно, щоб виплатити своє боргове зобов'язання, закуп потребував кун — грошей. Очевидно, почала встановлюватись практика перетворювати закупа в повного холопа в разі, коли він ішов шукати грошей, і законодавство цю практику відкинуло.

У дальшій статті — „Паки ли приметъ на немъ кун, то опять ему вороти куны, что будетъ принял, а за обиду платити ему 12 гривен продаже“ — вираз „паки ли примет (пан) на нем кун“ можна зрозуміти, тільки взявши на увагу, що пан міг, користуючись залежним становищем закупа, примусити його вдруге виплатити боргове зобов'язання. За цією статтею пан повинен повернути закупові взятую суму. Тлумачення цієї статті має вирішальне значення при розв'язанні питання про купу. Не дивно, що один з головних противників погляду на купу як на відносини, в основі яких лежить боргове зобов'язання, Аргунов¹, висуває цілий арсенал заперечень проти цього тлумачення. Він рішуче заперечує думку, що стаття говорить про одержання купу вдруге. Він указує, що вираз „паки ли“ в Руській Правді і в інших сучасних пам'ятниках вживається не в розумінні знову, вдруге, а в розумінні якщо, а слово „опять“ означає назад.

Але приклади, які наводить Аргунов, непереконливі. Насамперед вираз „паки ли“ ніколи не буває тотожний з „якщо“; він має непередаваний сучасною мовою відтінок повторення або продовження дії, про яку говориться в реченні, що починається з „паки ли“. Далі, вираз „паки ли“ і „паки“ може мати значення „знову“, „вдруге“. Але хай буде так, як думає Аргунов, що „паки ли“ однозначне з „якщо“ (дійсно, в деяких списках „паки ли“ замінюється словом „аще“), проте слова „опять“ вже ніяк не можна вважати однозначним з словом „назад“. Розберемо ті приклади, які наводить Аргунов. Він, між іншим, наводить таке місце з Руської Правди: „а где будетъ конечный тать, то опять воротятъ челядина“ і вказує, що за цією статтею челядин у разі, коли знайдуть остаточно злочинця, повертається назад. Але, коли ми наведемо всю статтю, то виявиться, що „опять“ означає не „назад“, а вдруге: „Аще кто познаеть челядин своей оукраден, а поиметь и, то оному вести и по кунам до 3-го свода; пояти же челядина в челядин место, а оному дати лице...“. Значить, уже раніш повертали челядина; тепер, при виявленні остаточно злочинця, челядин повертається знову.

Другий наведений Аргуновим приклад спростовує якраз його самого: він наводить статтю Руської Правди за Пушкінським списком, за якою в разі купівлі хворого коня покупцеві дозволялось „свое серебро взяти опять назад“. Якби „опять“ було однозначне з „назад“ або „взад“, то

¹ Цитований твір, с. с. 21 — 22.

вони не були б поставлені поруч в одній фразі. Третій приклад Аргунов узяв з одної статті договору смоленського князя Мстислава Давидовича з Рігою і Готландом. В одній редакції говориться: „Тако русину не узяти латинського товара свого, опять платити ему“, в другій: „Тако роусиноу не взяти оу немьчина товара свого назад ему платити“ і в третій: „Тот товар неворотити“; в четвертій редакції стаття читається так же, як і в першій. Аргунов, посилаючись на статтю, де в другій редакції замість „опять“ стоїть „назад“, уважає доведеною тотожність значення цих слів.

Але, коли ми наведемо всю статтю цілком, то цей висновок Аргунова не підтверджується: „Аже Русин купити у Латинеского человека товар, а возметь к себе, то ть Латинескому не взяти товара науспять, Русину тому платитъ. Тако Русину не узять у Латинского товара своего, опять платити ему“.

Як видно слово „опять“ стосується до виразу „Русину тому платити“.

Проте найголовніше заперечення проти Аргунова являє текст самої Руської Правди. Там є статті, де слово „опять“ уживається в значенні знову, вдруге.

„Аще кто многим должен будетъ, а пришед гость (господь) из иного города или чужеземец, а не ведаяд запуститъ зань товар, а опять начнетъ не дати гостю кун...“ Стаття не викликає сумніву: хтось, заборгувавши і не бажаючи платити за своїм борговим зобов'язанням, бере товар у гостя, який приїхав з іншого міста, або чужоземця, і знову не хоче платити боргів гостеві. Отже всі заперечення проти цього тлумачення статті, які так енергійно були висунуті Аргуновим, відпадають.

Нарешті, при вказаному розумінні купи розкривається зміст статті: „Продаст ли господин закупа обель, то наймиту (закупу) свобода во всех кунах, а господину за обиду платити 12 гривень продаже“.. В разі, коли пан продає закупа в повне холопство, закуп звільняється від боргового зобов'язання і, крім того, пан повинен заплатити 12 гривен продажі.

Аргунов заперечує і проти цього тлумачення. Він під кунами хоче розуміти не боргове зобов'язання, а заборгованість закупа в наслідок невиплати ним натуральної данини і платежів за позикою, винагороди за втрату сільськогосподарського інвентаря та ін. Але Аргунов не наводить ніяких доводів проти запропонованого тлумачення цієї статті. Він відзначає, що вираз „свобода во всех кунах“ граматично не зовсім ясний. Треба було, на його думку, сказати „свобода от всех кун“. Але цей вираз лишилося також „граматично“ „не зовсім ясним“, якщо ми будемо розуміти слово „кун“ так, як пропонує Аргунов. Отже аналіз як статті, де безпосередньо говориться про купу, так і всього комплексу законодавства про закупів приводить нас до переконання, що в основі купи, отже й закупництва, лежить боргове зобов'язання, для забезпечення виплати якого закуп повинен був перебувати в особливих відносинах залежності від свого пана і працювати в його господарстві.

Сукупність умов і передумов встановлення закупництва в літературі звичайно зветься „самозаставою“, але це поняття далеко не адекватне дійсній суті даного інституту; він далеко складніший і багатогранніший, ніж ті відносини, ще асоціюються з цим словом.

Постає питання; коли і при яких умовах виникає боргове зобов'язання, яке може лежати в основі закупництва? Нам здається, що воно може виникнути: 1) при позиці, 2) при одержанні вперед заробітної плати, 3) при віддаванні батьком свого сина в кабалу за борг, 4) при умові відпуску на волю повного холопа, 5) при несплаті винагороди за провпорушення, 6) при несплаті раніш зробленого боргу, коли кредитор має право

продати боржника в повне холопство. Висловлювали думку, що закупництво може виникнути і „за позиками безгрошовими“¹.

Але, не зважаючи на різноманітність умов, при яких може виникнути закупництво, основним типовим джерелом цього інституту, на нашу думку, була позика і меншою мірою наймання. Але і з погляду права, і з погляду життєвої практики після того, як закупництво вже оформилось, не можна розрізнити, з ким ми маємо справу — з наймитом чи з боржником. Адже закупництво веде до тих самих наслідків — до однакової залежності і до однакової експлуатації.

Якщо ми не визнаємо задовільним даного вище пояснення того, чому закуп був названий наймитом, то це можна пояснити й тим, що закуп був наймитом, але не в розумінні тотожності його з закупом — тут про наймання може йти мова не як про суть закупницьких відносин, а як про привід для встановлення закупництва.

Виникає питання: чи всяке боргове зобов'язання походило з норм закупництва? І тут ми, не задумуючись, повинні дати негативну відповідь. Всі попередні статті говорять нам, що боргові зобов'язання самі по собі закупництва не викликають. За взяті гроші платили проценти, „рази“, і тільки. Коли брали більші проценти („третий раз“) борг зовсім погашався.

Всі статті Руської Правди про торговельну неспроможність вичерпно говорять нам про те, що купці, обтяжені боргами, зберігали свою свободу і господарську самостійність, поки кредитори не подадуть позову про стягання боргу.

Але, може, купецькі кредитні операції регулюються інакше, ніж боргові зобов'язання інших груп населення, як то думає Гетц? І знову в нас є стаття Руської Правди, яка, здається нам, вичерпно доводить, що боргове зобов'язання навіть малоїмущого населення самі по собі також не вели до закупництва:

„А вдачь (вѣдаче) не холоп, ни по хлебе работают, ни по придаѣце“, Як бачимо, боргове зобов'язання може виникнути як наслідок позики грішми чи хлібом. „Вдачь“, як звичайно почали називати в літературі заборгувавших людей, може або відробити свій борг протягом року, або повернути його. „Но оже нѣ доходят год, то ворочати ему милость, отходить ли, то не виноват естъ“.

Сергеевич², визнаючи закупа наймитом, уважає проте, що ця стаття говорить про закупів. Пресняков³ також, правда, дещо вагаючись, відносить статтю до закупів. Але І. І. Яковкін⁴, так само як і Аргунов, заперечує проти віднесення цієї статті до закупів. Яковкін уважає, що „вдачь“ — це наймит, а не закуп.

Проте досить вчитатись у статтю, щоб зрозуміти, що вона говорить зовсім не про наймитів, а про людей, які заборгували, взявши позику грішми чи хлібом. Вони могли зовсім не працювати в свого кредитора. Про відробляння боргу говориться тільки в випадку неможливості для них погасити боргове зобов'язання. Оскільки в статті говориться про „милість“, це повинне вказувати на безформальний позичковий договір. Та й зміст цієї статті цілком різниться від духу й змісту всього законодавства про закупів.

Аргунов правильно відзначає, крім того, що ця стаття не може стосуватись закупів тому, що в ній взагалі немає згадки про закупів і що вона стоїть окремо і відділена від статей про закупів силою різноманітного матеріалу.

¹ Мейєр, цитований твір, с. 9.

² Цитований твір, с. 217.

³ Цитований твір, с. 248, причітка 2.

⁴ Цитований твір, квітень, с. 261—268.

Таким чином дана стаття дозволяє нам установити, що боргове зобов'язання, хоч би й малоімущого, некредитоспроможного населення, саме по собі ще не веде безпосередньо до закупництва.

Що ж кінець-кінцем перетворює боргове зобов'язання в „купу“, а людину в закупа?

Ми цілком певні, що боргове зобов'язання перетворюється в купу при певних формальних моментах. Воно повинне бути оформлене, мабуть, шляхом оголошення владі, при послухах, або, можливо, фіксуватись у писаних документах. При цьому можливі були й окремі церемонії. Тільки при цих формальних умовах звичайний боржник міг бути перетворений у закупа.

Відповідно до цього треба розв'язувати й питання про види закупів. Оскільки в закупи при певних формальних умовах могли попасти різні елементи (і збанкрутовані купці, і ремісники, і селяни, остільки їх могли експлуатувати по-різному. Купці-закупи могли бути використані в торгівлі пана або в інших галузях його господарства, ремісники також по своїй спеціальності, а селяни, що якраз і становили основну масу закупів, були „ролейними“ закупками, які працювали на ріллі, на полі¹.

Підсумуємо наші спостереження в питанні про походження і суть закупництва. Закупи стають закупками при певних формальних умовах, при чому боргове зобов'язання, що лежить в основі купи, може виникнути на різних основах (позика, наймання, умова при відпусканні холопа на волю тощо). Закупництва не можна розкласти на складові частини, як то роблять у літературі (позика сполучена з самозаставою, „наймання“ сполучене з самозаставою тощо). Закупництво — це особливий інститут, відносини *sui generis*, до якого не можна підходити з категоріями римського чи сучасного цивільного права.

Про закабалення смердів у Київській Русі Ленін говорить: „І „вільний“ російський селянин у 20-му ст. все ще змушений іти в кабалу до сусіднього поміщика — цілком так само, як в XI ст. ішли в кабалу „смерди“ (так називає селян „Руська Правда“) і „записувались“ за поміщиками!“².

§ 3. Форми експлуатації закупів

Як ми вже говорили, одною з основних проблем закупництва є з'ясування форми експлуатації закупів. У літературі висловлюють різні погляди в цьому питанні, залежно від поглядів на походження і суть закупництва. Прихильники погляду на закупів як наймитів, наприклад, Сергеевич, не відрізняють форми експлуатації закупів від експлуатації найманих робітників-батраків. „Це бідні люди, які ні плуга, ні борони не мають. Весь робочий припас одержують вони від наймача, живуть у його дворі, пасуть його худобу, і виконують усякі його доручення“³.

Дослідники, які бачать у закупах уже оформлених, прикріплених, феодально-залежних селян, як, наприклад, Аргунов або Греков, повинні визнати, що закупи мають своє господарство, певну господарську самостійність. Аргунов, уважаючи, що закупи — іздольщики, навіть припускає думку „про поділ між ними урожаю в певній, звичайній для даної місцевості пропорції“⁴.

¹ Глуначення купи як феодальної ренти-оброку, натуральної повинності, тягне за собою визнання всіх закупів „ролейними“. Який „оброк“ міг платити ремісник-закуп своєму кредиторів?

² В. И. Ленин, Сочинения, т. XI, с. 98.

³ Цитований твір, с. 219.

⁴ Цитований твір, с. 7.

Нам здається, що з'ясування форми експлуатації закупів залежить від розв'язання питання про майнове становище їх. Якщо буде з'ясовано, що закуп має своє господарство, свій сільськогосподарський живий і мертвий інвентар, то форми експлуатації будуть одні; якщо в закупа свого майна не буде, то форма експлуатації його буде інша.

Переходимо до майнового становища закупів. При цьому ми використовуємо статті, що трактують про закупів „ролейних“. Ми думаємо, що ці закупів є основна і найтипівіша група закупів. Основними статтями, що визначають майнове становище закупів, є такі:

„Аже оу господина ролейный закуп, а погубить войский конь, то не платити ему; но еже дал ему господин плуг и борону, от него же купу емлеть, то то погубивше платити; аже ли господин его отслеть на свое орудье, а погибнетъ без него, то того ему не платити. Аже из хлева выведуть, то закупу того не платити но же погубить на поли, и в двор не вженеть и не затворить, где ему господин велить, или орудья своя дея, а того погубить, то то емоу платити. Аже господин переобидить закоупа, а оувидить купу его или отарицу, то то ему все воротити, а за обиду платити ему 60 кун“¹.

Майже всі дослідники, що не мали під руками текстів усіх дійшовших до нас списків Руської Правди, вважають, що в початковому тексті її стояло не „войский“, а „свойский“ кінь. Але ці найдавніші списки — Троїцький, Синодальний, Пушкінський і всі похідні від них — всі без винятку говорять тільки про „войского“ коня. З 65 списків Троїцького, які могли б так чи інакше відбити початкову традицію, жоден не згадує про коня „свойского“. При такому становищі, коли всі найдавніші (XIII і початок XIV ст.) списки в величезній більшості дають однаковий текст, його і треба вважати початковим. Списку Карамзінського, де говориться про „свойського“ коня, списку пізнього, відмінного від інших включенням нового матеріалу (статті про приплід і устав про мости) і силою схолий, звичайно, не можна визнати списком, який краще ніж усі інші зберіг рукописну традицію, тим більше, що й не всі списки його говорять про „свойского“ коня. Безперечно, „свойский“ кінь — це пізніший варіант; шляхом цієї схолий переписувач спробував осмислити незрозуміле для нього місце статті: йому здавалось неясним, чому закуп не відповідає за загублення „войского“ коня. Але ми не обмежимося самим визнанням цього варіанту основним, до чого нас зобов'язує аналіз усього текстового матеріалу Руської Правди, а доведемо, що читання „свойский конь“ веде до цілого ряду незрозумілостей.

Дослідники, які приймали читання „свойский конь“, примушені були тлумачити статтю приблизно так: якщо „ролейний“ закуп загубить свого коня, то він не платить за це панові, але якщо він одержить від пана, від якого взяв купу, плуг і борону і загубить їх, то за це він повинен платити; якщо пан пошле закупа в своїх панських справах, а плуг і борона будуть загублені під час його відсутності, то йому не треба платити за них панові.

Але при такому розумінні цієї статті виникає цілий ряд незрозумілих питань, а саме: навіщо треба спеціально згадувати, що закуп не платить панові за свого коня? Яке діло панові, що закуп загубив своє майно? Друге питання: чому в статті не говориться про загублення панського коня, а говориться про загублення плуга й борони?

Перше питання стараються розв'язати різними способами.

Сергеевич² визнає, що „свойский конь“ — це кінь, який належить

¹ Цитовано за Троїцьким списком.

² Цитований твір, с.с. 218—219.

закупіві, але наявність цієї статті він пояснює тим, що загублення коня, на якому наймит підрядився працювати, могло завдати збитку наймачеві: „загубивши чи (це є те саме) таємно продавши коня, наймит не зорав поля вчасно і тим завдав наймачеві збитку“.

Це пояснення може бути скількинебудь серйозно задовільним тільки тоді, коли буде доведено, що закуп — найманий робітник, а це, як ми знаємо, неможливо. Але навіть, коли визнати закупа наймитом, при тлумаченні цієї статті виникає не менш незрозуміле питання: чому закуп, одержавши вперед завдаток і не виконавши роботи, звільняється від компенсації збитків? Сергеевич змушений був визнати, що „розглядуване правило лишається незрозумілим“, тобто він ніби розписується в неслухності свого тлумачення.

Друга спроба була зроблена І. І. Яковкіним, який під „свойским“ конем розуміє коня, що ввійшов у старицю (ресіліум) закупа. Ресіліум не є власністю володільця, який мав тільки особливі права над майном, входячим у ресіліум. „Кінь цей не настільки свій, щоб звільнити без особливої вказівки закону закупа від відповідальності за нього, але й не настільки чужий, панський, щоб відповідальність безпосередньо покласти на закупа“. Але все це тлумачення можна буде прийняти тільки тоді, коли ми доведемо, що „свойский конь“ — це кінь, який був у ресіліум-і закупа. І. І. Яковкін пробує це довести, тлумачачи одну фразу з тексту Студійського устава XI ст. за рукописом Московської синодальної бібліотеки.

Там, у розділі „О одеянии мнишьтем“ між іншим говориться: „Преподобного отца нашего исповедника Федора запрещение едино се есть, еже и свойскую одежду худу имети должно“. Через те, що за Студійським уставом монах не повинен мати власності, то можна думати, що свійською одежею тут названа одежа, передана в розпорядження і користування монаха і яка становила його ресіліум.

І тут Аргунов¹ висуває ряд серйозних міркувань проти тлумачення І. І. Яковкіним слова „свойский“ як такого, що стосується до ресіліум. Насамперед він відзначає, що одяг монаха не можна без зловживання терміном прирівнювати до рабського ресіліум-а. Далі, згодом Яковкіна, що під „свойскою“ розумілась монастирська одежа, ні на чому не заснований, крім загальної заборони монастирським уставом мати приватну власність; але коли „свойска“ одежа справді була монастирською одежею, то навіщо треба було в уставі говорити про якість цієї монастирської одежі, коли її крій і якість наперед і давно були встановлені? Аргунов указує, що Яковкін, крім того, не звернув уваги на те, що в тексті стоїть часточка „еже и“ („еже и свойскую одежью“); ця часточка вказує, що не тільки монастирську, а й свою, „свойську“ одежу треба мати просту і скромну.

Аргунов разом з тим навів приклад, де слова „свойский“ не можна зрозуміти інакше, як свій: саме під 1258 р. в Іпатському літопису читаємо: „Романови же пришедшу ко граду и Литве, потекши на град Литве, ни ведеша нишьто же, токмо и головне ти, пси течюще по городищу; тужаху же и плеваху, посвойскы рекуще: „янда“, взывающе боги своя „Андая и Дивирикса“.

Нам здається, що Аргунов має рацію, зробивши висновок, що „свойский“ є свій у підсиленій мірі, де власність або свійськість особливо підкреслюються.

Таким чином припущення І. І. Яковкіна, що „свойского“ коня треба вважати конем, який є в ресіліум-і закупа, відпадає. Разом з тим, крім цих філологічних міркувань, треба відзначити ще одне незрозуміле питання,

¹ Цитований твір, с.с. 14—15.

яке виникає, коли прийняти припущення Яковкіна: яка рація панові, що дав за купу купу, давати ще в його розпорядження коня, вартість якого була досить високою, на правах *rescriptum*-а і, при тому, звільняючи закупа від відповідальності в разі загублення цього коня?

Нарешті, Павлов-Сільванський¹ робить ще одну спробу розв'язати питання про „свойского“ коня. Він вважає „свойского“ коня конем домашнім, відмінно від дикого коня. Але свійський, домашній кінь, на його думку, все таки належить панові. Тоді виникає питання: чому за загублення панського коня закуп не відповідає, а за плуг відповідає?

Таким чином визнання за варіантом „свойский конь“ пріоритету перед читанням „войский конь“ веде до повного нерозуміння. Очевидно, нам треба взяти на увагу текст величезної більшості списків, до яких належать і найдавніші, і читати „войский конь“.

Деякі дослідники визнавали перевагу читання „войский конь“, наприклад Ланге, який під „войским“ конем розумів кавалерійського. Але з легкої руки Сергеевича, який відзначив малу ймовірність відокремлення в нас у XIII ст. кавалерійських коней від запряжних і висловив нерозуміння, чому закуп, загубивши його через своє недбальство, не платить збитків, — дослідники від читання „войский конь“ відмовились. Але тепер нас примушує повернутись до цього самий текст Руської Правди.

Почнемо з тлумачення цієї статті при читанні „войский конь“ замість „свойский“. Коли в пана буде ролейний закуп і він загубить „войского“ коня, то йому не треба за нього платити; але, коли пан, у якого закуп бере купу, дав йому плуг і борону, і він загубить коня, даного для орання, то він мусить платити. Коли ж пан пошле закупа в своїй, панській справі, і робочий кінь загине під час його відсутності, то закуп не повинен за нього платити.

Таке тлумачення тексту цілком усуває нерозуміння, чому не говориться про загублення панського робочого коня, а говориться про плуг і борону. Як видно з нашого тлумачення, фраза „еже дал ему господин плуг и борону“ стосується до коня, яким оре ролейний закуп. І було б дивно, щоб законодавство спеціально присвятило цілу статтю плугові і бороні, які в цей період були саморобні, технічно недосконалі і тому не мали особливої цінності; навряд чи в бороні були залізні зуби чи плуг був весь залізний. Ще в кінці XIX ст. ми бачили борони з дерев'яними зубами; їх селяни робили самі. Охочих красти борони й сохи, як ми спостерігали, зовсім не було — і борони і сохи цілими днями валялись на полі без ніякого догляду.

Але виникає питання: що являв собою цей „войский“ кінь, яке відношення до нього мав закуп і чому він не відповідає за його загублення? Ланге під „войским“ конем розумів коня кавалерійського. Але Сергеевич указав, що мало ймовірне відокремлення коней кавалерійських від запряжних у XII ст. Нам здається, що якраз у цей час, коли кіннота була головним родом озброєння, коли добрий кінь був так потрібний і при перемозі, і при поразці, це відокремлення могло бути. Але ми все таки не згоджуємось з Ланге: „войский“ кінь — це не кавалерійський кінь, а кінь, з яким за купу доводилось мати справу на війні. Як ми побачимо далі, закуп живе в дворі свого пана, бувши його холопом (неповним). Як усі холопи (і повні, і неповні), так і інші групи залежного сільського населення — смерди тощо повинні були брати участь у війні. „Смерда и холопа нам выдайта“ говорили князі після закінчення війни. Очевидно, що смерди й холопи входили в склад ополчення. Про мобілізацію смердів і їхніх коней ми будемо докладно говорити далі. Закупи, так само як і інші холопи — повні і неповні, повинні були входити в склад панового опол-

¹ Феодализм в удельной Руси, с. 227.

чення, складати його почет, при чому багато з них були на конях, звичайно, панських.

Оточення холопів-кіннотників збільшувало безпеку пана. Під час воєнних дій кінь, що був у розпорядженні закупа, міг бути убитий або взагалі загублений. І ось за цього коня закуп, який, звичайно, не з свого бажання брав участь у війні, за даною статтею не відповідав. Ланге, визнаючи „войского“ коня кавалерійським, пояснює цю невідповідальність закупа за загублення його тим, що сільському робітникові не слід було доручати догляд за кавалерійським конем. Сергеевич цілком правильно називає це пояснення штучним. Інша справа кінь, даний паном для роботи в полі. Тут ніяких підстав звільняти закупа від відповідальності не було, крім особливих випадків, про які говориться в статті.

Нам здається, що й дальша стаття продовжує говорити також про коня. І ця стаття поглиблює норму попередньої.

Можуть заперечити, чому все таки просто не сказано про загублення закупом робочого коня, а говориться так неясно: „а еже дал господин плуг и борону“... Але ж усе законодавство про закупів — це цілий комплекс лаконізмів і недомовок. Та коли порівняти цю недомовленість з тими неясностями, які виникають при читанні „свойский конь“, то вона, звичайно, менш серйозна.

Таким чином читання „войский конь“, що визначається аналізом усього текстового матеріалу Руської Правди, веде до того, що закуп коня не має і, нам здається, й не може мати, бо інакше він не був би закупом. Кінь був занадто цінним майном і, маючи його, не було рації йти в закупа, йти в холопи з малою надією добути колинебудь незалежність. Більша рація була продати коня, ніж йти в повну кабалу.

Звернемось тепер до питання про інше майно закупа. На загальну думку всіх дослідників, це майно звалось отарицею.

В літературі давно вже було відзначено, що в грамоті суздальського єпископа Діонісія Псковському монастирю, де цитується місце з „Пандектів“ Миколи Черногорця, слово *resulium* перекладається як отариця („глаголемая отарица“). І. І. Яковкін¹ звернув особливу увагу на це значення слова отариця і провів паралель між майном закупа і *resulium*-ом грекоримського раба або так званих адскриптиціїв. Інститут *resulium*-а — отариці складний. Це — майно пана чи господаря, виділене для холопа або феодално-залежного селянина. Звичайно, відбувався процес відокремлення цього майна від панського, але це „відокремлення отариці“ йшло хоч досить далеко, але в усякому разі не настільки, щоб утрачалась ідея про належність її панові“.

Аргунов² критикує і ці зауваження Яковкіна про прирівняння *resulium*-а до отариці закупа. Він передусім відзначає, що отариця є не *resulium*, а повна власність закупа. Це доводиться тим, що особлива стаття охороняє її від замаху на неї з боку пана. Визнавши отарицю *resulium*-ом, довелось би зблизити закупа з холопом.

Але цих заперечень не можна визнати серйозними. Якщо отариця близька до *resulium*-а, то в закупа були особливі права на майно, і ось ці особливі права і може охороняти законодавство від замахів пана. Визнання отариці видом *resulium*-а не означає, що ми повинні ототожнювати закупів з холопами. Як сказано, *resulium* був не тільки в рабів, а й у феодално-залежного селянства — адскриптиціїв.

Нарешті, Аргунов уважає можливим розуміти під отарицею закупів тільки їх „собину“, а собина — це майно, що є в повній власності її воло-

¹ Цитований твір, квітень, с. 273.

² Цитований твір, с. 10.

дільця. Він звертає увагу на той факт, що в Посланні Діонісія „глаголемою отарицею“ назване приватне майно монахів, протиставлене загальному майну братії. А це приватне майно вважалось власністю монахів. Аргунов подає багато прикладів, які доводять, що ці собини були в нас дуже поширені. Але справа в тому, що хоч собини справді були дуже поширені в монастирському побуті на Русі, що вони справді були власністю монахів, все таки Послання єпископа Діонісія говорить не про цю вкорінену практику в русько-монастирському побуті, а цитує переклад з „Пандектів“ Миколи Черногорця, де сказано *resolium*, і перекладає це словом отариця. „Пандекти“ ніякого приватного майна взагалі не визнають, але не хочуть визнавати й майна, перебуваючого в особистому володінні монахів — *resolium*-а. Якби *resolium* був собиною, то слово це так би й було перекладене („глаголемая собина“). Але автор чомусь слова собина, дуже поширеного не тільки в монастирському, а й у селянському побуті (жіноча собина), не вживає, а перекладає його дуже рідким і спеціальним словом отариця.

Звичайно, було б неправильно цілком ототожнювати греко-римський *resolium* з давньоруською отарицею, але все таки вони були близькі тим, що володіння майном на праві *resolium*-а і отариці вело і до фактичного обмеження прав власності пана, і до обмеження права володіння раба, а в нас закупа. Інститут *resolium*-а мав різні відтінки. І в Римі давньоримський рабський *resolium* відрізнявся від *resolium*-а епохи Юстиніана.

Якщо отариця є *resolium* на руському ґрунті, то вона могла утворитись тільки на основі виділення від пана або, в усякому разі, з мовчазної згоди пана. Мабуть, вона включала малоцінне майно — одягу, можливо, дрібну домашню худобу.

Ці висновки про майнове становище закупа і весь комплекс статей про закупа кінець-кінцем дозволяють з'ясувати форму і характер експлуатації закупів.

Закуп живе, очевидно, в панському дворі. Ролейний закуп — а цей вид закупів був, безперечно, основним і найбільш типовим — одержує від пана коня, плуг і борону. Звичайно, закуп може працювати тільки на панській ріллі. Оскільки закуп лише в деяких випадках міг відлучатись з панського двору, то можна думати, що він був на повному хазяйському утриманні — годувався і жив разом з дворовою челяддю. Отже викликають сумнів думки Беляєва і Ключевського про закупів, засновані на припущенні значної господарської самостійності закупа і на тому, що в них був не тільки живий і мертвий інвентар, а й окремих двір і господарство.

Форма і характер залежності закупа визначаються 1) закріпленням його за паном, 2) підсиленою над звичайні норми відповідальністю його, 3) підляганням закупа панській юрисдикції.

1. Закріплення закупа за паном визначається першою статтею Руської Правди про закупів:

„Аже закуп бежить от господы, то обель; и деть ли искат кун, а явлено ходить, или ко князю, или к судиям бежить обиды деля своего господина, то про то не робять его, но дати емоу правдоу“.

Зміст даної статті ясний: закуп, що втік від пана, перетворюється в повного холопа. Законодавство, очевидно, підтверджує встановлену практику, але воно вважало за потрібне дати закупам змогу відлучатись з панського двору в двох точно визначених випадках: коли закуп ішов шукати кун для виплати боргового зобов'язання і для подачі скарги на заподіяну йому паном кривду. Срезневський¹, а слідом за ним Аргунов

¹ Матеріали для словаря древнерусского языка, т. I, с. 1115.

намагаються тлумачити цю статтю в розумінні права закупа взагалі йти від пана на заробітки і навіть для торгівлі („для відвідання ринків з метою обміну продуктів господарства“). Аргунов посилається на „Законник“ Стефана Душана, де була стаття, за якою панам заборонялось утримувати людей від відвідання ринків, і проводить зв'язок між цією статтею і аналізованою постановою Руської Правди. Але таке тлумачення Аргунова легко спростовується рядом міркувань: 1) після того, як ми з'ясували форми експлуатації закупів, не може бути й мови про самостійне господарство закупа, про його самостійні промисли й торгівлю; 2) стаття має строго обмежений зміст: точно перераховуються випадки, коли закупові дозволяється відлучатись з панського двору і ніяких інших підстав для цього стаття не передбачає; 3) в статті з певністю вказуються формальні умови, при яких закуп може відлучатись, а саме, там підкреслюється: „а явлено ходить“. „Явлено“ звичайно перекладається в розумінні відкрито, але, нам здається, цей приклад неточний. Закуп не тільки відкрито, тобто нетаємно, повинен відлучатись у зазначених випадках, але й добитись якимсь чином офіційного визнання за ним права на відлучку. Ми припускаємо, що він повинен був у кожному окремому випадку заявляти про це або послухам, або місцевій владі; 4) стаття починається категоричною нормою: „Аже закуп бежить от господы, то обель“. Ясно, що пани вживали всіх заходів до того, щоб використати цю статтю для остаточного поневолення закупів. Тому, знаючи цю тверду норму, а, головню, ще твердішу практику, навряд чи закупи самі давали привід для поневолення і, не зважаючи на норму, кидали двір свого пана.

Щождо посилання на „Законник“ Стефана Душана, то він, звичайно, ніякого відношення до закупів, особливої групи залежних відносин у давній Русі, не має.

Зазначена стаття Руської Правди точно і певно говорить про те, що закуп „крепок“ своєму панові.

2. Другим моментом, що визначає форму і характер залежності закупа, є встановлення більшої порівнюючи з вільними людьми відповідальності закупа за завдану шкоду, за злочин і вчинки, зроблені як проти пана, так і проти третій осіб.

Про більшу відповідальність закупа говорить ряд докладно розібраних нами статей Руської Правди.

За цими статтями, закуп відповідав за цілість коня, даного йому паном для роботи в полі, а також за цілість худоби. Якщо наше припущення, що ці статті стосуються також і до коня, буде заперечене, то він відповідав за домашню худобу в винятково широкому обсягу—і за крадіжку її третіми особами, за поранення коня, за його псування („Но еже погубить на поле, и в двор не вженеть и не затворить, где ему господин велить, или орудья своя дея, а того погубить, то то ему платити“). Тобто закуп відповідав не тільки за прямиї намір, за необережність, а й взагалі за цілість коня. Він, наприклад, повинен був відповідати за коня, якщо його вкрадуть під час його відлучки в своїх справах. Звичайно, вільна людина, наприклад наймит, такої відповідальності за даного їй коня нести не могла: вона могла відповідати за лихий намір, за необережність, мабуть, за доведене недбальство, але не за те, що кінь пропав під час її відсутності, коли вона ходила у своїх справах.

Про більшу відповідальність говорить і така стаття: „Аже закуп выведеть что, то господин в немь; но оже где и налезуть, то преди заплатить господин его конь или что будеть ино взял, ему холоп обелный, и паки ли господин не хотети начнеть платити зань, а продасть и, отдасть же переди или за конь, или за вол, или за товар, что будеть чюжего взял, а прок ему самому взяти себе“.

Зміст цієї статті, на наш погляд, ясний: якщо закуп украде щось (оскільки в попередній статті говориться про крадіжку холопом коня, то, мабуть, і тут мається на увазі, головним чином, кінь), то пан має право вчинити з закупом те, що йому схочеться (очевидно, перетворити його в повного холопа, збільшити розмір купи тощо). Але коли буде доведено, що закуп украв коня чи інші речі в третіх осіб, то панові дається на вибір — або заплатити за крадіжку коня потерпілому і перетворити закупа в повного холопа, або продати закупа і з одержаної суми заплатити потерпілому; коли ж буде лишок, то цей лишок пан може взяти собі.

Мотиви, чому панові дається змога вибрати два способи винагороди потерпілому, ясні: ціна вкраденого закупом може бути вища, ніж вартість закупа як повного холопа; панові немає рації платити вище цієї вартості і тоді він може просто продати закупа і цим задовольнити потерпілого. Не зважаючи на ясний зміст статті, деякі дослідники, зокрема Владимирський-Буданов¹, тлумачать її інакше. Владимирський-Буданов, грунтуючись на тому, що в Пушкінському списку після слів „господин в немь“ додано „в том не платити“, уважає, що цей додаток відповідає змістові статті і тлумачить цю статтю так: „Якщо закуп украде щось і втече, то пан не відповідає; але коли його знайдуть, то хазяїн мусить заплатити за коня або за інше вкрадене, а закуп перетворюється в його повного холопа“.

Але такого тлумачення не можна прийняти. Справа в тому, що додаток „в том не платити“ є тільки в одному списку; всі інші списки, в тому числі найдавніші — Синодальний і Троїцький, його не подають. Не можна сумніватись і в тому, що цей додаток пізніший. А, головне, якщо ми приймемо, що цей додаток відбиває початковий текст, то матимемо дві суперечливі норми: пан не платить за закупа і пан усе таки платить за нього. Владимирський-Буданов, щоб вийти з трудного становища, від себе додає: якщо закуп украде (і втече), тільки тоді пан не відповідає. Але в тексті не говориться про це. В статті протиставляються два випадки: крадіжка, вчинена закупом у пана, і крадіжка, вчинена ним у третіх осіб („оже где и налезуть“), а не крадіжка з дальшою втечею і з дальшим затриманням злодія.

Таким чином відмінність відповідальності закупа за крадіжку від відповідальності вільних осіб полягає в тому, що закуп завжди міг бути перетворений у повного холопа, хоч яка б незначна була вартість вкраденого.

3. Третім моментом, що визначає характер залежності закупів від пана, є підлягання їх панській юрисдикції.

Руська Правда дає вичерпні вказівки щодо цього: „Аже господин бьет закупа про дело, то без вины есть“.

За безпосереднім змістом цієї статті питання про винність закупа розв'язує сам пан. Хоч є продовження цієї норми: „биеть ли не смысла, пьян, а без вины, то якоже в свободнем платежь, такоже и в закупе“, але цілком ясно, що на практиці це останнє правило лишалося мертвою буквою. Знаходили, звичайно, сотні приводів для пана виправдувати свою розправу з закупом без достатніх підстав.

Другою статтею, що встановлює підлягання закупів панській юрисдикції, є шойно проаналізована стаття про відповідальність закупів перед паном і третіми особами. Вказівка статті, що в разі крадіжки закупа в пана „то господин в немь“, дає змогу панові самому встановити форму кари. Тут уже законодавство не ставить ніяких меж його сваволі.

З'ясування форм і характеру залежності закупа допоможе нам розв'язати питання, до якої групи населення треба віднести закупів. В попе-

¹ Хрестоматія по истории русского права, вып. I, вид. 4, 1889, с. 61.

редній літературі питання розв'язували просто. Було два розряди населення — вільні і холопи. Грунтуючись на нормі, що в випадку, коли пан у п'яному вигляді поб'є закупа без достатніх підстав, він відповідає за закупа як за вільного („якоже в свободнем платежь“), більшість дослідників, не вагаючись, відносили закупів до числа вільних. В результаті нашого дослідження буде доведено, що поруч з вільними і „обельними“ холопами в епоху Київської Русі були різні проміжні групи, які звалились „необельними“, неповними холопами. До цих неповних холопів якраз і належали, здається нам, закупи.

Безпосередньої вказівки на це Руська Правда не дає, але загальний зміст усіх її статей приводить нас до цього висновку. Справа в тому, що в усіх статтях, де закуп так чи інакше згадується в зв'язку з холопами, скрізь підкреслюється „обельне“ холопство, а не холопство взагалі. Це значить, що закуп і просто холоп не протиставляться один одному, що ці два поняття не виключають одне одного.

Візьмемо статтю: „Аже закуп бежить от господы, то обель“, — тут чомусь не сказано: „Аже закуп бежить от господы, то холоп“. Або: „продасть ли господин закупа обель, то наймиту свобода во всех кунах“, — чомусь не сказано: „продасть ли господин закупа в холопы“.

Далі: „преди заплатить... его конь или что будет ино взял, ему холоп обельный“.

Якщо вдуматись у зміст статті, на основі якої закупів звичайно відносять до вільних — „биешь ли не смысла, пьян, а без вины, то якоже в свободнем платежь, такоже и в закупе“, — то вона якраз доводить неможливість такого віднесення, бо говорить тільки про прирівняння закупів до вільних в одному відношенні, а саме в відношенні кари за побиття їх у п'яному вигляді і без достатніх підстав. Якби закуп був дійсно вільним, то не було б рації робити таке застереження.

Закупництво як вид повного холопства виявляється і в статті про послушенство. В цій статті встановлюється загальна норма: „А послушество на холопа не вскладают“, при чому не сказано, що це — холопи „обельні“, а говориться про холопів взагалі. Але з цього загального правила роблять виняток: у разі відсутності послухів з вільних, „по нуже“ можна притягати як послуха боярського дворового тіуна, і в незначних справах, а „также по нуже“ можна притягати й закупів. Отже за змістом цієї статті закупи, так само як боярські дворові тіуни, є холопи, яким у деяких випадках дається право бути послухами. Дуже характерно, що закуп поставлений при цьому в гірше становище, ніж повний холоп — боярський дворовий тіун. Його притягають просто „по нуже“, а закупа також „по нуже“, але в „мале тяже“.

Характерно також, що статті Руської Правди про закупів переплітаються з статтями про холопів. У дуже багатьох списках під загальним заголовком „О холопе“ даються норми про холопа „обельного“ і закупа. В статті про послушенство говориться і про холопів, і про закупів.

Отже закуп не може бути визнаний вільною людиною, так само як і рабом („обельным“ холопом). Він разом з іншими групами входить у склад неповних холопів. Очевидно, це добре розуміли сучасники, і грецьке слово *ἡμιδουλος*, напівраб, вони переклали словом закуп.

Ми з'ясували інститут закупництва на основі кількох статей Руської Правди. На загальну думку, ці статті належать Володимирові Мономаху, який після київського повстання 1113 р. змушений був шляхом законодавства пом'якшити відносини між боржниками і позикодавцями. Природно, що на практиці становище закупів було далеко тяжче. Окремі норми законодавства про закупів зрадаговані так, що легко встановити практику, проти якої бореться законодавство Володимира Мономаха. Цілком ясно,

що на практиці закуп поневолювався, коли він ішов шукати грошей для виплати боргового зобов'язання або йшов скаржитись на свого пана. Очевидно, закуп змушений був відповідати за загублення коня і на війні, і вдома, коли кінь був украдений, хоч закуп загнав його в стайню і зачинив. На практиці пани закупа „вередили“ його купу і завдавали шкоди його майну, вимагали вдруге виплачувати боргове зобов'язання, продавали його в повні холопи, били без ніяких підстав і навіть безкарно вбивали, так само, як і холопів.

Але законодавству навряд чи вдалось пом'якшити цю практику, навіть коли воно справді хотіло цього. Оскільки закуп лишався під юрисдикцією пана, останньому належало вирішальне слово. Від пана залежало встановити недбалість і неохайність закупа і тим самим примусити його платити за крадіжку худоби чи коня. Від нього ж залежало пояснити побиття закупа недбалством і неохайністю останнього. Але коли законодавство ставило певну межу існуючій на практиці тенденції прирівнювати закупів до повних холопів, то воно, звичайно, не могло й не хотіло забезпечити закупам можливості виходити з закупницьких відносин. Закуп, перший кандидат у повні холопи, був разом з тим першим кандидатом у кріпосні. Не маючи свого живого інвентаря, зазнаючи лютої експлуатації, будучи залежною людиною, холопом, хоч і неповним, закуп, мабуть, тільки в виняткових випадках міг погасити своє боргове зобов'язання. Звичайно на практиці йому вдавалось тільки змінити свого хазяїна, встановивши нові закупницькі відносини з іншим землевласником, який згоджувався його викупити.

З'ясування становища закупів дозволяє нам установити, з яких груп сільського населення закупа походили. Сільські люди, перетворюючись у закупів, виходили з підлеглості загальним органам влади, підкоряючись юрисдикції пана. Очевидно, вони не платили данини, не несли оброків тощо.

Цілком природно припускати, що в закупа могли йти тільки ті елементи, які досі ще не входили в склад залежного селянства. Нам здається, що, наприклад, смерди не могли бути закупамі в інших, не своїх панів.

Таким чином ми спробували переглянути інститут закупництва, оскільки це визначалось темою нашої роботи. В результаті ми приходимо до висновку про правильність поглядів на закупництво як на інститут, в основі якого лежать боргові відносини. Але суть інституту закупництва розкривається не тільки пильним аналізом усього матеріалу про закупів, але й порівнянням його з близькими інститутами. Закупництву в цьому випадку пощастило. Справа в тому, що закупа існували не тільки в Київській Русі, а й у Литовсько-Руській державі. Ясінський порівняв давньоруське закупництво з закупництвом у Південно-західній Русі XIV—XV ст. і переконливо довів, що в основі й цього закупництва лежать боргові відносини.

Поруч з закупамі були елементи, які позичали гроші і хліб, очевидно, за проценти, але не перетворювали цих боргових зобов'язань у купу. Та й ті, що давали в борг, очевидно не настоювали на забезпеченні їх боргу прийняттям закупництва. Ці елементи в одному з списків названі вдачами („вдач“). Але в початковому тексті, що відбився в давніших списках, про „вдачів“ не говориться, а стаття читається так: „А вьдаче не холоп, ни по хлебе работают; ни по придатце; но еже не доходит год, то ворочати ему милость; отходит ли, то не виноват естъ“.

В літературі — правда, трохи штучно — елементи, які брали в позику хліб чи гроші, почали називатись вдачами на відміну від закупів, бо доведено, що цитована шойно стаття не стосується до закупництва. Процес поступового перетворення різноманітних, вибитих з колії груп сільського

населення, звичайно, повинен був зачепити і їх. Про цей процес говорить видання особливої норми, де відкидається практика перетворення в холопи тих, що взяли позику хлібом чи грішми: законодавство дає їм змогу виплатити або відробити позику.

Існування такої практики доводиться текстом даної статті в пізніших списках: „Вдач не холоп, а инии по хлебе робять“. В початковому ж списку стояло не „инии“, а „ни“ або „и ни“. Але коли законодавство поклало певну межу перетворенню „вдачів“ у повні холопи, то само собою зрозуміло, в умовах загального закабалення й закріпачення знаходили тисячі приводів для перетворення вдачів у феодално-залежне селянство. Вдач за зроблену йому милість повинен був працювати протягом року на свого кредитора і, звичайно, не міг поставити належно своє господарство і добути засоби існування на другий рік. Лишався тільки один шлях — знову звернутись до свого хазяїна по милість чи навіть перетворитись у закупа—словом, шлях перетворення вдачів у постійну робочу силу феодалної сеньйорії.

§ 4. Перетворення данини в феодалну ренту

У сучасній історичній літературі питання про значення данини як одної з перших форм експлуатації і про перетворення її в феодалну ренту майже ніхто не ставить, а тим часом питання це дуже цікаве, розв'язання його може розкрити багато неясних моментів проблеми генезису руського феодалізму. Данина, на наш погляд, взагалі має тенденцію перетворюватись при розвитку феодалізму в феодалну ренту. І якраз цей процес спостерігався і в давній Русі — і в нас вона поступово почала перетворюватись у феодалну ренту.

В основному процес цього перетворення полягає 1) в поступовому захопленні земель племен і народів, обкладених даниною, і в перетворенні цих земель у феодалні володіння князів і його слуг; 2) у поступовому ускладненні як способів збирання данини, так і її складу; зокрема, від збирання данини в однаковому розмірі від двору чи рала переходять до диференційованої данини відповідно до розміру і якості землі; до данини приєднуються різні допоміжні побори; 3) в роздачі князями данини своїм боярам і церковним установам, а це фактично веде до передачі їм селянства й селянських земель. Цей процес ми якраз спостерігаємо з XI ст.

Як було вказано в розділі, присвяченому вивченню суспільного ладу Київської Русі в дофеодалний період, звичайний спосіб збирання данини князями, так зване полюддя, зазнало значних змін. За літописним оповіданням, кн. Ольга одразу після закінчення війни з деревлянами встановила погости, фінансово-адміністративні округи. Зміст цієї реформи, викликаної безперечно, повстанням деревлян, полягав у свого роду децентралізації збирання данини. З другого боку, встановлюючи постійно діючі органи, Ольга і її оточення дістали змогу збирати данину частинами і таким чином одержувати всю данину цілком, а це при полюдді навряд чи вдавалось у достатній мірі. Реформа Ольги мала своїм наслідком ускладнення данини, і населенню, крім виплати данини, доводилось утримувати фінансово-адміністративних агентів, давати їм харчі, влаштовувати поминки тощо.

Дальша діяльність князів зводилась до дальшого ускладнення данини і до дальшого зміцнення місцевих організаційних центрів. Число князівських адміністративних агентів зростало, функції їх ускладнювались. Територія Київської держави почала поділятися на ряд твердо окреслених адміністративних одиниць—погостів і волостей. З'являються нові органи місцевої влади — намісники і волостелі з їх помічниками-туїнами й рядовичами. Щодень зростаюча місцева адміністрація вимагає збільшення данини: вона заводить ряд додаткових зборів і мит. Немає ніякого сумніву, що так

звана „система кормління“ веде свій початок не з моменту утворення Московської держави, а з IX—X ст. До нас не дійшли відомості про те, як і які „корми“ збирала з сільського населення місцева влада, але напрошується аналогія цих зборів з зборами судових агентів — вирників, мечників тощо. За Руською Правдою вирники, крім грошей, одержують солод, туші баранини чи яловичини, сир, хліб, пшоно, курей, рибу, овес для коней. Далі вже заводяться типово-феодальні збори, наприклад, шлюбні мита — „вивідна куниця“ і „новожений убрус“. У давніх пам'ятниках шлюбні мита звуться віном — („вено водское“). Нарешті, заводиться ряд повинностей, з яких треба відзначити повоз, мостовщину, градське діло. З XI ст. сільське населення починає відбувати ратну і військово-кінну повинність. З цього ж століття остаточно встановлюється князівська юрисдикція в кримінальних справах з цілою системою карних штрафів, вир і продаж, уроків, з цілою системою судових мит — вирникові з отроком, мечникові з отроком та ін. Словом, на XII ст. склались і оформились ті збори й повинності, які входять у склад типової феодальної ренти.

Процес зближення різних зборів з типовою феодальною рентою міг ще більше прискоритись, коли князі почали передавати волості або частини волостей своїм дружинникам, боярам, слугам, а також церкві. Звичайно боярин чи церковна установа, одержавши землю з перебуваючим на ній селянством, організували там свій феодальний центр — село, ставили боярський двір. Поруч з уже встановленими повинностями володільці заводили нові. Зокрема, звичайно відводили землю для власної ріллі („боярская пашня“ і „игумнов жребий“) і ця земля оброблялась панщинною працею. До нас не дійшли від XI—XII ст. грамоти про надання землі боярам. Але зате ми маємо ряд грамот про надання земельних володінь церкві, при чому всі ці грамоти стосуються до Новгороду, де, як ми побачимо далі, влада князя в розпорядженні землею була обмежена. Тим звичайніші й частіші були, звичайно, ці роздачі на півдні. Серед таких надань найхарактернішим є надання кн. Мстиславом Володимировичем і його сином Всеволодом Юр'євому монастиреві Буйців (місцевість, розташована на озері Буйці) з даниною, вирами, продажами й віном. В історичній літературі, де панували всякі схоластичні уявлення про суть публічного й приватного права, характер цих надань уважали спірним: одні говорили, що за цією грамотою Юр'євому монастиреві надавалось право кримінального суду, інші ж говорили, що тільки доходи з цього суду. Але оборонці останнього погляду не вказували, в чому саме полягає різниця між наданням права кримінального суду і доходів з цього суду, який чинили представники монастиря. Природно, що навіть А. Є. Пресняков, один з найобережніших дослідників, змушений був визнати, що перед нами — земельний дар, сполучений з передачею монастиреві певних прав на князівські доходи, які йшли з населення Буйців¹.

Особливо прискорювався процес зближення данини та інших зборів з типовою феодальною рентою у „власних“ князівських і церковних волостях і містах. Тут права князя й церковних володінь над сільським населенням нічим не обмежувались і воно швидко перетворювалось не тільки в залежне, а й у кріпосне селянство.

Останнім етапом цього процесу була, безперечно, повна експропріація земель данників.

Треба відзначити, що процес перетворення данини в феодальну ренту є процес дуже довгий і складний. Для його розвитку потрібна організація складного й розгалуженого феодального апарату. Цілоком природно чекати, що цей процес найінтенсивніше проходитиме в тих землях, де процес

¹ Цитований твір, с. 295.

феодалізації був найглибший. Ясно, що в землі вятичів він не починався навіть на початку XII ст.; так само слабо розвивався він у Суздальській землі. Міг бути взагалі цілий ряд особливостей у розвитку цього процесу і в інших землях.

Там, де сільське населення остаточно перетворилось з данників у роботу силу князівського домена або церковної чи боярської сеньйорії, йому присвоювалась назва смердів. Ця назва, як я довів у спеціальній роботі¹ про смердів, звичайна в багатьох слов'янських народів для позначення феодально-залежного і кріпосного населення.

Отже в нас у давній Русі була одна група сільського населення, доля якої якнайтісніше зв'язана якраз з моментом перетворення данини в феодальну ренту, а саме — смерди. Але смерди були, само собою зрозуміло, не єдиною групою обкладеного даниною населення. Все таки історія смердів являє яскравий приклад виникнення феодально-залежних і закріплених груп, і тому питання про них треба детально переглянути. А що воно наперед розв'язує питання про перетворення данини в феодальну ренту, то не буде перебільшенням твердити, що питання про смердів є одне з центральних питань походження феодальної сеньйорії і феодальної ренти на Русі.

Повний і детальний перегляд питання про смердів, одного з найтрудніших і найбільш заплутаних питань давньоруського сільського населення, якому, за визнанням одного з новітніх істориків давньої Русі, через непоборні труднощі судилось надовго, якщо не назавжди, лишитись нерозв'язаним, зумовлений таким чином свідомістю надзвичайної ваги цієї теми, з одного боку, і спробою використати для розв'язання цього питання ряд таких моментів, на які в російській історичній науці не звертали уваги.

Чим же пояснюється нез'ясованість одного з основних питань історії феодалізму? Тут треба вказати на цілий ряд моментів. Почасти причиною цього є неповнота й неясність небагатьох дійшовших до нас звісток про цей загадковий розряд сільського населення: адже крім небагатьох статей Руської Правди, до того ж досить зіпсованих пізнішими переписувачами, ми маємо тільки надзвичайно уривочні й беззмістовні літописні свідчення.

Але такий стан питання про смердів пояснюється не тільки браком джерел, а й цілим рядом великих методологічних помилок, які одразу були припущені при поставленні цього питання в російській історичній літературі. Серед цих помилок особливо привертає увагу звичайне намагання заміняти пильний аналіз навіть і тих надзвичайно бідних відомостей про смердів, які дійшли до нас, простими, дуже часто навіть грубими гіпотезами про суть цього розряду сільського населення і намаганням, виходячи з цих апіорних побудов, тлумачити ті чи інші статті юридичних пам'яток і літописних свідчень з погляду прийнятої гіпотези. В результаті виходить логічне коло; спроби вийти з цього кола ведуть до ще більшої методологічної плутанини і навіть до підриву початкової гіпотези, з якої виходять при дослідженні питання.

Крім цієї основної і, так би мовити, загальної методологічної неправильності, є ряд помилок спеціальних, властивих саме питанню про смердів. Серед них на першому місці стоїть думка, якої з певністю не висловлюють, але яка чувається і проводиться майже скрізь, а саме, думка про тождність становища сільського населення київського періоду з його становищем у ранній московський період. Різко відмежувати ці два моменти в історії селянства звичайно не пробують, і в величезній більшості випадків характеристику становища селян московського періоду до виникнення кріпацтва якість надто поквально її автоматично переносять і на смердів.

¹ К вопросу о смердах, Саратов, 1923.

Ті деталі питання, які викликають найбільші труднощі, дуже часто тлумачать за аналогією з московським правом. Наприклад, Сергеевич¹, пробуєчи пояснити стягання однакового штрафу за вбивство смерда і холопа, встановлюваного за Руською Правдою, звертається до пам'ятників московського права XVI ст., за якими „честь кращих боярських холопів оцінювалась в 5 разів більше, ніж честь вільних людей“.

Земельні відносини смердів також дуже часто зближують з земельними відносинами селян ранньомосковської епохи. Наприклад, Сергеевич розуміє під ріллею смердів як власну ріллю смердів, так і ту, яку вони мали на орендованих у землевласників землях, при чому не наводить ніяких даних про дійсне існування оренди смердів². Очевидно, оренда смердів була введена Сергеевичем у науковий обіг тільки в наслідок аналогії з „орендою“ московського селянства. І навіть більше: ґрунтуючись на цій недоведеній аналогії, Сергеевич весь час орудує в сфері московського права і при інших деталях питання про селянське господарство і про право давньої Русі.

У величезній більшості випадків усе, що суперечить становищу московського селянства, старанно згладжується; все підводиться під один ранжир, через що оригінальні риси економічного і юридичного побуту смердів потроху затушковуються. Своєрідний смерд Київської Русі перодягається в добре відомий одяг московського крою. З другого боку, при розв'язанні питання про смердів майже завжди застосовують і термінологію історії економічного побуту і права московського селянства.

Але найголовніше, що перешкоджало правильно поставити і розв'язати питання про смердів, — це погляд про пізні походження залежних і прикріплених груп селянства, який рішуче панував у буржуазній історіографії, а цей погляд знову таки впливав з принципіального заперечення феодалізму в Київській Русі. Якщо процес виникнення перших залежних і прикріплених груп був віднесений до XV ст., то виходить, що смерди є вільне селянство, а вільне селянство могло жити однаковим економічним побутом і перебувати в однаковому становищі як у X—XI, так і в XVI—XVII ст. Таким чином всяко принципіально заперечувались особливості в становищі смердів, все, що говорило про ці особливості, старанно згладжувалось. Окремі дані юридичних пам'ятників чи літописів, які трактували про ці особливості, пояснювали або помилками переписувачів, або пізнішими перекрученнями. Словом, при розв'язанні питання про смердів не було взято на увагу, що смерди — це група сільського населення в епоху становлення феодалізму, що це — своєрідна група, що раніш, ніж заперечити її чи інші дані джерел, їх треба пильно проаналізувати.

Не пощастило питанню про смердів і в сучасній історіографії. До нього ще досі підходять догматично, не хочуть розглядати смердів як групу сільського населення, що зазнавала змін і в просторі, і в часі; наприклад, смерд XII ст. ототожнюється з смердом давнішого часу, продовжується ототожнення смерда на Київщині з смердом новгородським.

Не дивно, що через ці основні причини — бідність і неясність джерел і методологічні недоречності — в російській історичній літературі досі не виробився скількибудь дійсний пануючий погляд у питанні про смердів. Хаотична строкатість думок спостерігається як у розв'язанні питання про те, що являють собою смерди як група населення, так і питання про їх економічне і юридичне становище.

Щоб мати змогу якось оцінити цю силу поглядів, треба об'єднати їх у групи.

¹ Древности русского права, т. I, изд. 3, СПб, 1909, с. 210.

² Там же, с. 208.

В першому питанні, тобто питанні про те, що являють собою смерди як група населення, можна встановити такі основні чотири групи теорій, які з більшою чи меншою наближеністю можуть об'єднати якщо не всі, то більшість думок.

На думку одних дослідників, поняття смерд вживалось у подвійному розумінні—в широкому і вузькому; у широкому—це було все давньоруське населення, крім князя і вищого духівництва, у вузькому—вся маса сільського населення.

Другі вважали, що смерди становлять усю масу сільського населення.

За третіми, смерди є група сільського населення, що перебуває в особливих відносинах до князя, при чому погляди дослідників на те, в чому полягають ці відносини і який характер вони мають, дуже часто розходяться.

Нарешті, на думку четвертих, смерди перебувають в особливих відносинах до держави і є свого роду державними селянами давньої Русі.

Звернемось до розв'язання першого питання, питання про те, яку групу давньоруського населення складали смерди, розглянувши критично ті чотири основні погляди, що, як ми казали, користувались у російській історичній науці найбільшою увагою.

Думку про те, що слово смерд уживається в широкому (для позначення всього населення) і в вузькому (для позначення сільських людей) значенні, вперше висловив Соловійов, а далі Сергеевич, Дьяконов, Владимирський-Буданов і деякі інші. Найбільш розвинуту аргументацію цього погляду дав Сергеевич¹, який, звертаючи увагу на той факт, що стаття 25 Академічного списку Руської Правди („А за княж конь... 3 гривне, а за смердей 2 гривне“) встановлює штраф за крадіжку коня, але згадує тільки коней, належних смердові й князеві, і замовчує про всі інші,— пояснює це тим, що під смердом, у протилежність князеві, розуміється все населення.

На його думку, таке тлумачення підтверджується і текстом пізніших списків Руської Правди, де слово „смердий“ замінене словом „иний“, тобто всяка інша людина, крім князя („А будеть был украден князь конь, то платити зань 3 гривны, а за инех по две гривны“).

Підтвердження свого погляду Сергеевич знаходить у літописному оповіданні про події 1096 р., коли чернігівський кн. Олег ужив це слово в такому ж широкому значенні. Коли Святополк Київський і Володимир Переяславський послали Олегові пропозицію: „поиди Киеву, да поряд положим о Русьстей земли пред епископы и пред игумены и пред мужи отец наших и пред людьми градскими, да быхом оборонили Русьскую землю от поганых“, то Олег „восприим смысл буй и словеса величава, рече сице: „несть мене лепо судити епископу, ли игуменом, ли смердом“.

Тут князь, на думку Сергеевича, називає смердами не тільки київських городян, а й служилих людей попередніх князів. „Всі смерди, крім князів, єпископів і игуменів“.

Аргументацію Сергеевича заперечували спочатку Ключевський, а далі Б. А. Романов. Зокрема Романов² вказав, що через відсутність в цій статті Руської Правди згадки про інших коней, крім князевого і смердого, ніяк не можна встановити, що під смердами, в протилежність князеві, розуміється все населення. Таке тлумачення надзвичайно штучне, навіть і з погляду Сергеевича, що визнає Руську Правду приватним збірником, упорядники якої багато що вважали добре відомим, а тому

¹ Цитований твір, с. с. 203—204.

² Смердий конь и смерд. Изв. Отд. русского языка и словестности Академии Наук, т. XIII, кн. 3, с. 26—27.

багато і не договорювали. Сергеевич, визнаючи, що Руська Правда не є кодексом законів, в той же час вимагає від неї якоїсь повноти. „Нічого немає дивного в тому, що Правда не говорить про всіх коней, а тільки про „княжи и смердь“.

Цілком приєднуємось і до інших критичних зауважень Романова; так, визнаємо, що посилання проф. Сергеевича на статтю 55, де замість „смердй“ стоїть „иний“, не має підкріплюючого значення. Пізніше узагальнення змісту статті про смердового коня само по собі ще не свідчить про те, що й початковий редактор статті хотів надати термінові „смердй“ широкого значення; воно може вказувати тільки на те, що для пізнішого описувача випадковими були істотні намагання попередника згадати про княжого і тільки про смердового коня.

До цього ще можна додати, що заміна в статті 55 слова „смердй“ словом „иний“ могла бути викликана не тим, що переписувач відбив існуюче в його часи розуміння під смердами всіх, крім князя, а розширенням норми статті 25. Саме стаття 55, відмінно від статті 25, почала передбачати крадіжку не тільки князівських і смердових коней, а й взагалі всіх коней. Таке розширення норм Короткої Правди і поширення їх дії на більше коло осіб у списках Пространної Правди звичайне.

Ще менш ґрунтовним визнаємо ми посилання Сергеевича на літописну звістку 1096 р. про те, що князь Олег назвав смердами не тільки київських городян, а й князівських мужів. Сам літопис називає вираз кн. Олега „словесами величивыми“, сказаними в нападі безумної гордості. „Це лайка, а не юридична кваліфікація“,—каже Ключевський¹, і порівнює цю звістку з оповіданням Новгородського літопису про блюзнірство архієпископа Сергія, що назвав одного з своїх попередників по кафедрі, св. Мойсея, батька якого Житіє називає людиною багатою, славною і добродійною, смердовичем. Характеристика поведження Сергія („архиепископ Сергий рече с гордостью, визвысився умом высоты ради сана своего и величества, яко от Москвы приеде к гражданам, яко плененным им, „кого сего Смердовича и смотреть“) цілком відповідає характеристиці, даній поведженню і кн. Олега („воспринимь смысл буй и словеса величавы“).

Розглянута нами думка безпосередньо наближається до другої, яку, крім згаданих дослідників, поділяють більшість істориків права і за якою смерди є взагалі сільське населення в протилежність міському. Представники цієї думки вважають, що термін смерд являє собою потеп генерале для всього давньоруського селянства, отже є однозначний з терміном селянин московської епохи. Вони вважають, що інші розряди сільського населення X—XV ст. як, наприклад, закупи, ізорники, своеземці, були і називались також смердами, подібно до того, як бобилі, порядчики, старожильці XV—XVII ст. були і називались селянами. Не вважаючи на те, що ця думка найбільш поширена в історичній науці, вона надзвичайно слабо аргументована. Визнання терміна смерд загальним для найменування всього сільського населення вважається майже непотребуючою доказів аксіомою, і тільки іноді, як такий доказ, наводиться протиставлення смердів городянам, яке справді можна простежити за пам'ятниками. Так, Сергеевич² посилається на оповідання Псковського літопису 1485 р. про сутичку між псковськими городянами і смердами, а Владимирський-Буданов³ наводить повідомлення Іпатського літопису під 1021 р., що „боярин боярина плениша, смерд—смерда, град—града“, а також звичайно умову договорів, які укладав Великий Новгород з своїми князями: „А купец

¹ Боярская дума.

² Цитований твір, с. с. 205—207.

³ Обзор..., сс. 33—39.

идет в свое сто, а смерд — в свой погост“. Звертаючись до оцінки наведених даних, звичайно, не можна не погодитись, що смерди — сільські люди, а не городяни. Але цих даних цілком недосить, щоб визнати термін смерд однозначним з терміном селянин, який уживався для позначення всього сільського населення.

В цитованому Сергеевичем оповіданні Псковського літопису немає навіть натяку на таке розуміння терміна смерд; там тільки вказується на те, що псковські „чорні люди“ брали участь у війні й бунті.

Щождо повідомлення Іпатського літопису, то й воно не може дати будьякого матеріалу для обґрунтування цієї думки, бо воно є не що інше, як риторичний вигук літописця, який найменше дбав про те, щоб дати точну картину станових відносин в його час. Захоплений риторикою, він забув навіть згадати про князівську дружину — головну частину тогочасного війська.

Ще менше можна визнати доказом звичайну умову договорів, укладаєних Новгородом з своїми князями, за якою князь повинен був відпустити „позоровавших“ до нього купців у їх „сто“, а смердів у їх погост. Тут установлюється лише одно: смерд не купець, а сільська людина і повинен належати до погосту.

Б. Д. Греков як доказ на користь того, що під словом смерд розуміли всю масу населення, наводить забуту „Ободну грамоту“ 1375 р.

Познайомимось з її змістом:

„Се докончаша мир в мир с Челмужским боярином с Григорьем Семеновичем и с его детьми... староста Вымоченского погосту Артемий, прозвищем Оря, со всем племенем, да шунские смерды Иван Герасимов, да Василий прозвищем Стойвов Глебовы, да Игнатий, прозвищем Игоча, да Осафей Перфирьева дети, да и вси шунжане... мир взяли в межу“...

Але що може довести ця грамота? Нам здається, що вона доводить якраз наше твердження, що смерди є окремою, відмінною від маси населення групою навіть у кінці XIV ст., коли, звичайно, ця група почала вбирати в себе масу залежного селянства. У тексті шунські смерди протиставляться, з одного боку, людям Вимоченського погосту, а з другого — всім шунжанам.

Оцінюючи всі інші дійшовші до нас відомості про смердів, ми можемо ще раз переконатись у недостатності їх для обґрунтування думки, що термін смерд є загальний для позначення всього сільського населення.

Навпаки, ряд загальних міркувань змушують бачити в смердах не все сільське населення, а одну тільки його групу, один його розряд.

1) Якби дійсно слово смерд уживалось для позначення всього сільського населення, як пізніший термін селянин, то ніяк не можна було б пояснити швидкого і безслідного зникнення цього слова з ужитку. З тих даних, що є в нашому розпорядженні, можна встановити, що в північно-східній Русі воно просто перестало вживатись у XIII ст., у Південній і Південно-Західній Русі — з XIV ст. Довше (до XVI ст.) воно протрималось у Новгороді й Пскові поруч з іншими юридичними й побутовими архаїзмами.

Якби смердами називалось усе сільське населення і це слово було б загальною назвою для нього, воно, безперечно, виявило б більшу стійкість і живучість, і збереглося би якщо не скрізь, то в якійсь окремій місцевості. Безслідне зникнення цього терміна з певністю свідчить про те, що він уживався для позначення якоїсь окремої групи сільського населення, яка поступово розтанула в масі нового селянства, так само, як закупи, ізгої, ізорники тощо.

2) Крім цього міркування, погляд на смердів як на всю масу сільського населення значно підривається тим, що не можна присвоювати цілий ряд

норм, обмежуючих правоспроможність і дієспроможність смердів, усьому давньоруському селянству, всім його розрядам. Огляд цих норм і їх аналіз буде предметом дальшого викладу, але все таки й тут можна вказати на неможливість, наприклад, припущення, що за вбивство всякого сільського жителя потрібна була така ж винагорода, як за холопа, якщо під смердами статей Руської Правди розуміти взагалі всіх сільських жителів.

Ми знаємо, що ізгої кінець-кінцем були окремою групою сільського населення. Про це вичерпно говорить Уставна грамота кн. Ростислава Смоленській єпископії, за якою єпископові даються „село Дросенское со изгой и с землею святей богородицы и епископу, и село Ясенское, и с бортником и с землею и со изгой, святей богородицы... и епископу“. Але ці ізгої не були смердами, за вбивство яких платилось 5 гривен, так само як і за раба; за вбивство ізгоя навіть за найдавнішою Правдою платили повну виру — 40 гривен.

Далі ми не можемо, ґрунтуючись на точному розумінні постанови Руської Правди, вважати і закупів смердами. В разі продажу закупа в повне („обельне“) рабство касуються всі зобов'язання, прийняті закупом („свобода во всех кунах, а господину платити за обиду 12 гривен продажи“). Далі говориться: „Аже господин бьет закупа про дело, то без вины есть: бьет ли не смысля, пьян, а без вины, то якоже в свободнемь платежь, такоже и в закупе“, тобто за биття „батоґом, чашею или роґом“ — „платить 12 гривен“, а „жердью и палицей“ — 3 гривни. Цілком ясно, що якби закуп був смердом, то не була б допущена явно впадаюча в очі недоречність: за продаж закупа в холопство і за його побиття стягалось би 12 гривен, а за його убивство — 5 гривен, тобто мало не в два з половиною рази менше.

З усіх цих даних ясно, що юридичні пам'ятники цілком чітко встановлюють відмінність смердів від інших груп феодално-залежного сільського населення, і уперте небажання, всупереч очевидній ясності джерел, бачити в них окрему групу сільського населення, яке до останнього часу виявляють Б. Д. Греков і С. Н. Чернов, на наш погляд, не може бути нічим виправдане.

Інших моментів юридичного становища смердів таксамо не можна прикласти до всього сільського населення, до всіх розрядів давньоруського селянства. Трудно припустити, наприклад, щоб обмеження в особистій свободі, встановлюване за договорами Пскова й Новгороду з сусідніми державами, зокрема з Литвою (смердів-утікачів, так само як холопів і важливих злочинців повинні видавати), стосувалось до всього сільського населення Новгороду і Пскова, наприклад, до так званих земців чи своєземців, які, безперечно, мали повні громадянські права, або до ізорників, що за Псковською судною грамотою мали необмежене право переходу. Не можна з цих міркувань віднести до всього селянства й обмеження дієспроможності смердів, а саме заборони подавати скарги на їхніх хазяїнів, встановлене за договором Новгороду з польським королем Казіміром IV, а також цілого ряду інших обмежень, про які ми будемо говорити далі.

Ці загальні, але, на нашу думку, досить серйозні міркування про неможливість розуміти під смердами всю масу сільського населення можна підкріпити й деякими даними джерел.

За свідченнями Ніконовського літопису, ростовці в 1177 р. говорили в Володимирцях: „Несть бо свое княжение град Владимир, но пригород есть наш, и наши смерды в нем живут, и холопи, каменосечци и древоделци и орачи“. З цього місця, правда, пізнішого літописного ізводу, але який, як то можна судити на основі мови, відбив текст давнішого джерела, можна встановити, що крім смердів, як групи сільського насе-

лення, була друга група так званих орачів, отже що термін смерд не був загальним для позначення всіх груп давньоруського селянства, а лише деяких.

Володимир Мономах у своєму оповіданні про вдалий похід на половців між іншим згадує, що ворог „только Семцю яша одиного живого, ти смерд неколико“¹. Якщо погодитись з Нікітським², що слово „семцю“ зіпсоване і його треба читати „земцю“, то смерди протиставляються земцям чи своєземцям, тобто іншій групі сільського населення.

Щойно наведені нами критичні зауваження проти розглянутих поглядів змушують бачити в смердах не всю масу сільського населення, а якийсь окремих розряд його. Думка про смердів як про спеціальну групу сільського населення постійно жила в російській історичній науці і стала вихідним пунктом для двох поглядів.

За одним з них, який обстоюють Лешков, Нікольський, Цитович і Романов, смерди являють собою групу сільського населення, перебуваючу в особливих відносинах до князя (смерди — люди князя); за другим поглядом, який боронить Ключевський, смерди, живучи на державних землях, є ніби державними селянами.

Свою думку про смердів як про людей князя більшість оборонців цього погляду ґрунтують: 1) на статті Руської Правди, за якою майно померлих смердів, що не залишили після себе синів, переходить до князя; 2) на статті Руської Правди, що забезпечує смердові спеціальну охорону з боку князя; 3) на статті Руської Правди про коня і „борть“ князя й смерда, що дає уявлення про об'єднаність смердового й князевого майна; 4) на слові „Яна Вишатича, поданих у літописному оповіданні про голод у Ростовській волості і про організоване волхвами-смердами повстання, при чому ці смерди називаються смердами князя („Ян же испытав, чья еста смерда, и уведев, яко своего князя, послав к ним, иже около сю суть, рече им: „выдайте волхва та семо, яко смерда еста моего князя“).

3) До цієї звичайної аргументації Романов додає висновок з аналізу літописної звітки про Долобський з'їзд 1103 р., а саме, що „в юридично незалежну від князя організацію народного ополчення, яка була в розпорядженні віча, смерди не входили. Участь у тяготах походу безпосередньо чи посередньо зумовлювалась волею князя, а це припускає підлеглість смердів князеві“.

Щождо думки про смердів як про державних селян давньої Русі, то Ключевський не наводить ніяких даних, які спираються на джерела. Його думка впливає з загальної його концепції станових і класових відносин Київської Русі і з основної його передумови, що смерди жили на землі, яка не була їх повною власністю, але й не належала приватному власникові з інших станів і вважалась землею князівською взагалі, пізніше, в землі Новгороді Великого — новгородською взагалі, тобто державною.

Але й цих поглядів не можна прийняти. Доводи оборонців поглядів на смерда як на княжих людей достатні лише для того, щоб довести існування одної тільки групи смердів, перебуваючих в особливих відносинах до князя і, до того, лише в деяких частинах давньої Русі, головним чином на півдні, саме на Київщині. Але вважати всіх смердів княжими людьми немає даних: у Новгороді і в Пскові влада князя над смердами була обмежена; там власті вживали рішучих заходів до того, щоб смерди не попадали в залежність від князя. Умова: „закладников ти, княже, не

¹ Лавр, під 1096 г.

² Очерк внутренней истории Пскова, с. 279.

приймати, ни смерда, ни купчини“ є звичайна в договорах, які укладав Новгород з своїми князями.

Щождо думки Ключевського, то її не можна прийняти тому, що, як цілком правильно відзначає А. Є. Пресняков, у наших джерелах немає ніяких вказівок на те, щоб у давній Русі частина земель уважалась державними, через що немає підстави вводити ці поняття в характеристику давньоруського побуту¹.

Але заперечення проти думки про смердів як про княжих людей або державних селян можна висунути і з цілком іншого погляду. Справа в тому, що до нас дійшли безпосередні чи посередні вказівки на існування особливій групи смердів, перебуваючих у відносинах до дружини, вотчинників і взагалі до приватних, якщо можна так висловитись, власників і, можливо, навіть до церкви.

Одну з таких посередніх вказівок дає літописне оповідання про Долобський з'їзд 1103 р., який був докладно розглянутий Б. А. Романовим.

Наведемо це оповідання за Лаврентіївським літописом, який краще ніж інші відбив початковий текст.

„Бог вложи в серце князем Руським Святополку и Володимиру, и снястася думати на Долобське; и седе Святополк с своєю дружиною, а Володимир с своєю в единомъ шатре. И почаша думати и глаголати дружина Святополча: „яко негодно ныне весне ити, хочем погубити смерды и ролью их“. И рече Володимир: „дивно ми, дружино, оже лошадей жалуете, еуже кто ореть; а сего чему не промыслите, оже то начнеть орати смерд, и приехав Половчин ударить и стрелю, а дѣшадь его поиметь, а в село его ехав иметь жену его и дети его и все его именье? то лошади жаль, а самого не жаль ли“. И не могоша отвещати дружина Святополча“.

Як було вказано, оповідання про Долобський з'їзд стало матеріалом для цікавих висновків Б. А. Романова в питанні про відносини смердів до князя і про характер цих відносин. До цих висновків ми приєднуємось цілком і без ніяких застережень, але не можемо не вказати при цьому на ряд фактів, на які при аналізі цього оповідання не звернули уваги ні Романов, ні хто інший.

З оповідання видно, що Святополк і Володимир були однодушні в своєму намірі йти походом на половців („бог вложи в серце князем Руським Святополку и Володимиру“) і провести набір належних смердам коней. Але князівська дружина (за Лаврентіївським літописом Святополкова, за Іпатським—і Володимирова) заперечила проти цього: вона рішуче не хотіла відривати належних смердам коней від ріллі. Між князями і дружиною виник справжній конфлікт. Святополк, очевидно, втрапив надію переконати свою дружину, яка надзвичайно уперто боронила цих коней від набору, отже від завдання шкоди ріллі смердів, і тільки красномовність Володимира зломила її упертість. Але з оповідання видно, що хоч доводи Володимира були й переконливі, дружина насилу згодилась з ним: „и не могоша отвещати дружина“.

Привертає увагу і другий цікавий факт. Володимир, переконуючи дружину, не вдався до звичайних у таких випадках покликань на почуття обов'язку, на вимогу військової дисципліни і на любов до батьківщини. Очевидно, Святополк сам виголошував перед тим патріотичні промови і не мав успіху. Та й конфлікт між князями і їх дружиною виник не тому, що дружина відмовилась брати участь у поході, а тільки через те, що вона не хотіла забирати належних смердам коней, а, головно, не по-

¹ Княжое право, с. 286.

годжувалась відривати їх від ріллі. Про небажання дружини взяти участь у поході літопис зовсім не говорить. Пересвідчившись, що переконання від патріотизму не допоможуть, Володимир удався до доводів, так би мовити, економічного характеру. Він указав, що небажання втратити більше, повинне спонукати їх погодитись на втрату меншого: небажання віддати для походу коней смердів і відтягти їх від ріллі може спричинитись до загибелі самих смердів і до повного зруйнування їхнього господарства.

Цікаве й таке: і кн. Святополк, і кн. Володимир чомусь повинні були рахуватись з дружиною саме в питанні про мобілізацію коней смердів. Цей момент Долобського з'їзду найменше треба вважати нарадою з дружиною. Питання ясне і наперед вирішене, ясна і необхідність набору. З оповідання видно, що справа не в тому, щоб переконати дружину в доцільності заходу, а в тому, щоб примусити її згодитись на це.

Нарешті, дружина не погоджувалась дати згоду на набір зазначених коней не стільки тому, що передбачала втрату кінської сили в поході, а тому, що не хотіла завдати шкоди ріллі смердів, отже руйнувати їхні господарства.

Ці факти дають нам певні вказівки, що при небажанні дружини погодитись на набір належних смердам коней нею керували міркування не державного характеру, а, звичайно, особиста заінтересованість у ріллі смердів і взагалі в їх господарстві. Отже до висновку Романова, що участь смердів або набір їхніх коней зумовлювались волею князя, треба зробити додаток і вказати, що ця воля князя багато в чому визначалась і волею дружини.

Якщо оповідання про події 1103 р. дає вказівку про існування смердів, перебуваючих в особливих відносинах не тільки до князя, а й до членів князівської дружини, то в договірній грамоті Новгороду з польським королем Казіміром IV у 1470 р. знаходимо дані про існування особливих відносин смердів взагалі до власників. Одна з статей цього договору каже: „А холоп или роба или смердь почнет на осподу вадити, тому ти честны король, веры не нять“.

В літературі цю статтю звичайно тлумачать у тому розумінні, що вона застерігає проти прийняття політичних доносів від смердів і рабів на своїх хазяїнів. Так тлумачить цю статтю і Владимирський-Буданов, якому ми зобов'язані докладним коментарієм до договору 1470 р.

Нарешті, існування смердів, перебуваючих в особливих відносинах до власників, вотчинників, підтверджується оповіданням Псковського літопису про сутичку псковичів з великим князем Іваном III через смердів, про яку ми вже говорили. Між іншим, літописець так розповідає про один з моментів цієї сутички.

„И начаша из пригородов приездя и изо всех волостей обиднии люди бити челом посадником Псковским и всему Пскову и наместником князя Ярослава, а сущий во Пскове много обидных людии била челом на самого князя Ярослава. Посадники же и весь Псков съброша многия обиды, ихже невозможно исчести за множество и написавше грамоты обидные и отрядиша послы: посадника Микишу Ларионовича и посадника Андрея Ивановича и боярина Андрея Семеновича Рублева, и иных бояр, и с пригородов по два человека — обиднии люди; и ехавше биша челом князю великому и поведаша о смерде, что грамоту потаил“.

„Обиднии“ люди з волостей — це, безперечно, землевласники, на землях яких жили смерди і інтереси яких були порушені заходами московського уряду, так само як і інтереси чорних людей, про участь яких у бунті смердів говорилося вище.

А. Є. Пресняков, очевидно, схильний розуміти під „обидними“ людьми осіб, які взагалі були незадоволені діяльністю кн. Ярослава і його намісників, були незадоволені новими порядками і стояли за збереження того, що вважали старовиною. Суть справи, на його думку, полягала в тому, що московський уряд почав накладати повинності на городян, не виключаючи й духівництва, знімаючи їх з волосних людей. Але, в такому разі, чим могло бути викликане незадоволення волосних людей, що подавали скарги? З другого боку, в літописному оповіданні цілком певно вказується, що справа йде про небажання підкоритись заходам московського уряду щодо смердів. Посли, виряджені „обидними“ людьми в Москву, просто вказують на смердів як на основну причину незадоволення: „ехавше биша челом князю великому и поведаша о смерде, что грамоту потаил“.

Переліку даних, які свідчать про існування смердів, перебуваючих в особливих відносинах до власників, не можу не закінчити вказівкою на передачу смердів церковним установам разом з землею, на якій вони сиділи. Саме, за грамотою Ізяслава Мстиславича смерди передаються в розпорядження Пантелеймоновському монастиреві.

Отже в нашому розпорядженні є ряд відомостей, які підтверджують існування смердів, перебуваючих в особливих відносинах не тільки до князя, а й до дружинників, вотчинників і навіть до церковних установ.

Таким чином суть смердівства полягає не в тому, що смерди були княжими людьми, як то думали Лешков, Нікольський, Цитович та інші, і не в тому, що смерди були державними селянами давньої Русі, як думав Ключевський, а в чомусь іншому, не вловленому оборонцями щойно розглянутих думок.

Що суть справи не в цих відносинах, які б вони не були, особливо ясно виявляється з тексту договірної грамоти Новгороду з королем Казіміром IV. Там ми знаходимо поруч дві статті, одна з яких говорить про смердів землевласницьких, а друга про смердів „державних“, за термінологією Т. О. Ключевського. І в першому, і в другому випадку смерд лишається все таки смердом.

Ми закінчили критичні зауваження щодо основних і найпоширеніших у російській історичній науці думок про смердів. Наскільки це було можливо, була або підірвана, або заперечена та іноді складна і ніби переконлива аргументація, на яку спирались оборонці цих думок.

Але з критичних зауважень можна зробити і ряд позитивних висновків, з яких, на наш погляд, найважливішим є встановлення того, що смерди — це не є вся маса сільського населення, а тільки один з його розрядів. Цей висновок, на нашу думку, повинен бути одною з основних передумов при розв'язанні питання про суть смердівства; при такій постановці суть його зводиться до вказівки на ті ознаки, якими смерди відрізнялись від інших розрядів сільського населення.

Ми переконані, що смерди це — общинники-данники, які в результаті процесу перетворення данини в феодалну ренту обертались у феодално-залежне, а далі кріпосне селянство. Процес перетворення данини в феодалну ренту дуже мало відбився в наших джерелах, через що вивчення його через брак даних не можна безпосередньо зв'язати і з історією смердів. Але результати цього майже прихованого процесу можна виявити досить ясно.

Перейдемо тепер до становища смердів. Основним моментом, що визначає становище смердів, є насамперед особливий характер відносин до князя, до „держави“ (до В. Новгороду і Пскова) і до власників. Хоч носителі влади над смердами були різні, загальний характер цих відносин був значною мірою однаковий і виявлявся в своєрідній залежності, з одного боку, і владній опіці — з другого.

Звернемось до розгляду суті відносин смердів до князя.

Про дійсне існування цих відносин, як ми вже вказували, говорять досить багато як літописних звісток, так і текстів Руської Правди.

Найдавнішим свідченням є оповідання про волхвів, покараних Яном Вишатичем, уміщене під 1071 р. (Ласкентійський літопис): „Ян же испытав, чья еста смерда и уведев, яко своего князя, послав к ним, иже около ею суть, рече им: „выдайте волхва та семо, яко смерда еста (моя и) моего князя“.

Уже Лешков¹ указав, що слова Яна Вишатича — „смерда еста моего князя“ з певністю свідчать про існування особливої залежності смердів від князя, про те, що смерди є люди князеві.

Проти цього висновку заперечив Сергеевич², вказавши, що вираз „смерда моего князя“ означає „піддані мого князя“ і не може бути підставою для припущення якихось особливих відносин між смердами і князем. „Справа в даному випадку йшла про злочин, учинений волхвами, і про суд над ними. Підсудність йшла по землі і по воді. Але, якщо волхви були піддані не Святослава, а іншого князя, то це могло вести до деяких ускладнень. Ось чому Янові і треба було з'ясувати, що волхви піддані“. На думку Сергеевича, його пояснення підтверджується відповіддю волхвів: „нама стати перед Святославом, а ты не можеш сотворити ничтоже“, тобто ми повинні стати на суді самого князя. „На поворот же до князя рабів його чи взагалі залежних від нього людей тут і натяку немає“.

А. Є. Пресняков³ переконливо спростував думку Сергеевича, вказавши, що поняття підданства взагалі нелегко встановити для давньої Русі; але, коли хотіли виявити те, що Сергеевич називає підданством, то вживали вислів „люди“, а не смерди.

З другого боку, при тлумаченні Сергеевича здається надзвичайно дивним мотив звернення Яна до білоозерців: видайте, бо це піддані мого князя. Нарешті, ми маємо справу з смердами у вузькому розумінні цього слова, а не в широкому, як гадає Сергеевич; це підтверджується між іншим і тим, що смерди, відповідаючи Янові: „нама стати перед Святославом, а ты не можеш сотворити ничтоже“, безперечно, мають на увазі норму Руської Правди, яка забороняє „мучити“ смерда без княжого слова. Невже не можна „умучити“ на Білоозері нікого без слова кн. Святослава, що сидів у Києві?

До цих міркувань А. Є. Преснякова треба ще додати, таке: посилаючись на те, що волхви є князеві смерди, Ян Вишатич хотів ніби обґрунтувати свою вимогу видати смердів або, в усякому разі, її підсилити. З літопису не видно, щоб Ян відав білоозерцями і судом. Перебування його на Білоозері визначалось не відправою ним правосуддя. Літопис каже: „в се же время приключися прити от Святослава дань емлющую Яневи сыну Вышатину“. Діяння його мали не судовий характер, а адміністративний і, можливо, що вимогу Яна Вишатича видати волхвів для його суду над ними могли заперечити, якби він не вказав, що волхви — смерди князя.

Ряд надзвичайно цікавих даних про існування особливої відносин смердів до князя містяться в літописному оповіданні про Долобський з'їзд 1103 р., докладно розглянутому, як ми вже говорили, Б. А. Романовим. На основі цього розгляду Романов приходять до таких висновків: 1) „навіть у половецький похід, справу оборони землі, всенародного блага, смерди не йдуть“; 2) вони мусять на вимогу князів дати своїх коней князям, пожертвувати своєю ріллею, з якої живуть і годуються. Зроблені нами

¹ Русский народ и государство, М., 1858, с. 157.

² Цитований твір, с. 212.

³ Княжес право, примітка до с. 210.

додатки до цих висновків, що набір належних смердам коней залежить значною мірою і від волі дружини, не суперечить остаточному висновкові Романова, за яким на основі факту 1103 р. можна сказати: в юридичну, незалежну від князя, перебуваючу в розпорядженні віча організацію народного ополчення смерди не входили; їх участь у тяготах походу, безпосередня чи посередня, зумовлювалась волею князя; навпаки, віче, очевидно, не могло розпоряджатись смердами в своїх цілях.

Ці висновки Б. А. Романова, які підтверджуються рядом і інших даних, кінець-кінцем неминуче ведуть до припущення про особливу підвідомчість смердів князеві.

Про особливі відносини смердів до князя говорить і вимога, поставлена Ростиславичам від інших князів на Уветицькому з'їзді про видачу холопів і смердів: „и холопы наша и смерды выдайта“. Тут, очевидно, мова йдеться не про звільнення полонених холопів і смердів, бо незрозуміло, чому в такому разі не згадуються інші групи, наприклад, князівські дружинники, городяни та ін., які безпосередньо входили в склад народного ополчення і могли потрапити в полон, а говориться про видачу князевих людей, що перейшли в володіння Ростиславичів або були присвоєні ними під час міжусобиць.

Існування особливих відносин смердів до князя, що не збігаються з відносинами підданства, може бути встановлене і на основі багатьох статей Руської Правди.

Насамперед привертає увагу той факт, що майже всі постанови про смердів — стаття, що встановлює винагороду за вбивство смердів, за їх муку без княжого слова, за крадіжку смердового коня, за крадіжку худоби за Пространною Правдою („уроки смердом, иже платят продажу князю“) — містяться в Правді Ярославичів, тобто Правді княжій, що в основному має однорідний характер і, крім кількох винятків, розглядає злочини проти так чи інакше близьких до князя людей або порушення князівських інтересів і охороняє потрібних князеві людей і худобу. Таким чином смерди поставлені серед близьких до князя або залежних від нього людей: смерди згадуються поруч з князівськими холопами; смердів кінь згадується поруч з князівськими кінями; заборона мучити смердів стоїть поруч з заборонаю мучити і вогнищанина; нарешті, винагорода, яку стягають за вбивство смердів чи за їх муку або за смердового коня, очевидно, йде князеві.

Дані, так би мовити, систематичного тлумачення підтверджуються і змістом самих статей. Так, стаття „А за княжь конь, иже с пятном, 3 гривны, а за смердьей 2 гривны“ змушує припускати, що обидва коні — і князів і смердів — були в одному стаді і в межах князівського господарства, бо кінь мічений (з плямою) протиставляється коневі не міченому.

Далі, не чим іншим, як особливими відносинами смерда до князя можна пояснити появу статті, що встановлює особливу винагороду за муку смерда без княжого слова, тобто без його згоди, і статті про право князя на майно смерда, який не лишив після себе сім'ї.

Спроби Сергеевича¹ тлумачити цю статтю в тому розумінні, що вона встановлює право князя на всяке майно підданого, що є „виморочне“ в землі-князівстві, запозичене з візантійського законодавства (Еклога), відкинута А. Є. Пресняковим, який указав, що візантійське право про виморочне майно дуже мало відповідає змістові статті про „смердову задницю“ (спадщину) Руської Правди.

Отже питання про дійсне існування особливих відносин смердів до князя ніби можна вважати вичерпаним.

¹ Лекции и исследования, с. 569—570.

Звернемось тепер до з'ясування характеру цих відносин. У дослідників, що визнають існування особливої залежності смердів від князя, в цьому питанні спостерігається певна недоговореність і навіть розбіжність.

Лешков¹ і Нікольський² у самій загальній формі вказують на приватно-правовий характер залежності смерда від князя, але чим вона була зумовлена—ближче не визначають.

Погляд Цитовича³ виразніший: він бачить у смердах ізорників, наймитів князівського господарства, зв'язаних з ним умовами економічного побуту. Очевидно, він схильний пояснювати походження залежності смердів відносинами поземельними.

Проти цього енергійно повстає А. Є. Пресняков. Він указує, що свідчення про смердів, з одного боку, не говорять про те, щоб вони сиділи на князевій землі, з другого — свідчення про княжі двори й села, грамоти про надання земель духовництву не вказують смердів на землях князівських. „Не в поземельних, а в відношеннях владної опіки, з одного, і залежності і повинностей з другого боку—корінь нашого питання“⁴. „Припущення про те, що смерд — робоча сила княжого господарства, поспішне і, так би мовити, випереджує історичну еволюцію; господарський зв'язок смердів з княжим двором обережніше уявляти собі як заснований не на поземельних відносинах, а на системі повинностей, якими вони тягли до князівського господарства і які стали джерелом і вихідним пунктом для пізнішого окняження їх землі“.

Наша думка про характер залежності смердів від князя не збігається ні з думкою Цитовича, ні з думкою Преснякова. Так, ми не можемо погодитись з поглядом на смердів як на орендаторів чи робітників князівського господарства тому, що відносини на основі оренди чи особистого найму не можуть зумовити виникнення згаданих вище прав князя на майно смерда, який не лишив після себе синів, а також пояснити існування особливої охорони смерда з боку князя, особливої підвідомчості смердів князеві в справах військових. Своєрідність цих норм необхідно припускає існування складніших і своєрідніших відносин, ніж договір особистого найму чи оренди.

Щождо думки А. Є. Преснякова, то ми не бачимо особливих труднощів у тому, щоб настоювати на більшій, ніж він думає, близькості смерда до князівського господарства. Якщо в нас немає безпосередніх вказівок на тісніший зв'язок смердів з князівським господарством, то зате є ряд вказівок посередніх. Так, він же визнав вартою уваги вказівку Цитовича, що з статті Руської Правди „а за князь конь, иже с пятном 3 гривны, а за смердъей 2 гривны“ видно, що обоє коней, і князів і смердів, перебували в межах князівського господарства і ходили в одному стаді, бо конь, належний князеві, з плямою, тобто мічений, протиставляється коневі смердовому — не міченому. З другого боку, нам здається, не можна нехтувати і тим фактом, що смерди, згідно з оповіданням літопису про Долобський з'їзд, жили в селах. Існування сіл необхідно припускає і існування певного вотчинного, тобто господарсько-адміністративного центра, господарських органів (сільських чи тунів або так званих сільських старост Руської Правди), отже й таких відносин смердів до князівського господарства, які виходять за межі звичайних публічно-правових повинностей, тобто даницьких відносин. Але, якби було прийняте наше читання грамоти Ізяслава Мстиславича, за якою Пантелеймоновському манастиреві передається, за нашим припущенням, село Витославець разом з перебу-

¹ Русский народ и государство, с. 156—157.

² О началах наследования в древнерусском праве, М., 1859, с. 359.

³ Исходные моменты в истории русского права наследования. Харьков, с. 187.

⁴ Цитований твір, с. 286.

ваючими там смердами, то це певніше ствердило б думку про те, що смерди сидять на землі князівській, у селах, які належать князеві.

З другого боку, А. Є. Преснякову можна заперечити те ж, що й Цитовичу, а саме: припущення, що відносини смердів засновані на системі простих повинностей щодо князівського господарства, не може задовільно пояснити виникнення особливих правоможностей князя над смердами, про які ми говорили вище. Звичайне відбування цих повинностей навряд чи могло зумовити і цілий ряд обмежень у право-й діеспроможності смердів і взагалі відбитись на їх юридичному становищі. Все це примушує нас випереджувати історичну еволюцію і настоювати на тіснішому зв'язку смердів з князівським господарством навіть у XI—XII ст., тобто вважати їх групою доменіального залежного селянства.

Фактично князівська „данина“ почала перетворюватись у феодальну ренту. Смерди повинні були відбувати повинності, яких інша маса не відбувала. Очевидно, що смерди мусили, крім данини і оброків — грошової і натуральної ренти — відбувати й панщину.

Щодо відносин смердів до інших власників, то в нас майже немає ніяких даних для з'ясування характеру їх. Але можна припускати, що залежність смердів від своїх хазяїнів (панів) навряд чи була менша, ніж залежність від князя; безперечно, ці відносини мали виключно феодальний характер. Як ми говорили при розгляді літописного оповідання про Долобський з'їзд, останнє слово при вирішенні питання про набір належних смердам коней мала дружина.

Отже за даними XI—XII ст. смерди являють собою феодально-залежну групу сільського населення. Але виникає питання: чи є смерди тільки феодально-залежним селянством (*Hörigkeit*) чи кріпосним (*Leibeigenschaft*).

Оскільки смерди були найбільш гнобленою і, як ми побачимо, найбільш обмеженою в правах групою, цілком природно припускати, що вони намагались позбутися цього гніту й експлуатації через утечу. І тоді також природно припускати, що цим намаганням смердів ставили межу, закріпачуючи їх за власниками. Що смерди були кріпосними в Пскові й Новгороді в XV ст., доводять особливі умови в прелімінарній грамоті великого кн. Казіміра з Псковом.

„А межі собою будучи в любви, за холопа, за рабу, за должника, за поручика, за смерда, за татя и за разбойника не стояти ни мне, не вам, а выдати по исправе“.

Таку умову знаходимо і в договорі Новгороду з королем Казіміром. Той факт, що ця стаття входить у звичайний формуляр договорів, які укладались однаково і Новгородом і Псковом, говорить про те, що вимога видати втікачів-смердів має не випадковий характер, а заснована на давно встановленій практиці. З другого боку, текст статті цілком певно вказує, що смердів повинні були видавати не тому, що вони обвинувачувались у якомусь злочині чи зв'язані якимись відносинами зобов'язань; в статті окремо згадуються особи, вимога видати яких визначається цими моментами: саме в ній говориться про розбійників і злодіїв, з одного боку, і про боржників і порушників — з другого. Смердів видавали тільки тому, що вони — смерди, подібно до того, як видавали холопів, тобто через безперечні обмеження в їх особистій волі.

Норма про видачу смердів-утікачів не є тільки нормою міжнародного права. Звичайно, вона мала внутрішнє застосування, і в міжнародний договір була вміщена тільки для того, щоб забезпечити застосування її в межах руських земель.

Але чи були смерди кріпосними в досліджуваний час (до середини XIII ст.)? Нам здається, що є дані для постановки цього питання. Звернемось до огляду їх.

Насамперед треба звернути увагу на вимогу до Ростиславичів на Увєтицькому з'їзді: „и холопы наша и смерды выдайта“. Ми вже говорили, що ця вимога з певністю вказує, що тут мова мовиться не про звільнення полонених холопів і смердів, бо тоді незрозуміло, чому не згадуються інші групи, наприклад, князівські дружинники, городяни та ін., які, безперечно, входили в склад народного ополчення і могли потрапити в полон, а говориться тільки про видачу князівських людей, захоплених і присвоєних Ростиславичами. Безперечно, мова мовиться ніби про поворот майна князів, належних до коаліції князів, ворожих Ростиславичам.

Цю вимогу, як нам здається, можна виправдати і пояснити тільки тим, що князі мають таке ж право над смердами, як і над холопами, тобто право над особою їх.

Друге дуже важливе свідчення про обмеження особливої волі смердів містить згадана вже грамота про надання князем Ізяславом Пантелеймоновському манастиреві с. Витославця з смердами. Звичайно коли села передаються з населюючим їм селянством, то це є ознакою закріпачення останнього.

Певніший і більший матеріал для висновків дає звістка Новгородського літопису під 1229 р.

„Приде князь Михайл из Чернигова в Новгород, по велице дни Фомине недели исходяче, и ради быша Новгородци своему хотению; и целова крест на всей воли Новгородьстеи и на всех грамотах Ярославлих; и вда свободу смердом на 5 лет даний не платити; кто сбежал на чужу землю, а сим повеле, кто сде живеть, како уставили переднии князи, тако платити дань“.

Суть запровадженого кн. Михайлом заходу, на нашу думку, полягає в тому, що він звільнив усіх взагалі перебуваючих під його як новгородського князя владою смердів від виплати данини на 5 років: на тих же смердів, що втекли з своїх місць, але лишились у Новгородській землі, він не вважав можливим поширити цю пільгу, а наказав їм платити данину так, як вони платили її при попередніх князях. В літературі відомості 1229 р. тлумачать інакше. Наприклад, Нікітський, за яким ідуть і інші (у сучасній літературі Б. Д. Греков), ставить ужитий кн. Михайлом захід у зв'язок з намаганням новгородського уряду затримати відплив новгородського населення в чужі землі. Для цього, каже Нікітський, Михайло постановив, що смерди, які втекли з Новгородської землі в сусідні землі, звільнюються від данини на 5 років у тому випадку, коли вони захочуть знову повернутись на свою батьківщину; щождо осіб, які, не зважаючи на тяжкість свого становища, все таки лишались у межах Новгородської землі, було встановлено, що вони повинні платити данину лише в межах, визначених попередніми князями, і легшу.

Запропоноване нами тлумачення звістки 1229 р. спирається насамперед на текст Ніконовського літопису, за яким князь Михайло „даде всем людем бедным и должным лготы на 5 лет дани не платити, а которые из земли збежали в долзех, тем платити дань како уставили прежнии князи или без лихв полетня“.

Дуже ймовірно, що упорядник Ніконовського ізводу користувався таким списком Новгородського літопису, де відомості під 1229 р. були викладені ясніше і не давали приводу до різних непорозумінь. З другого боку, тлумачення Нікітського трудно погодити з конструкцією фрази, в якій викладається постанова кн. Михайла, і вимагає значної мисленої перестановки її слів і навіть цілих речень. Читаючи повідомлення Новгородського літопису і стараючись зрозуміти його так, як Нікітський і В. Д. Греков, ми натрапляємо на непоборне місце: „а сим повеле“. Хто такі „сии“? Цей вказівний займенник може бути віднесений тільки до

попередньої фрази: „хто сбежал на чужу землю, а сим повеле“... З тексту цілком не можна зрозуміти, що „сии“ є ті, що залишились, тутешні. Між іншим, при нашому розумінні немає потреби реконструювати фразу: зміст її зрозумілий і при наявному розміщенні слів і речень. Звістка 1229 р., коли її розуміти так, як розуміємо ми, дає ряд цікавих даних, характеризуючих юридичне становище смердів. Зокрема смерди, які покинули свої місця, характеризуються як утікачі, і до них князь Михайло застосував заходи впливу, які з певністю свідчать про обмеження особистої їх волі.

Всі ці дані не дозволяють позитивно розв'язати питання про загальне закріпачення смердів у XII ст. Але вони свідчать, в усякому разі, про обмеження особистої волі смердів, про початок процесу закріпачення, який у достатній мірі виявився вже в XIII ст. на всіх територіях, де продовжувала існувати ця група сільського населення.

З літописних відомостей і з статей Руської Правди та інших юридичних пам'яток цілком ясно випливає, що смерди не можуть бути причислені до холопів, що смерди — не раби. Це твердження з цілковитою певністю підтверджується постійним протиставленням у пам'ятниках смердів і холопів.

В цьому, здається, єдиному пункті питання про смердів в історичній літературі немає і не було розбіжностей. Але в ній досі надзвичайно мало звертали уваги на існування цілого ряду норм, що обмежували право смерда як вільної людини. Якщо ці обмеження й обмірковували, то вони не були підсумовані і, в усякому разі, в достатній мірі оцінені, а тим часом вони головним чином і зумовлюють своєрідність юридичного становища смердів і є відмінною ознакою їх порівнюючи з іншими розрядами сільського населення. Обмеження в правах смердів як вільних людей різноманітні: обмежується право на охорону їх життя і особи, їх правоспроможність і дієспроможність, право спадкування.

Охорона життя смерда передбачається в спеціальній статті Руської Правди. За Академічним списком вона читається: „А в смерде и в хопе (тобто в холопі) 5 гривен“; за Карамзінським списком: „А за смерд и холоп 5 гривен, а за робоу 6 гривен“.

Тобто, за безпосереднім змістом цих статей, за вбивство смерда платиться стільки, скільки за холопа, тобто 5 гривен, отже в 8 разів менше, ніж за вбивство всякої вільної людини і навіть ізгоя, і в 16 разів менше, ніж за вбивство найближчих до князя людей, наприклад, вогнищанина і навіть конюха.

Як взагалі всі трактує про смердів статті, так і статті, що встановлюють розмір винагороди за їх убивство, являють і досі предмет непримиренної суперечки. Однакова винагорода за вбивство смерда і холопа при погляді на смерда як на вільну людину, багатом здається такою явною невідповідністю, що в літературі давно вже почали робити спроби тлумачити цю статтю інакше.

Проф. Сергеевич¹, який особливо гостро відчув цю невідповідність, намагається усунути її за допомогою списків Руської Правди, які дають інше читання цієї статті. Вказуючи, що в деяких списках (наприклад у Троїцькому) стаття читається: „А за смердии холоп 5 гривен“, він твердить, що мова мовиться не про смерда, а про смердового холопа. Розуміючи, що запропоноване ним нове тлумачення втрачить чималу частину своєї переконливості через незрозуміле питання: чому Руська Правда говорить про смердових холопів, але не згадує про князівських, — Сергеевич намагається усунути цю незрозумілість, вказуючи, що в попередніх

¹ Цитований твір, т. I, с. 209.

статтях, де встановлюється розмір винагороди за вбивство різних осіб, уже вичерпаний склад князівських рабів; у них згадуються як князівські раби — старости, так і князівські рядові, тобто раби звичайні або такі, що продають себе в рабство („рядовниці“).

При такому розумінні терміна рядівник звичайне тлумачення, на його думку, повинне натрапити на явну тавтологію в Руській Правді: двічі згадується про князівських рабів; тим часом цього повторення не буде, якщо ми вважатимемо, що в статті говориться не про смердів і холопів, а про смердових холопів.

Проти тлумачення Сергеевича можна навести ряд серйозних заперечень. Як указано, в його аргументації найсильнішим місцем є вказівка, що в багатьох списках Руської Правди (в тому числі й Троїцькому) встановлюючи винагороду за смерда й холопа стаття має інше читання і говорить про смердового холопа.

Але визнати, що читання Троїцького списку відповідає початковому текстові, ґрунтуючись тільки на тому, що воно відтворене більшістю списків і не наводячи інших, серйозніших даних, немає достатніх підстав.

Друге заперечення Сергеевича зводиться до того, що, прийнявши боронене нами тлумачення, ми повинні вважати на допущення тавтології (в обох уміщених поруч статтях однаково говориться про князівських холопів — рядовичів і холопів). Це заперечення усувається тим, що рядович, всупереч Сергеевичу, не є рядовий, тобто простий чи звичайний раб. В літературі було вже відзначено, що навіть за Сергеевичем рядович і холоп є поняття не тотожні, а що вони лише почасти покривають одно одне. Саме, в другому місці своїх „Древностей“ Сергеевич так тлумачить термін рядович: „Стаття 62 Троїцького списку¹ говорить, що холопство виникає з куплі-продажу. Купля-продаж є звичайно ряд, договір. Ті, що продали себе в рабство і не мають особливих якостей, і будуть просто рядовичі, яких Правда протиставляє старостам, ремісникам, тиунам. Але рядович — не неодмінно раб; рядович — усякий, хто за рядом (договором) у когось живе“. Таким чином за Сергеевичем рядович — раб, але за рядом; але холоп — не всякий за рядом, отже немає й повторення, на яке вказує Сергеевич у статтях 22 і 23 Академічного списку. Обидві ці статті, навіть і з погляду Сергеевича, говорять про двох різних осіб.

З другого боку, в статтях 22 і 23 Академічного списку ми не спостігаємо повторення тому, що рядович у статті 22, всупереч Сергеевичу, не є рядовий чи простий раб або людина, яка продала себе в рабство за рядом, а є нижчий агент господарського і адміністративного управління. Про це цілком ясно говорять тексти: наприклад: „Тиун бо его (тобто князя) яко огонь тряпицею накладен, и рядовичи его аки искры“ (Слово Данила Заточника), „А сотским и рядовичем — не судити“.

Отже, якщо під рядовичем треба розуміти князівського, господарського й адміністративного агента, то, прийнявши тлумачення Сергеевича, треба визнати, що в Руській Правді зовсім немає статей, установлюючих винагороду за князівського холопа, а це суперечить загальному характерові і навіть системі Правди Ярославичів, Правди князівських інтересів, регламенту внутрішнього розпорядку князівського господарства. „Усунувши холопа як „смердового“, ми усуваємо з статті княжого холопа“, говорить Пресняков².

Крім спроби Сергеевича, можна вказати й на ряд інших спроб пояснити невідповідність в установленні однакового штрафу за вбивство.

¹ При полеміці з Сергеевичем ми подаватимемо його нумерацію статей.

² Цитований твір, с. 293.

смерда і холопа за Руською Правдою. Максимейко¹ думає досягти цього шляхом протесту проти упередженого, на його думку, погляду, що за всяку вільну людину платили штраф 40 гривен. Але з аналізу відповідних статей Руської Правди цілком ясно встановлюється, що вира в 40 гривен — нормальна основна одиниця карної системи Руської Правди. Стаття 5 установлює для вільної людини саме 40 гривен; у статті 28 вказується „полувирьє“.

Друга спроба належить Владимирському-Буданову і Преснякову², яким природним здається знайти вихід з труднощів при тлумаченні статті 23, припустивши, що в 5 гривнах, про які говориться в статті, треба бачити урок, виплачуваний понад виру. Але це припущення існування особливих уроків, що надзвичайно збільшує і без того складну й запутану карну систему Руської Правди, не підтверджується змістом інших її статей. Руська Правда знає виру — винагороду „за обиду“, продажу, але про додаткові до вири уроки не говориться в жодній з її статей.

Далі, коли припустити, що 5 гривен є особливий урок, то слід визнати уроком і ту винагороду, про яку говориться в попередніх статтях Правди Ярославичів, узявши на увагу, що в її постановах, безперечно, є певна система. Отже винагорода за вбивство сільського старости — урок; уроком є й винагорода за вбивство князівського тіуна, їздового, старого конюха і, нарешті, вогнищанина. Тоді виходить, що додатковий урок, установлюваний понад виру відносно деяких осіб, буде перевищувати виру в два рази, а загальна винагорода за вбивство, наприклад, вогнищанина, доходить до 120 гривен, тобто дорівнюватиме вирі потрійній.

Таким чином неможливість розглядати 80 гривен статті Правди Ярославичів як додатковий урок, виплачуваний понад виру, тягне за собою неможливість уважати таким уроком і винагороду, визначену в дальших статтях, безпосередньо вміщених за статтею 7 II, внутрішньо між собою зв'язаних і встановлюючих винагороду за вбивство князівських тіунів, рядовичів, а, значить, і смердів і холопів.

Отже всі спроби усунути невідповідність в установленні однакової винагороди за вбивство смерда й холопа, які ми знаходимо в літературі, треба визнати невдалими. Доводиться йти за безпосереднім змістом статей за Академічним і Карамзінським списками і вважати встановленим фактом, що за вбивство смерда платили стільки ж, скільки за холопа, тобто в 8 разів менше, ніж за кожную вільну людину, і в 16 разів менше, ніж за кращого чи близького княжого мужа.

Висновки, зроблені нами на основі аналізу статті 7 II, яка встановлює винагороду за вбивство смердів, не тільки вказують на існування обмежень в охороні їх життя порівнюючи з іншими розрядами вільних людей, а разом з тим дозволяють установити й ряд інших цікавих моментів у правовому становищі смердів за Руською Правдою, зокрема з'ясувати обсяг і характер охорони їх особи за нею.

Так, якщо ми вважаємо встановленим, що за вбивство смердів платили 5 гривен, то до них, очевидно, не застосовувались ті статті Руської Правди, які трактують про охорону особи й здоров'я і встановлюють штрафи, вищі за 5 гривен. Інакше ми мали б явну невідповідність, а саме: за завдану шкоду здоров'ю смердів чи за образу їх платилось у кілька разів більше, ніж за їх убивство. Отже до смердів не стосувались статті, встановлюючі штраф за удар мечем, держакон меча, батогом, бо цей штраф (12 гривен) майже в два з половиною рази перевищує винагороду

¹ Мниміє архаїзми уголовного права Русської Правди. Вестник права, 1905, березень-квітень, с. 128

² Цитований твір, с. 292.

за вбивство смерда. Не стосується до смердів і стаття, яка встановлює піввири (20 гривен) за каліцтво і навіть стаття про вибиття зубів (12 гривен) і ряд інших статей Руської Правди.

Замість цих постанов, мета яких є охорона особи і здоров'я повноправних і вільних людей, у Руській Правді вміщена стаття, встановлююча штраф у розмірі 3-х гривен за муку смерда без княжого слова. Очевидно, ця стаття передбачає всі замаху проти особи і здоров'я смерда, про які говориться в інших статтях Руської Правди, до смердів не застосовуваних.

Але в змісті поняття „мука“, якщо ми розумітимемо його навіть широко, немає елементів, визначаючих поняття зневаги особи. Отже Руська Правда зовсім не передбачає зневаги особи смердів і дає нам цілком певні вказівки на обмежений обсяг цієї охорони порівнюючи не тільки з вільними людьми, а й з князівською челяддю.

Переходимо до огляду обмежень у правоспроможності смердів. Ще за договором, укладеним кн. Володимиром Святославичем з болгарами, звістка про який дійшла до нас у передачі Татищева, болгарам заборонялось торгувати „со смердиной и огневитиной“, тобто з смердами і холопами. Трудно, звичайно, з цього короткого і уривочного повідомлення з'ясувати мету і зміст цієї заборони. Найімовірніше припускати, що посередній товарообмін болгар з смердами й холопами був невігідний для князя з фіскальних міркувань. Можливі й інші припущення. Як би там не було, але запровадження цього пункту в життя неодмінно припускає заборону князя смердам брати участь у торгівлі, отже припускає такі риси їх правового становища, при яких цілком можливе встановлення певних обмежень у їх правоспроможності.

Виразніші обмеження смердів у праві володіння і розпорядження землею. В літературі давно вже висловлена думка про умовність землеволодіння смердів і відсутність у нього рис, визначаючих поняття вотчинного землеволодіння. Так, Нікітський бачив відмінну рису смердів порівнюючи з своєземцями в тому, що смерди не мали власної землі, а були змушені жити на чужій—князівській, боярській, церковній. Треба приєднатись до цієї думки, бо в міру перетворення смердів з данників у феодално-залежних людей вони втрачали право й на землю.

В усякому разі, до нас дійшли певні свідчення про обмеження смердів у праві володіння і розпорядження землею. Одне з таких свідчень міститься в оповіданні Іпатського літопису про події в Галицькій землі під час князювання кн. Данила.

„Бояре же Галичстии Данила княземь себе называху, а саме всю землю держажу; Доброслав же вокняжился бе и Судьичь, попов внук, и грабяше всю землю, и вьшед в Бакоту, все Поизье прия без княжа повеления; Григорья же Васильевич собе горную страну Перемышльскую мышляше одержати и бысть мятеж велик в земле и грабеж от них. Данил же уведав посла Якова столника своего с великою жалостью ко Доброславу, глаголя к ним: „князь ваш аз есмь, повеление моего не творите, землю грабите, Черниговских бояр не велех ти, Доброславе приимати, но дати волости Галичким, а Коломыйскую соль отлучити на мя“; оному же рекшу: „да будет тако“. Во тоже час Якову сядяшу у него приидоста Лазорь Домажирич и Ивор Молибожичь, два незаконьника от племени смерьдя и поклонистася... Доброславу же рекшу: „вдах има Коломыю“. Якову же рекшу ему: „како можеша бес повеления княжа отдати ю сима, яко велиции князи держать сию Коломыю на раздавание оружьником. Си бо еста нестойна ни Вотьнина держати“.

З цього оповідання видно, що обурення Якова, яке поділяє й літописець, пояснюється не стільки тим, що Коломия була віддана без згоди

й дозволу кн. Данила, що без його волі взагалі був допущений цілий ряд інших дій з боку Доброслава та інших бояр, а головно тим, що Коломия була віддана беззаконникам з „племени смердьа“.

Лазар Домажирич і Івор Молибожич, очевидно, вже не були смердами; можливо, вони висунулись на ступінь служилих людей Доброслава, але походження їх як смердів не давало їм права володіти землею на вотчинному праві.

Обмеження в спадковому праві смердів устанавлюється з статтей 117—120 III Руської Правди.

Ст. 117: „Аже умрет смерд. „(О задници, О смердьей статке): „Аже смерд оумреть (без детей), то задницю князю“.

Ст. 118: „Аже будуть дщери оу него дома, то даяти часть на не; аже будуть за мужемь, то не даяти части им“.

Ст. 119: „О заднице боярьстей и о дружынеи (о боярских статках и о людских). Аже в боярех, любо (в боярстей) дружине, то за князя задница не идеть“.

Ст. 120: „Но оже не будеть сынов, а дщери возмуть“.

За безпосереднім змістом цієї статті майно смерда дістають у спадщину лише діти чоловічої статі; коли їх немає, то майно належить князеві, лише з тим, що незаміжнім дочкам виділяється з нього деяка частина, а заміжні нічого не одержують. Після бояр і взагалі людей, що складають князівську дружину, якщо в них не буде синів, майно одержують дочки.

Наведене тлумачення поділяють більшість істориків руського права—Беляєв, Никольський, Попов, Дювернуа, Неволін, Вітте, Владимирський-Буданов, Пресняков та ін.

Тільки Цитович і Сергеевич, а також Дьяконов і Дебольський, що приєднались до них, пробують тлумачити цю статтю інакше. Цитович¹ передусім рішуче не погоджується з тим, що під дітьми статті 117 слід розуміти синів, мужчин:

„В статті такого слова немає, діти ж — *Verbum generale*, — каже він. — Додержуючи буквально вираженого змісту нашої статті, ми не... маємо ніякого права підставляти те, чого в ній немає за її буквальною редакцією. Стаття говорить: „задница князю“, коли немає дітей; якщо серед дітей є незаміжні дочки, дати на них частину, а коли вони заміжні — не давати нічого, тобто не давати тім, які одружились при житті батька“. Отже стаття говорить про те, що спадщина стає виморочною і її забирає князь, коли немає дітей взагалі, тобто синів і дочок. При такому розумінні Цитовичем статті про спадщину смердів її не можна вважати винятковою, визначаючи спеціальне спадкування смердів; вона містить такі догми, що мають характер загальності, застосовності в усіх випадках.

Але все ж розуміння статті про майно смердів примушує Цитовича дати нове освітлення й статті про майно боярське. Цитович розуміє її так: хоч би померлий належав чи до бояр, чи до боярської дружини, однаково спадщина князеві не йде, і, якщо тільки лишилися діти і при тому, коли не буде синів, її дістануть дочки; і ті, і другі однаково діти. Таким чином одержання спадщини дочками, коли немає синів, не являє привілею боярського стану і дружини, а є таким же загальним правилом, як і одержання спадщини дочками після смерда.

В такому разі, очевидно, що обидві статті про спадщину—і стаття 117 і ст. 118—насамперед подібні тим, що і та і друга визначають умови—перша, коли виморочність настає, друга—коли та ж виморочність не настає, тобто вони по суті визначають те саме, коли не настає виморочність. Тільки перша визначає умови цього негативно, друга—позитивно.

¹ Исходные моменты... сс. 43—48.

Сергеевич¹ загалом приєднується до тлумачення Цитовича, але робить ряд істотних поправок і дає трохи іншу аргументацію. Передусім в основу тлумачення він кладе не Троїцький список, а Пушкінський, який відрізняється від усіх інших тим, що в статті замість „без дітей“ стоїть „безажю“, а в статті замість „а в боярах либо в дружине“ читається: „аще в боярстей дружине“. Те, що він віддає перевагу Пушкінському спискові перед усіма іншими, дозволяє йому обстоювати думку, що перша частина статті є окрема стаття, яку немає найменших підстав зливати з другою, встановлюючи право дочки на частину спадщини після батька (смерда).

Розходження між Сергеевичем і Цитовичем виявляється і в тому, що Сергеевич, всупереч Цитовичеві, визнає суперечність між другою частиною статті 119, за якою дочки одержують частину спадщини, і другою частиною статті 117, яка заперечує за нею це право; при цьому він пояснює цю суперечність тим, що на тексті першої статті відбився вплив візантійського спадкового права.

Але тлумачення Цитовича й Сергеевича не були визнані в російській історичній літературі вичерпними. Проти них висунули ряд заперечень спочатку Владимирський-Буданов, а потім Пресняков. Суть цих заперечень полягає в такому: найсильнішим місцем в аргументації Цитовича є його твердження, що статті 117—118 не встановлюють спеціального порядку спадкування після смерда, а містять загальну норму про виморочність спадщини, при чому ця загальна норма підтверджується і дальшою статтею (ст. 119), хоч у ній говориться про спадщину після бояр.

Таким чином тлумачення Цитовича відпадає, як тільки буде доведено, що статті 117—118 містять іншу норму, ніж статті 119—120. Преснякову² якраз удалось це зробити. Саме він звернув увагу на те, що в трактуючих про спадщину статтях Руської Правди вживаються два різні поняття — „задница“ і „часть“. Наприклад, у першій частині статті говориться про задницю („задница князю“), а в другій — про частину („еже будут оу него дщери, то даяти часть, еже ли будут замужем, то не дати части“). В ст. 119—120, і в першій і в другій частині говориться про задницю („за князя задница не идет, но оже не будет сынов, а в дщери возьмут“).

Якби було встановлено, що між цими двома поняттями немає різниці, то тлумачення Цитовича, мабуть, не могло бути запереченим. Але з аналізу трактуючих про спадщину статей Руської Правди виявляється, що „задница“ і „часть“ — два юридичні поняття, які не збігаються між собою. Особливо виявляється різниця між цими поняттями в ст. 123: „Аже жена сядеть по мужи, то дати ей части, а оу своих детей взяти части..., а задница ее мужня не надобе“. Отже жінка не бере участі в поділі „задниця“, тобто всієї спадщини. Вона не бере участі в спадкуванні, а має право тільки на особливу частину. Таким чином можна вважати встановленим, що „задница“ за Руською Правдою є спадщина в строгому юридичному значенні. „Часть“ же не є частина спадщини, а виділ з майна певних коштів для спеціальної мети, тобто для наділення вдови, дочок, вклад на помин душі (ст. 122). Розмір її в Руській Правді не визначався, а його встановлювали, мабуть, відповідно до обставин і до розмірів майна („како си могут“ (ст. 125). Якщо це так, то й статті говорять не про те саме, як гадав Цитович, а про дві різні речі. В статті про „смердью задницю“ встановлюється, що виморочне майно йде князеві, при чому, коли після смерда лишаються незаміжні дочки, то з цього виморочного, переходячого до князя майна князь виділяє частину в шойно встановленому значенні; заміжнім же дочкам не дають і цієї частини, а все майно переходить

¹ Лекции и исследования, Петербург, 1910 г., с. 556.

² Цитований твір, с. с. 280, 281.

князеві. Щождо спадщини після бояр, то, коли немає синів, у поділі „задниці“, тобто спадщини в строгому юридичному розумінні цього слова, беруть участь і дочки. Різниця між нормами ст. 117—118 і ст. 119—120, встановлювана на основі аналізу поняття „задниця“ і „часть“, виявляється і зовнішньо, а саме в паралелізмі і протиставленні цих статей, які виражаються, наприклад, сполучниками а („а же в боярех“), то („то за князя задниця не идет“), но („но еже не будет сынов, а в дщери возмут“).

Аргументація Сергеевича ще спірніша, ніж аргументація Цитовича. Насамперед перевага, яку він дає Пушкінському спискові перед іншими, не ґрунтується на аналізі тексту цієї статті, і твердження його, що цей список найправильніше передає початковий текст, цілком голословне. Навпаки, заміна слів „без дети“ словом „безажю“ в списку Дубенського є варіант, не відтворений у жодному іншому списку. Далі, навіть довівши, що читання „безажю“ відбиває початковий текст, не можна твердити, як то робить Сергеевич, що стаття 117 є окрема стаття і що немає найменших підстав зливати її з статтею 118; навпаки, привід дається як уже відзначеним паралелізмом статей, так, особливо, словом „у него“, тобто смерда, про якого говориться в першій статті. Нарешті, якби навіть і визнати, що статті 117 і 118 справді дві самостійні і що немає ніяких підстав об'єднувати їх, то при тлумаченні Сергеевича виявляється суперечність норм двох майже поруч уміщених статей: за одною (ст. 118) дочки одержують у спадщину частину, за другою (стаття 125) — ні: „Аще будет сестра в дому, той заднице не имати, но отдадят ю за мужь, како си могут“.

Сергеевич змушений був визнати цю суперечність, викликану, на його думку, тим, що в статті 118 відбився візантійський вплив, але вважає її природною, бо Руська Правда — не кодекс законів Російської імперії, а приватний збірник постанов і правил, які діяли в різні часи і в різних місцях. Але трудно припустити, що навіть у приватному збірнику поряд стояли статті з нормами, взаємно виключаючими одна одну.

Таким чином проти тлумачення Сергеевича можна висунути більше заперечень, ніж навіть проти тлумачення Цитовича, і воно веде до непримиренної суперечності основних норм спадкового права Руської Правди.

Отже лишається приєднатись до тлумачення більшості і визнати існування певних обмежень у спадковому праві смердів.

Розглянувши навіть ті наведені тут уривочні дані, що зазнали пізніших переробок і які можна було використати для з'ясування юридичного становища смердів, ми ніби можемо вважати доведеним, що смерди становили окрему групу сільського населення, відмінну від інших цілим рядом обмежень у праві смерда як вільної людини.

Виникнення цих обмежень, як бачимо, не можна пристосувати до пізнього часу права про смердів і не можна зв'язувати з пізнішим процесом закріпачення.

Характер цих обмежень свідчить про те, що ми маємо справу з іншою, надзвичайно своєрідною системою юридичних відносин і з іншими соціальними передумовами. Ці обмеження виявляються на основі даних, які можна віднести до XII—XIII ст., тобто до середини того періоду, коли смерди існували як певна і окрема група сільського населення і коли ще не починався процес злиття їх з іншими групами; ті ж обмеження, які можна встановити на основі пізніших даних, можуть бути віднесені все таки до більш раннього часу, тобто до розквіту права про смердів.

Як можна було бачити, дані, на основі яких могли бути виявлені основні риси становища смердів, надзвичайно уривочні і стосуються до різних груп смердів. Частина з них визначає становище смердів, перебуваючих

в особливих відносинах до князя, частина — становище так званих боярських смердів. Відповідно до цього деякі обмеження без ніяких труднощів можна віднести до всіх груп смердів, а деякі лише до якоїсь одної з цих груп.

Все це примушує нас визнати, що обсяг цих обмежень був різний, залежно від того, до якої групи належав смерд. Можливо, що обсяг обмежень у праві так званих боярських смердів був ширший порівнюючи з смердами князівськими чи новгородсько-псковськими. Можливо, що обсяг і характер цих обмежень змінювався залежно від соціальної революції, яку переживала Русь з X—XI ст.; цілком природно припускати, що деякі з цих обмежень розвинулись у пізніший час, а інші, що ведуть свій початок з X століття, поступово зникали.

Таким чином через уривочність даних трудно виявити догму права про смердів, дати закінчену систему відносин, визначаючих становище їх. Встановлені нами риси права про смердів є тільки відблиски цієї своєрідної системи, повне відтворення якої навряд чи можливе на основі дійшовших до нас джерел.

Але той факт, що навіть і при цій уривочності і надзвичайній нечисленності даних виявлене досить велике коло цих обмежень у праві смерда, свідчить про те, що обсяг цих обмежень був глибший і ширший, ніж то можна було б встановити; можна думати, що частина обмежень, виниклих на звичаєвому праві, не могла відбитись у дійшовших до нас юридичних пам'ятниках.

Що становище смердів визначалось густою сіттю різних обмежень у їх праві й діеспроможності, почасти підтверджується звичайним порівнянням їх з холопами: смерди і холопи звичайно стоять поруч як у літописних звістках, так і в юридичних пам'ятниках; за договором кн. Володимира з болгарами, останнім заборонялось торгувати з „смердиною и огневитиной“, тобто з смердами і челяддю; за Руською Правдою за вбивство смерда і холопа встановлюється однакова винагорода; князі вимагають від Ростиславичів видачі смердів і холопів; ростовці з погородоу говорили про володимирців: „несть бо свое княжение град Владимир, но пригород есть наш и наши смерды в нем живут и холопы“; за договором Новгородом з Казіміром IV забороняється приймати від смердів і холопів скарги на хазяїнів; у договори з сусідніми державами включається умова про видачу втікачів — смердів і холопів.

Як було вказано, ті моменти юридичного становища смердів, які можна було виявити на основі дійшовших до нас даних, не можна подати як закінчену систему права про смердів, бо в жодному з цих пам'ятників ми не знаходимо ні загального формулювання становища смердів, ні розвинутого і досить докладного законодавства про них, як от законодавство про закупів і холопів Руської Правди.

§ 5. Патронат

Одною з великих заслуг дослідників давньоруського права—А. Є. Преснякова і І. І. Яковкіна, безперечно, є те, що вони встановили ближчі паралелі з інститутами західноєвропейського раннього середньовіччя і ввели в науковий обіг нові поняття, які дозволяють краще орієнтуватись у складних явищах того часу.

Серед цих понять особливого значення набирає поняття загальної і спеціальної княжої охорони і поняття княжою миру.

А. Є. Пресняков, якому ми завдячуємо введенням поняття загальної і спеціальної княжої охорони, так визначає їх суть і розкриває їх взаємовідношення. В той час, як „перша охоплює все населення і виявляється

як у самостійній судово-адміністративній діяльності князя та його агентів, так і у впливі княжої влади на діяльність самоурядуючих народних общин. Друга створює для окремих осіб чи груп привілей особливої, безпосередньої охорони князівської влади, охорони, санкціонованої особливими карами, незалежними від системи кар, прийнятих у загальному народному праві¹.

Цією спеціальною княжою охороною князі користувались для створення своєї соціальної сили в добу переходу до феодального ладу, встановлюючи при цьому особливе коло відносин, якому надавали дедалі більше значення опори політичної влади.

Спеціальна охорона виросла в умовах княжого двору, вогнища, і зміцніла насамперед у княжому побуті й княжому господарстві, а далі почала охоплювати і інші соціальні групи, зв'язані з князем службовими й господарськими відносинами.

В ході розвитку спеціальної князівської охорони, безперечно, було кілька різних моментів. До нас не дійшли відомості, в чому вона виявлялась до епохи Руської Правди. Але в XI—XII ст., коли під впливом економічної кризи розпалась побутова основа давнього дружинного союзу і коли зв'язок дружинників з княжим двором здійснювався в інших формах, а початкове годування князем дружини змінилось турботою про її забезпечення іншими способами, звичайними дарами своїм мужам і наданням їм земель, — вся охорона виявилась у збільшеній карі за вбивство дружинників.

Заходи спеціальної князівської охорони, сліди якої ми знаходимо в найдавнішій Правді, були встановлені в так званій Правді Ярославичів.

У перших п'яти її статтях мова мовиться про охорону княжого вогнищанина, при чому вира за його вбивство стягається в подвійному розмірі. Що це є новий захід, а не запис старої норми, почасти доводиться такою вказівкою: „а конюх старый у стада 80 гривен, яко уставил Изяслав в своем конюсе, его же убили Дорогобуждцы“.

Крім цих постанов, що затверджували спеціальну князівську охорону, слід указати й на те, що князь охороняв свою юрисдикцію над своїми людьми високою пенею за накладання карі „без княжого слова“ на вогнищанина, тіуна княжого чи мечника.

Підвищена вира поширювалась не на всі розряди княжих людей: отроки, дітські, мечники лишались, судячи з вказівок Пространної Правди, при вирі 40 гривен. Тільки охорона 12-гривневою пенею від муки без княжого слова виділяла їх з розряду вільних людей.

Правдою Ярославичів і Пространною Правдою окреслене власне дружинне коло спеціальної княжої охорони. Але в особливих відносинах до князя стояли й деякі інші групи населення, які мали безпосереднє відношення до князівського господарства, зокрема ізгої.

Як було вказано, зв'язок ізгоїв з княжим господарством встановлюється з Уставної грамоти Ростислава Смоленського, за якою князь надає „село Дросенское со изгой и с землей“ і „село Ясенское и с бортником и с землей и с изгой“. Спеціальна княжа охорона ізгоїв виявляється вже в найдавнішій Правді, за якою за вбивство ізгоя платиться така сама винагорода, як за вбивство вільної людини і навіть члена молодшої князівської дружини.

Можна думати, що навіть у той момент, коли вперше виявився в законодавстві інститут спеціальної княжої охорони, тобто в половині XI ст., коло охоплених нею осіб не обмежувалось самими дружинниками і ізгоями. Воно поширювалось, безперечно, і на інші групи. Зокрема А. Є. Пресня-

¹ Цитований твір, с. 216.

ков причисляє до такої групи смердів, „зв'язок яких з князем (за його уявленням) полягає в відносинах владної опіки з одного боку, залежностей і повинностей — з другого“. Як сказано, ми розходимось з ним у поглядах на смердів, визнаючи, що залежність створилась на ґрунті поземельних і взагалі економічних відносин, і трохи інакше уявляємо собі юридичну суть їх відносин до князя. Але як воно не є, це не перешкоджає нам погодитись з А. Є. Пресняковим, що відносно них установлюються деякі моменти спеціальної охорони князя. Так, за статтею Правди Ярослави́чів, за муку смерда без княжого слова стягається штраф, як і за порушення князівської юрисдикції над вогнищанами, але тільки в меншому розмірі.

На думку А. Є. Преснякова, спеціальна князівська охорона в досліджувану епоху, в епоху виникнення Правди Ярослави́чів, тобто в кінці XI і на початку XII ст., виявилась головним чином у збільшенні кари за вбивство підзахисних осіб. Нам здається, що зміст встановленого ним поняття далеко ширший, ніж якого він йому надає. Навряд чи не важливіші, ніж встановлення підсиленої кари за убивство, є заходи, які забезпечують особисту юрисдикцію князя над тим колом осіб, що перебувають під спеціальною охороною. В статтях Руської Правди, в яких установлюється кара за муку вогнищанина і смерда без княжого слова, вираз „без княжа слова“ треба розуміти в буквальному значенні. Ця стаття має на увазі особисту участь князя в суді і виголошення вироку самим князем. Ян Вишати́ч, один з близьких до князя людей, у своїй службовій подорожі на Білоозеро, безперечно, мав виняткові повноваження від князя і, мабуть, право чинити суд і розправу від його імені; але він не міг, як видно з літопису, відвести на основі закону вимогу волхвів-смердів передати їх на особистий суд князя, згідно з постановою Руської Правди.

З другого боку, безперечно, що інститут спеціальної охорони був густо насичений усякими побутовими моментами, які не піддаються юридичній кваліфікації і, мабуть, відбивались на юридичному й правовому становищі підзахисних. Мабуть, інститут спеціальної охорони в міру свого розвитку взагалі вів до вилучення даної особи з суспільства, підпорядкованого загальній адміністративній системі, і ніби створював для неї особистий чи, точніше, персональний імунітет.

Як ми вже говорили, коріння княжої спеціальної охорони криється в устрої князівського двору — вогнища. З ростом князівського господарства й землеволодіння вона почала охоплювати і інші соціальні групи, навіть ті, що не були безпосередньо зв'язані з князівським двором і господарством. Поширення і розширення цього інституту, безперечно, зв'язане з процесом сеньйоризації і зумовлюється застосуванням його до тих груп, що були охоплені цим процесом.

Тут насамперед треба відзначити, що соціально-політичне значення спеціальної княжої охорони було передусім ураховане церквою, що, як ми говорили, створила паралельно до княжого суспільства особливу церковну громаду — особливий світ, на межі якого також замирає значення загального права і навіть самої князівської влади. Церква добилась спеціальної юрисдикції відносно тих груп, що були особливо зв'язані з нею або з її господарством службовими та всякими іншими відносинами і які за канонічним правом, особливо за візантійською канонічною практикою, здебільшого підлягали загальному світському судові. Цю юрисдикцію церква намагалась усякими засобами й способами розширити.

Характер відносин церковної влади до членів церковної громади загальною був аналогічний з характером тих відносин, які визначають спеціальну охорону князем залежних від нього соціальних груп. Так звані князівські устави в рішучих і наполегливих, іноді навіть настирливих

виразах в достатній мірі забезпечують юрисдикцію церкви над „церковними и богадельними людьми.“ Щодо спеціальної охорони осіб, перебуваючих на боярській службі і зв'язаних з боярським господарством, то тут ніяких певних і вичерпних даних немає. Це почасти пояснюється тим, що в досліджуваній час так звана вотчинна юрисдикція ще тільки зароджувалась і саме боярство почало забезпечуватись цією охороною тільки в половині XI ст., принаймні в формах, установлених Правдою Ярославичів, і тому воно не могло так швидко поширити її аж до дії на своїх людей. Але є цілий ряд даних, які свідчать про те, що юридичне становище боярських людей поступово почало ототожнюватись з становищем людей княжих, що вони почали втягатись у склад тих елементів, які визначали княже суспільство і що поступово їх почав охоплювати інститут спеціальної княжої охорони.

Цікаво, що про ці нові відносини свідчить не основний і найдавніший текст Руської Правди, а ті варіанти Пространної Правди, які треба віднести до пізнішого часу, в усякому разі, до XII і початку XIII ст.

Так, згадка про боярського тіуна зустрічається в статтях 1 і 59¹, в ст. 9 (приписка „такоже и за бояреск“ після статті про княжого мужа). Перша стаття Пространної Правди повторює першу статтю найдавнішої Правди, замінивши її „ябетника“ „тіуном боярським“. Думка, виражена згадкою про нього в цій статті, та сама, що й у статті 9 („такоже и за бояреск“). Упорядник намагається прирівняти плату за боярських людей до плати за людей княжих.

Про наростання боярських прав і поширення їх на боярську дружину говорять деякі варіанти в статті про боярську „задницю“: „А иже в боярех или в боярстей дружине, то за князя задница не идет“².

Інститут спеціальної охорони і поширення її на людей боярських і церковних мав величезне значення в процесі утворення нових соціальних сил у XII і на початку XIII ст. Він підготовляв перетворення князя, боярства і представників церкви в вотчинників землі-князівства, політичної одиниці, у якій ці відносини будуть визначатись особистими відносинами її складових елементів.

За допомогою цього інституту в князівське і церковне господарство втягались ті елементи населення, які розвитком князівського, церковного і боярського землеволодіння були вибиті з загального ладу і устрою народного життя.

Інститут спеціальної княжої і церковної охорони важливий для нас тим, що на основі його почали розвиватись відносини, які визначали зміст поняття патронату в його вже розвинутому вигляді.

Звертаючись до історії розвитку цього інституту, можна встановити, що він пішов двома основними напрямками: 1) шляхом більшого втягання в князівське і церковне суспільство різних і різноманітних груп населення і 2) шляхом ускладнення, так би мовити, спеціалізації цього інституту. Перший момент зумовлювався головним чином тим, що процес сеньйоризації дедалі більше розвивався і проходив у глибини народного господарства й соціально-політичного ладу. Другий момент визначався тим, що через підсилений ріст князівського, церковного і боярського землеволодіння треба було знайти нові способи втягання нових соціальних сил у князівське і церковне суспільство. Якщо раніш спеціальна охорона застосовувалась до осіб, зв'язаних уже з князем чи з церквою господарськими відносинами, то тепер її почали застосовувати до всіх, хто захотів би ввійти в ці суспільства, звичайно, виконуючи ряд обов'язків, а та-

¹ Правда Руська, II В, с. 41.

² Правда Руська II Б, с. 35.

кождо всіх, хто міг забезпечити охорону. Якщо раніш охорона була тільки супровідним моментом службового чи залежного стану, тепер вона стає самим станом. В цьому розумінні невиконання тих чи інших обов'язків щодо організатора охорони могло зумовити охорону, а сама охорона створювала вже службові, господарські відносини. Таким чином інститут спеціальної охорони був уже настільки насичений іншим змістом, що його вже в цьому вигляді можна визначити як інститут патронату.

Цими моментами в розвитку інституту спеціальної охорони було зумовлене те, що вона почала охоплювати не тільки дружинників чи взагалі осіб, зв'язаних з князівським, церковним чи боярським господарством або з княжою чи церковною службою, а й усіх тих, хто захотів би використати вигоди патронату; зокрема вона почала охоплювати дрібних вотчинників, що не були на службі в князя, селян і взагалі різноманітні своїм соціальним і економічним становищем елементи тодішнього суспільства, вибиті з колії і економічною кризою XII ст., і соціально-політичною перебудовою. Поступово почали з'являтися категорії осіб, соціальне становище яких визначалось головним чином тим, що вони перебували під патронатом, що завдяки патронатові вони мали певні переваги, але виконували разом з тим і спеціальні обов'язки. До числа цих патронуваних людей треба віднести закладників, прикладників, ізгоїв, задушних людей, прощеників та ін.

З'ясування суті закладництва і його значення є незабутня заслуга для російської історичної науки Павлова-Сільванського.

Всупереч величезній більшості російських істориків і істориків права, які вважали, що в основі цього інституту лежить застава, речова застава або те і друге разом, він цілком певно довів, що відносини закладництва виникають через комендацію і мають своїм наслідком патронат над людьми, що ввійшли в охоронні відносини. Притягнувши новий матеріал для вивчення цього розряду давньоруського населення, Павлов-Сільванський з вичерпною переконливістю встановив, що як у XIII, так і в XVII ст. закладництво—камендація в нас, так само як і на Заході, тягло за собою незалежність від державної влади. Як боярська, монастирська чи церковна людина, закладник виходив спід відомства державної влади, звільнявся від виплати тягла і від загальної судової і адміністративної залежності. Зворотною стороною виходу спід залежності від державної влади було підлягання закладника своєму панові—землевласникові чи взагалі патронатові.

Ці основні засади Павлова-Сільванського про суть закладництва стали вже давно безперечними в сучасній історичній науці. Найпалкіші захисники давнішої теорії походження закладників через заставляння змушені все таки визнати в закладництві елементи патронату, отже вважати комендацію джерелом цього інституту.

Виникає питання: чи існувало закладництво в Київській Русі?

Першу згадку про закладництво ми знаходимо в договірній грамоті 1265 р., за якою князь тверський Ярослав Ярославич зобов'язався перед Великим Новгородом не приймати надалі закладників у новгородських волостях, зобов'язався за себе, за свою княгиню, бояр і дворян.

Особлива угода про тих, що раніш заклались за тверського князя, вперше була включена в третю договірну грамоту того ж князя з Новгородом у 1270 р. Договори, укладені князем з Новгородом після 1265—1270 рр. вже звичайно включають статтю аналогічного змісту.

Навіть поверховий аналіз договорів 1265—1270 рр. дозволяє нам позитивно розв'язати питання про існування патронату в дотатарський період. Насамперед з'ясовується, що вже в 1265 р. виробився цілком певний термін для позначення патронату.

В тексті статті договору 1265 р. немає спроб якось описово позначити цей інститут, а це доводить, що він був поширений і розвинутий. Нарешті, була не тільки виявлена його суть, але Великий Новгород прекрасно урахував його соціально-політичне значення як способу окняження й обоярення, і були навіть вироблені заходи проти розвитку цього інституту, який розкладав соціально-політичний лад Новгородської землі, при чому заходи ці вживали не з 1265 чи 1270 рр., а значно раніше. В статті виразно говориться: „тако пошло в Новгороде, отпусти их всех проць“. Отже заборона тримати закладників („закладнів“) є вже новгородське мито, а не захід, ужитий для даного випадку.

Якщо навіть ґрунтуватись на тексті договорів 1265—1270 рр. і вважати їх матеріалом для судження про інститут закладництва дотатарської доби, то безперечним здається значний його розвиток і побутове поширення в цю добу. Так, закладництво було засноване не тільки на комендації князеві, а і його княгині, боярам і навіть дворянам.

З другого боку, і закладниками могли бути різноманітні елементи — купці і смерди. При цьому вказівка на ці елементи, очевидно, не має вичерпного характеру — під купцями слід розуміти городян, а під смердами — сільських людей, бо можна думати, що вказані тільки типові розряди основних груп населення.

Нарешті, договорами 1265—1270 рр. цілком ясно і виразно визначена суть закладництва як інституту, тотожного з патронатом.

Закладники виходять з підлеглості державній владі, в даному разі з підлеглості громадській владі Великого Новгорода, виходять спід відання відповідних адміністративних громадських організацій і переходять у безпосередню підлеглість князеві, що відає їх судом і даниною. Влада князя, його бояр і дворян над закладниками ніби паралізує владу Великого Новгорода. Тому договір і настоює на тому, що купець повинен знову підлягати адміністрації свого „сто“, а смерд — своєму погостові.

Отже, повторюємо, на 1265 р. закладництво було не тільки вже встановленим і звичайним поширеним побутовим інститутом, а було ураховане і його соціально-політичне значення. З ним боролись свідомо і рішуче як з моментом, що розкладав соціально-політичний лад Великого Новгорода і підривав основи місцевої влади. Отже закладництво було дуже давнім інститутом і, в усякому разі, існувало в XII столітті.

Дослідження Павлова-Сільванського ніким не були продовжені, хоч дальше вивчення закладництва мусить мати велике значення в з'ясуванні процесу феодалізації. Павлов-Сільванський головним чином з'ясував специфічність цього інституту, відмінність від закладників заставних людей, які заставляли себе в забезпечення взятої суми. Але він не виявив достатньої уваги до зворотної сторони закладництва — до залежності і експлуатації закладників людьми, які охороняли їх.

Як відомо, закладались не тільки окремі особи, а й цілі села. Закладництво цілих сіл означало кінець-кінцем перехід усього господарського комплексу села в склад феодалної сеньйорії. Земля почала належати патроніві, а селяни ставали феодално-залежними. Немає ніякого сумніву в тому, що в селі, яке віддавало себе під опіку феодала, організувався князівський чи боярський двір і, в усякому разі, двір для прикажчиків, сільських тіунів і рядовичів. Всякі збори і повинності закладники тепер повинні платити і відбувати своїм патроніві. Мабуть, не минуло кількох десятків років, як закладники нічим уже не різнились від інших груп залежного сільського населення.

Ще більше і швидше ставали залежними людьми окремі закладники. Мабуть, їм доводилось виходити з общини, кидати свою ріллю і осе-

лятись на землі патрона. Тут вони змушені були зливатись з загальною залежною масою — холопами, смердами, закупами тощо, втрачаючи свою свободу й незалежність, для збереження якої вони ставали закладниками.

Як сказано, ми не можемо документально довести існування інституту закладництва в Київській Русі, хоч ми й переконані в цьому. Та зате в Київській Русі існували так звані прикладники — група населення, на нашу думку, близька до закладників.

Згадка про прикладників у давньоруських історичних і юридичних пам'ятниках зустрічається один тільки раз, а саме в усіх списках короткої і в деяких списках широкої редакції Устава Володимира. Не дивно, що через повну відсутність усяких інших відомостей про прикладників, досі не встановлено, коли і в якій переважно частині давньої Русі прикладники жили, а також у чому полягають їх відмінні риси порівнюючи з іншими розрядами церковних і богадільних людей.

На думку митрополита Макарія¹, під прикладниками слід розуміти людей, що є під епітемією. За Мисовським² прикладники ототожнюються з ізгоями, бо в Уставі Всеволода, де наводиться перелік церковних і богадільних людей з Устава Володимира, слова „прикладень“ немає, а згадуються ізгої. З цього Мисовський робить далші висновки: під прикладниками розуміються „люди зайшли або інокняжці, якими пізніше князі в своїх дарчих грамотах дозволяли духівництву заселявати належну йому землю“ і взагалі так звані церковні місники і навіть жебраки.

За Ключевським³, думка якою являє модифікацію думки Мисовського і який не проводить виразної різниці між прикладниками і задушними людьми, прикладники є раби, відпущені на волю за заповітом або заповідані церкві на помин душі, і які оселялись звичайно на церковних землях під назвою ізгоїв, як напіввільні селяни.

В більшості ж випадків прикладники визнаються взагалі як „особливий розряд церковних і богадільних людей“.

Але думки і митрополита Макарія і Ключевського не спираються на якісь дані; все це — самі припущення.

Щодо думки Мисовського, то його посилання на Устав Всеволода не може мати значення тому, що не в усіх списках Устава Володимира згадується про прикладників і, зокрема, згадка про них дуже рідко зустрічається в широкій редакції, що була одним із джерел Устава Всеволода. Якби про прикладників згадувалось в усіх без винятку списках Устава Володимира, то відсутність цієї згадки і заміна прикладників ізгоями в Уставі Всеволода справді давали б деякі підстави ототожнювати їх з ізгоями.

Щодо спроби Мисовського зв'язати прикладників з людьми зайшлими й інокняжцями, а також жебраками й церковними місниками, то вона цілком довільна. В одній з праць, присвячених з'ясуванню феодальних інститутів у давній Русі⁴, ми висловили припущення: чи не можна бачити в прикладниках розряд церковних людей, які перебували під патронатом уже розвинутого, так би мовити, феодального типу, встановлюваного через комендації.

На оборону цього припущення були висловлені такі міркування: поперше, привертає увагу подібність слів „прикладник“, „прикладень“ з словами „закладник“, „закладень“, заснована на їх походженні від одного кореня і близьких по значенню префіксів. З другого боку, в цьому нас переконує те, що й розуміння слова „приклад“ цілком погоджується з тим

¹ История русской церкви, т. 1, с. 121.

² Древне-русское церковное право. (Прав. соб., 1862, т. 2), с. 266.

³ Курс... т. 1.

⁴ О прикладниках. Научное добавление к журналу „Культура“, № 2—3, Саратов, 1922 г.

тлумаченням, яке ми хочемо дати слову „прикладник“, „прикладень“. Свого часу ми пробували встановити, що слово „приклад“ означає відносини патронату і залежності між монастирями Печерським і Тмутараканським. Якщо під „прикладом“ Печерського і Тмутараканського монастирів треба розуміти відносини патронату і залежності, то природно думати, що прикладники саме є розряд церковних людей, перебуваючих під патронатом монастиря чи кафедри.

Нарешті, це припущення засноване на аналізі постанов Устава Володимира про церковних і богадільних людей, яке ми вже вище формулювали як установлення особливого патронату, спеціальної охорони, як церковного патронату, аналогічного середньовічному патронатові західної церкви над *personae miserabilis*.

Грунтуючись на цих даних, можна висловити припущення, що під прикладниками, відмінно від інших розрядів церковних і богадільних людей, слід розуміти людей, соціальне становище яких визначається добровільною угодою про вступ у церковну громаду, а не вступ у неї в наслідок будь-яких службових відносин чи особливо тяжкого становища або фізичних вад. Прикладник стає прикладником тому, що добровільно стає суб'єктом церковно-адміністративної системи, виходячи з підлеглих державній владі. Прикладник, як можна думати, є закладник церкви.

Матеріалу, що є в нашому розпорядженні, звичайно, недосить, щоб зробити будь-які дальші висновки. Доти, поки не знайдуться джерела, містячі більш й докладніші відомості про прикладників, питання про цей розряд давньоруського населення лишиться, очевидно, остаточно нез'ясованим.

Проте само собою напрошується питання: якщо прикладники не були ні членами клиру, ні особами, зв'язаними з церквою своєю професією, церковними людьми у вузькому розумінні цього слова, то чому церква охороняла їх, чому вона допускала їх у церковну громаду і включала в свою адміністративну систему? І тут може бути тільки одна відповідь: прикладники, так само як і закладники, ставали робочою силою церковних сіл і перетворювались у залежне сільське населення.

Про задушних людей, так само як і про прикладників, говориться в церковному Уставі кн. Володимира. В літературі ніколи не було суперечок про те, що являли собою задушні люди: це — холопи, відпущені за заповітом („задушью“) і перебуваючі під патронатом церкви. І в Західній Європі¹ була подібна група, яка називалась *proanimati* (точний переклад на латинську мову слова „задушні люди“).

Через досить поширений звичай відпускати частину найближчих і найбільш заслужених холопів, ця група могла бути досить численною.

Величезна частина цих задушних людей ніякого майна не мала і їй доводилось шукати охорони і заступництва. Церква вважала їх перебуваючими під її патронатом і, звичайно, поступово перетворювала їх у залежних людей і експлуатувала як робочу силу в своїх селах.

Прощеники, на думку більшості дослідників, є чудом зцілені люди. Але таке тлумачення не вдавалось сперти на тексти пам'ятників. Нам здається, що під прощениками треба розуміти не зцілених чудом людей, а людей, перетворених у холопів за борги, але які далі були прошені і дістали свободу. Наше розуміння слова прощеник краще пояснює перебування їх серед інших патронуваних церквою елементів. Справді, навіщо була потрібна „чудом зціленим“ людям особлива охорона церкви? Адже цими, чудом зціленими, могли бути не тільки *personae miserabilis*, а й

¹ Ясинский, Падение земского строя в Чехии, Киев, 1895 г., с. 45. Lippert, *Socialgeschichte Böhmens*, т. I, с. 282.

особи, які стояли на верху соціальної драбини — бояри, князі та ін. Інша справа, коли це — колишній холоп, який ще раніш утратив своє майно через неспроможність; він, подібно до інших категорій колишніх холопів — ізгоїв, задушних людей та ін., повинен був шукати охорони й заступництва. Якщо прощеники й одержували цю охорону від церкви, то за це вона робила їх, як і інших патронуваних, залежними людьми.

Питання про походження ізгойства звичайно розв'язують на основі тексту Устава кн. Всеволода: „Изгойи трои: попов сын грамоте не умеет, холоп ис холопства выкупится, купець одолжаеть, а се и четвертое изгойство и к себе приложим: аще князь осиротееть“.

Але привертають увагу такі факти. Насамперед чомусь в Уставі сказано „изгойи трои“. Що це — чи перерахування категорій ізгоїв, чи пояснення цього слова? Звичайно в літературі текст Устава кн. Всеволода розуміють в останньому значенні. Але нам здається, що це неправильно. Всякий, хто жив у XII ст., прекрасно знав, що являли собою ізгойство і ізгої, і тому, звичайно, Устав не пояснює, хто такі ізгої, а перераховує їх категорії, які за Уставом входять до складу церковних людей, перебуваючих під патронатом церкви. Адже в Уставі не пояснюється, хто такі були пущеники, задушні люди тощо.

Отже за Уставом кн. Всеволода не всі ізгої входили в склад патронуваних церквою людей, а тільки поповичі, що не навчилися грамоти, збанкрутовані купці і холопи, що викупились на волю. Щождо князя-ізгоя, то з аналізу тексту різних списків Устава цілком ясно, що згадка про четверте ізгойство є пізніша глоса.

З цього виникає питання про існування інших груп ізгоїв. І це питання, як нам здається, треба розглядати позитивно. Так, були ізгої і інших категорій, і одною з них були ізгої, про яких говориться в Руській Правді і життя яких охороняється виурою в 40 гривен, так само як і життя вільної людини. Отже ці ізгої, як ми знаємо, перебували під спеціальною князівською охороною. Претендувати на патронат над цими людьми церква, звичайно, не могла, а тому й обмежилась тільки охопленням зазначеної групи ізгоїв — „изгойи трои“. З цього для нас цілком ясно, що група ізгоїв є група дуже різноманітна і строката щодо свого соціального походження. Б. Д. Греков¹ хоч і відзначає різноманітний соціальний склад ізгоїв, але недосить чітко. Різноманітність становища ізгоїв він пояснює не стільки різноманітністю їх походження, скільки еволюцією цього інституту. Тому в Б. Д. Грекова група ізгоїв є якась одноманітна група, походження якої пояснюється однаковими моментами і які йдуть одним шляхом, докочуючись до богадільних людей. „З повноправного члена суспільства він падає в число людей церковних, богадільних, стоячих і тут на самому останньому ступені ієрархічної драбини — після вдовиці, пущеника і задушною людини“. Нам здається, що матеріал, який стосується до ізгоїв, рішуче вимагає поділити ізгоїв на дві групи — ізгоїв, перебуваючих під спеціальною охороною князя, і ізгоїв церковних — „изгойи трои“.

Скажемо спочатку про ту групу ізгоїв, які згадуються в Руській Правді і прирівнюються до вільних людей щодо охорони їх життя. З кого могла складатись ця група? Нам здається, що текст найдавнішої Правди, який відбив відносини X ст. і, мабуть, навіть і IX ст., звичайно, мав на увазі не ті групи ізгоїв, про які говорив Устав Всеволода. В усякому разі, в цю добу не могло бути поповичів, що не навчилися грамоти; навряд чи збанкрутовані купці могли навіть претендувати на ізгойство, бо вони звичайно поневолювались; і навряд чи в цю добу холопів могло викупитись на волю стільки, щоб з них могла утворитись окрема група. Ізгої Руської

¹ Рабство и феодализм, с. 54.

Правди — це була інша група ізгоїв, ізгойство яких визначалось іншими моментами. І нам здається, що ці моменти відзначені в попередній літературі. На них звертає увагу і Б. Д. Греков, але він відносить ці моменти до всіх ізгоїв взагалі. Який би корінь не був у слові ізгой — гон, гнати чи гоїти-жити, ізгой насамперед — це колишня людина, „соціальний екс“.

З якого суспільства міг вийти ізгой в X ст., а, може, і в IX ст. або, точніше, з якої суспільної одиниці? Калачов висловив думку, що початок ізгойства криється в родовому побуті. Про це говорив і Мрочек-Дроздовський¹. Отже ізгой — це вихідець з роду. Мрочек-Дроздовський розвиває цю думку: „Добровільні вихідці з родових союзів можливі тільки при умові надії знайти якесь пристановище поза родом, хоч би таке, яке знайшла б птиця, випущена праотцем Ноем з ковчега. Надія на такий кучоток уже вказує на початок розкладу замкнених родових союзів, на початок кінця родового побуту“. Але ж ізгой існували не тільки в IX—X ст., а згадуються і в XII ст.: в XII ст. Ростислав Смоленський передає смоленському єпископові кілька сіл з ізгоями. Трудно думати, що назва ізгой спадкова; ізгой XII ст. — це ізгой, що з'явилися саме в XII ст.

Чи можна думати, що людина, вийшовши з роду, ставала ізгоем в XI—XII ст? Нам здається, що ні. Уже в X ст. навіть у найглухіших місцях рід перебував у стані розкладу. В XI—XII ст. збереглися тільки пережитки родового ладу. Якби ізгоїв уважати людьми, що вийшли з родової організації, то число їх, можна сказати, перевищило б усю масу населення. Б. Д. Греков, який саме зробив таке заперечення Мрочек-Дроздовському, визнає і, на наш погляд, правильно, що „термін ізгой міг виникнути в родовому суспільстві: чужорідні елементи приймали в родові замкнені групи, але явище це почало розвиватись у процесі розпаду родових союзів“. Тоді виникає питання: з яких же одиниць виходили люди, яких називали ізгоями? І нам здається, що виходили вони з тих одиниць, які почали розвиватись на Русі при розкладі родових відносин, саме общин. Вихід з общини означав утрату економічної самостійності, утрату землі, угідь, дому тощо, припинення охорони общинної організації. Словом, людина, вийшовши з общини, була „ексом“ і в економічному, і в політичному значенні. На жаль, у сучасній історіографії ще не поставлено питання про общини в давній Русі так, як воно на те заслуговує; але нам здається, що буде з'ясовано, що общини являли собою самодостатню економічну і громадсько-політичну організацію, сильну своєю об'єднаністю і свідомістю своїх інтересів, що боротьба між боярщиною і общиною була ще жорстокіша, ніж та, яку надзвичайно яскраво розкрив на основі матеріалів Північно-Східної Русі XIV—XV ст. Павлов-Сільванський.

Могли бути вихідці з різних причин і, звичайно, одною з основних причин була втрата живого інвентаря, втрата майна, коли люди воліли вийти з общини, ніж жити під загрозою голодної смерті. І ось ці ізгой, недавно повноправні члени общин, і почали користуватись спеціальною князівською охороною тому, що кожний з них являв собою робочу силу для князівських сіл. Князь оселявав цих ізгоїв на своїх землях, давав їм житло і інвентар. Але була, звичайно, різниця в їх становищі до ізгойства і після переходу в нього. Тут ізгой були вже робочою силою князівських доменів. Вони перетворювались з данників у феодално-залежних селян; вони ставали частиною села і тому й передавались разом з селами, як то ми бачимо в грамоті кн. Ростислава Смоленського. Під спеціальною князівською охороною були, звичайно, ізгой і інших категорій. Ми зараз не уявляємо, з якої іншої суспільної одиниці треба було вийти, щоб стати ізгоем. Звичайно, можливе ізгойство в результаті ви-

¹ Исследование о Русской Правде, Москва, 1881. Примітка до другого випуску, с. 44—47.

ходу з сотень, з погостів; нарешті, можливий вихід з дружини, яка була тісним союзом, самодостатньою суспільною одиницею.

Звернемось тепер до групи ізгоїв, які перебували під церковним патронатом. Нам відомо, які категорії ізгоїв патрунувала церква. Виникає питання: чому саме над ними, а не над іншими категоріями ізгоїв церква взяла цей патронат? Відносно патронату над поповичем, що не навчився грамоти, питання ніби ясне: поповичі і діти духівництва взагалі були церковними людьми; неписьменний попович, ставши ізгоєм, ніби автоматично далі перебував під патронатом церкви.

Далеко серйозніше питання, чому церква почала здійснювати патронат над холопами, що викупились, які в XI—XII ст., мабуть, становили значну категорію. І, нам здається, дійшовший до нас матеріал дозволяє розв'язати це питання: в одному канонічному пам'ятнику — „Наставление духовнику о принятии кающихся“¹ говориться про так зване ізгойство, яке серед перераховуваних гріхів уважається найтяжчим. „И се пакы горее всего емлющим изгойство на искупающихся от работы: не имуть бо видети милости не помиловавше равно себе създанного рукой божиею человека, иже насытившесе ценою уреченою и тоже не от закона божия, но и еще прилагающе горе на горе своей души... но и послух вьставающих по них и помогающих злобе их... Тако же, иже кто выкупается на свободу, то толику же дасть на себе, колико же дано на немь: потом же, будя свободен, ти добудеть детей, то начнут имати изгойство на них: то обрзуются продающе кровь не повиньну“.

В літературі² вже було відзначено, що ізгойство не є звичайний викуп бажаного викупитись з неволі холопа. В даному тексті („уреченная цена“ „толико же дасть на себе, колико же дано на немь“) викуп просто протиставляється ізгойству. Це особливо підтверджується другим текстом, що міститься в тлумаченні на молитву „Отче наш“, на яке звернув увагу Калачов³. Ізгойство, якщо ґрунтуватись на даному тексті, є додаткова плата понад викуп або викуп за дітей, народжених на волі. Цілком установлена термінологія примушує думати, що стягання ізгойства з викуплених холопів-ізгоїв і народжених уже на волі їхніх дітей є звичайним явищем, яке регулюється судом. З другого боку, факт стягання ізгойства свідчить про те, що викуплений з неволі холоп і навіть народжені на волі його діти не виходили остаточно спід влади пана, а перебували в проміжному стані. Треба було внести певну суму, щоб дістати остаточно волю і вийти спід залежності свого пана.

Церква, як буде спеціально відзначено, зробивши патронат одним з найголовніших способів перетворення сільського населення в робочу силу своїх володінь, і почала намагатись втягти в коло своїх інтересів цих, як виявляється, ще не остаточно вільних людей. Для цього вона й розгорнула проповідь проти ізгойства. Звичайно, ні князь, ні боярство не могли вдатися до таких гнучких методів притягання робочої сили.

Нарешті, третьою категорією ізгоїв були збанкрутовані купці. Ми знаємо, що таких купців було два види: збанкрутовані через неспроможність у наслідок нещасного випадку („истопиться, либо рать возьмет, ли огонь“) і через неспроможність злісну („пропъется или пробиется, а в безумьи чюжь товар испортить“). Хоч у Руській Правді і вказувалось, що чершу категорію треба „не насилити“, „ні продати“, все таки навряд чи законодавство могло забезпечити їй спокійне існування. Завжди можна було першу категорію підігнати під другу, завжди можна було обвинуватити

¹ РИБ, т. VI, с. 282 — 283

² Пресняков, цитований твір, с. 275.

³ О значении изгоев и о состоянии изгойства в древней Руси, Архив ист. практ. свед., т. I, 1850, с. 67.

і в пияцтві, і в марнотратстві; тому можна було припускати, що основна група банкрутів належала до другої категорії. А про неї Руська Правда говорить: „како любо тем, что то товар, ждуть ли ему, а своя им воля, продать ли, а своя им воля“.

Припустимо, що справа не дійде до продажу такого банкрута в холопи, але все такі кредитори завжди матимуть право позову на нього. Отже й ця категорія ізгоїв була найбільш безперспективною. І ось над цією категорією церква також оголошує свій патронат, бо тільки вона одна шляхом церковного впливу на кредиторів може включити й цю групу ізгоїв у коло своїх інтересів. Дальша еволюція ізгоїв усіх категорій ясна. Це — шлях поступового перетворення в робочу силу феодалських володінь, при чому цей процес проходив досить інтенсивно. Пам'ятники XIV ст. уже зовсім не говорять про ізгоїв, очевидно, не тільки тому, що інститут ізгойства в нових економічних і соціально-політичних умовах був неможливий, а й тому, що ізгої давно перетворились у залежне селянство. Процес цього перетворення дуже добре відобразив митрополит Клімент Смолятич: він засуджує „славы хотящих, иже прилагают дом к дому и села к селам, изгой же, и сябры, и борти, и пожни, ляда же и старины“.

Устав кн. Володимира говорить також про патронат над каліками („хромци, слепци“) і жебраками. В цьому широкому процесі закріпачення і каліки могли бути використані як допоміжна робоча сила, а тим більше жебраки. Б. Д. Греков¹ навіть ряд даних, правда, трохи пізнішого часу, які показують, що землевласники експлуатували жебраків як робочу силу. Так, один з пунктів „Святительського поучення“ першої половини XIII ст. говорить: „Дом свой с правдою строй, не томительно; нищих на свою работу без любве не нуди“. Говорить про експлуатацію жебраків і Володимирський собор 1274 р.: „Аще ли кто... от нищих насилье деюще или на жатву или на сеносечи или провоз деяти или иная некая“.

Б. Д. Греков цілком правильно, на наш погляд, указує, що під „нищими“ треба розуміти не жебраків у вузькому розумінні цього слова, а працездатних, але збіднілих людей, позбавлених змоги вести своє господарство, які тим самим перетворювались у зручний для експлуатації об'єкт на жнивах, сіножаті, возінні, при будіванні будинку тощо. Очевидно, що ці вибиті з колії елементи вже без ніяких особливих титулів і підстав також могли перебувати під захистом церкви, отже поступово закріпачуватись.

§ 6. Найми

В добу розвитку феодалізму наймана праця не могла мати значення в тодішній системі експлуатації. Енгельс говорить, що в епоху феодалізму „наймана праця існувала лише як виняток, як побічне заняття, як перехідне становище для робітника. Землероб, що наймався іноді на поденну роботу, мав свій власний шматок землі, продуктами якого він міг жити в крайньому разі. Цехові статути дбали про те, щоб сьогоднішній підмайстер завтра ставав майстром“². Таким же винятком у загальній системі експлуатації були найми і в Київській Русі; принаймні пам'ятники дуже мало говорять про них. Дуже характерно, що навіть не виробився особливий юридичний термін для позначення договору про найми. Як було сказано, термін „найми“, вживаний у цей період для найму, застосовувався також і в розумінні „лихви“, процентів. Найдавніша Правда говорить лише про плату мостовикам за ремонт моста і лікарям за лікування рани; в пізніших списках згадується про плату кравцеві. Нарешті, в

¹ Рабство и феодализм, с. 59.

² Ф. Энгельс, Анти-Дюринг, Партиздат ЦК ВКП(б), 1936, с. 194.

Карамзінському списку є стаття, яка дозволяє встановити розмір винагороди за річну роботу „женки и дщерью“, а саме по гривні на літо. Оце й усе, що говориться про найми в Руській Правді. Статті про роботу орача і пастуха, безперечно, не стосуються до наймів: тут мова йде про роботу „исполу“ („орание“) або з частини стада („приплоду“). Так само і стаття, що говорить про тиунство без ряду як про джерело холопства, не має безпосереднього відношення до наймів: тиуном могли стати не тільки за плату; „ряд“ може містити і інші умови.

Але вже в пізніші часи — на кінець XII чи на початок XIII ст. виникає назва для найманого робітника, а саме наймит. Ця назва раніш, як було сказано, застосовувалась і до закупа, але тепер вона вже означає інші відносини, а саме відносини наймів. У виданому нами пам'ятнику — „Правосудие Митрополичье“ — уже встановлена різниця між закупом і наймитом. Стаття 27—29 цього пам'ятника так характеризує становище наймита: „А се стоит в соуде челядин наймит, не похочет быти, а осподарь, выдати его осподарю в полницу. Аще ли оубьет осподарь челядина полного, несть емоу душегоубства... А закоупного ли наймита, то есть душегоубство“. З цих статей не трудно встановити, що наймит „Правосудия Митрополичьего“ — не наймит Руської Правди, не закуп. Насамперед він дістає від пана не купу, а завдаток. Він може покинути свого хазяїна, виплативши подвійний завдаток. Відносини ж закупництва, якщо взяти на увагу весь комплекс законодавства про закупів, набагато складніші і зв'язують закупа далеко серйозніше. Але, головню, в „Правосудии Митрополичьем“ закупи (закупні) і наймити протиставляються в самому тексті („а закупного ли наймита“). Не можна й думати, що упорядник цього пам'ятника хотів у цій фразі пояснити, хто такі були закупи: інститут закупництва був дуже відомим інститутом ще в Руській Правді. Наймит — це близький до закупа, але все таки інший розряд експлуатованого населення. Ототожнювати й тут закупів і наймитів, як то робить Б. Д. Греков¹, немає ніяких підстав.

Через недостатність матеріалів про наймитів ми не можемо вичерпно з'ясувати їх становища в досліджувану епоху, але, безперечно, що становище їх, особливо тих, що працювали на землі, наближалось до становища залежних людей. Найми були формою експлуатації, яка швидко переростала в феодальну форму експлуатації.

Наймит був людиною, яка щохвилини могла втратити свою свободу і перетворитись у феодально-залежну і навіть кріпосну людину. Цілий ряд даних посередньо, але досить добре підтверджує наш погляд на наймитів і на найми як на форму експлуатації, що легко переростала в феодальну ренту.

Б. Д. Греков² уже відзначив цікавий факт, що коли в Києві будувався Софіївський собор, ніхто не йшов на роботу, боячись не одержати заробітної плати. Треба було вжити ряд заходів, зокрема привозити гроші („куни“), тримати їх перед очима робітників, щоб можна було далі провадити будівництво. Але, очевидно, небажання йти на роботу було викликане не стільки побоюванням не одержати плати, скільки страхом перетворитись у залежних людей. „Діло властельське“ — говорили робітники, тим самим підкреслюючи, що вони повинні під час будування храму бути під віданням сильних людей, верхівки феодального суспільства, діяльність якої в справі закріпачення була всім відома.

Далі, дуже характерно, що Руська Правда називає найману працю

¹ Цитований твір, с. 48.

² Там же, с. 58.

„сиростьей“ („о сиростьем вырядке“), тобто застосовує назву, похідну від слова сирота, яким трохи пізніше називатимуть феодално-залежне і кріпосне населення.

Але про становище наймитів як розряду населення, близько примикаючого до залежних людей і навіть холопів, особливо свідчать цитовані нами статті з „Правосудья Митрополичьего“. Тут упорядникові чи законодавцеві довелося спеціально відзначити, що наймит не є ще кріпосним: він може розірвати договір, виплативши подвійний завдаток. Очевидно, подекуди почала встановлюватись практика закріпачувати наймита. Охороняючи щодо цього наймитів, законодавство змушене було, проте, підтвердити встановлену норму, за якою наймит, втікши без виплати подвійного завдатку, перетворювався в холопа, і прирівнює його в цьому випадку до закупів. Таксамо надзвичайно характерна друга стаття, що кваліфікує вбивство закупа і наймита як душоубство. Очевидно, почала встановлюватись практика залишати вбивство закупів і наймитів без кари, і законодавство мусило скасувати цю практику. Ще один характерний штрих: наймити називаються челядинами-наймитами, тобто їх ніби прирівнюють до челядинів-холопів. Безперечно, що чим далі поглиблювався і розширювався процес феодалізації, тим більше було приводів для поступового втягання наймитів в основні групи феодално-залежного селянства.

§ 7. Насильницьке закріпачення

При вивченні процесу виникнення і початкового розвитку феодалної ренти якось надзвичайно мало звертають уваги на голе насильство як спосіб перетворення вільного сільського населення у феодално-залежне і кріпосне. Головну увагу звертають на так звані легальні титули закріпачення.

Але „феодалне право — кулачне право“ говорить Маркс і, безперечно, значні маси сільського населення змушені були втрачати свою землю і свободу в наслідок насильницького захоплення землі. Само собою зрозуміло, ми не можемо вичерпно вивчити цей процес через брак джерел. Але наші пам'ятники в достатній мірі говорять за нього. Клімент Смолятич у своєму „Посланні“ говорить про багатих людей „славы хотящих, иже прилагают дом к дому и села к селам, изгой же, и сябры, и борти, и пожни, ляда и старины“. В „Поученні“, яке приписують єпископові Серапіону, говориться, що сильні люди „именья не насыщаются“, але і „свободные сироты порабошают и продают“. Єпископ тверський XIII ст. в своєму „Поученні“ говорить: „Но глаголю вам, царем и князем и наместником: утешайте скорбящих, избавляйте убогих от рук сильных: сии бо от богатых обидими суть и притекают к вам, яко защитником благим; но вы, цари и князи и наместники, подобни есте тучи дождевней, иже истекает над морем во время ведра, а не над землею, жаждущею воды; вы тем боле даете и помогаете, у них же много злата и серебра, а не тем, иже не имут на пенязя, бедных порабошаєте, а богатым даете“.

Володимирський собор 1274 р. говорить про насильство над жебраками, як про звичайне явище, коли він вирішив ужити заходів проти цього. В одній з його постанов, уже цитованій нами, говориться: „Аще ли кто от нищих насилье даюше или на жатву или на сеносечи, или провоз дсяти или иная какая“. Поруч з наведеними способами закабалення і закріпачення сільського населення були й інші, яких не можна дослідити через брак джерел. Що такі способи були, свідчить існування так званих неповних, „не обельних“ холопів. Хто ставав цими неповними холопами? Нам здається, різноманітні елементи, що були вибиті з колії в епоху

розвитку феодального процесу і покищо не ввійшли ще в склад феодально-залежних і закріпачених груп. Неповними холопами, нам здається, могли бути діти, що втратили батьків, сироти в прямому значенні цього слова, селяни, що втратили свою землю і господарство під час війни, словом, різноманітний люд, який перебував у перехідному стані від свободи до рабства чи закріпачення.

Ми дослідили різноманітні способи виникнення феодальної залежності. Тепер постає надзвичайно важливе питання: яка з трьох видів феодальної ренти — відробітна, натуральна чи грошова — мала привідне значення і яка форма феодальної залежності переважала на Русі в IX—XII ст. В сучасній історичній літературі є два погляди. За одним, висловленим М. М. Покровським і далі теоретично розвинути деякими іншими істориками, закономірні етапи в розвитку феодального способу виробництва, встановлені Марксом, а саме етапи відробітної ренти, ренти продуктами і грошової ренти — є логічні категорії, і закономірне чергування цих форм не обов'язкове в розвитку феодалізму. Вони вважають, що на Русі феодальний процес почався з стадії ренти продуктами, яка далі змінюється відробітною рентою, що розвивається одночасно з грошовою і, нарешті, ця ж відробітна рента характеризує період розкладу феодалізму.

Інші дослідники, наприклад Б. Д. Греков, визнаючи Марксові етапи розвитку феодальної ренти історичною, а не логічною категорією, вважали, що руський феодалізм, як і феодалізм в інших країнах, веде свій початок з установленої відробітної ренти. Ми вже вказували, що представники цього погляду, на нашу думку цілком правильного, не дали вичерпних, заснованих на фактах доказів. Якщо вважати, що експлуатація холопів не мала особливого значення в Київській Русі, якщо тільки частина смердів була залежною, якщо закупи платили купу (тобто ренту натуральну або грошову), а не самі, як з'ясовано нами, брали купу, якщо рядовичі, що з легкої руки Б. Д. Грекова вважаються залежними людьми, а на ділі це є дрібні князівські господарські агенти, — то ясно, що дослідники не могли довести переваги відробітної ренти в давній Русі. Але, коли наші погляди на виникнення і початковий розвиток феодальної залежності будуть визнані правильними, то питання про переважне значення відробітної форми ренти в IX—XII ст. може бути фактично обгрунтоване.

Ми вже говорили, що хоч при розвитку процесу феодалізації способи виникнення феодальної ренти були різноманітні і разом з тим виявились одночасно, але експлуатація холопів і закупів була первинною і найбільш розвинутою формою феодальної експлуатації. Експлуатація холопів і закупів була основним джерелом феодалізму; вона давала змогу нагромаджувати сили й засоби для дальшого захоплення земель і дальшого втягання сільського населення в коло феодального господарства. Експлуатація холопів і закупів була організаційним типом для експлуатації інших розрядів залежного населення. Яка ж була форма феодальної ренти при експлуатації холопів і закупів?

Ми вже в достатній мірі з'ясували, що холопи і закупи сиділи на землі феодала, орали панським інвентарем і, безперечно, їх могли експлуатувати тільки шляхом панщини.

Панщину ж відбували і такі групи залежного сільського населення, як ізгої і близькі до них групи колишніх холопів — задушні люди, прощеники, далі жебраки, неповні холопи, які також не мали ні землі, ні інвентаря. Таким чином, напочатку, коли смерди ще не всі були феодально-залежними людьми, а платили тільки данину, коли інститут закладництва ще тільки розвивався, тобто приблизно в IX—X ст., — переважною формою ренти була рента відробітна.

Ленін взагалі визнавав, що відробітна рента мала провідне значення серед інших форм феодальної експлуатації. „Відробітки,— каже він,— держаться мало не з початку Русі (землевласники кабалили смердів ще в часи Руської Правди), увічнюючи рутинну техніку...“¹.

§ 8. Організаційне оформлення феодальної сеньйорії

Поступовий розвиток феодальної ренти, ріст феодально-залежного і закріпаченого селянства— все це збільшувало розміри феодальної сеньйорії. Зростання числа холопів, закупів, ізгоїв і залежних груп з колишніх холопів і наймитів тощо давало змогу збільшувати ріллю, заселявати цю нову робочу силу на незайнятих, пустих землях і таким чином поширювати вже організовану сеньйорію. Поступове перетворення данників, голоземним чином смердів, у групи феодально-залежного населення, втягання в коло феодальної сеньйорії закладників і прикладників створювало вже нові центри феодальної експлуатації. Безперечно, що й організаційні форми феодальної сеньйорії повинні були також змінитись. Один тип організації феодального володіння був у той період, коли основну робочу силу сеньйорій становили холопи і закупи, і другий тип— коли з'явилися у великій кількості інші групи феодально-залежного сільського населення.

Типовими організаційними формами феодальної сеньйорії в епоху раннього феодалізму є утворення адміністративного центра— *villa*, де перебуває двір феодала— *Trohnhof*, *curtis*, двори його найближчих помічників по управлінню, з яких головний був *Meijer*, *mège*, або *villicus*. На території *vill*-и будується церква, навколо якої розміщуються двори причту і кладовище. В цьому центрі будуються також і двори різних селян-ремісників— ковалів, мірошників тощо. До території адміністративного центра феодальної сеньйорії безпосередньо прилягала панська нива, *terra indomīcata*, яку обробляли панщинною працею.

Такий організаційний тип феодальної сеньйорії встановлений не тільки в більшості феодальних країн західноєвропейського середньовіччя, а й на Північно-Східній Русі XIII ст. Великою заслугою Павлова-Сільванського є те, що йому якраз удалося виявити тотожність організаційних форм нашої феодальної сеньйорії з західноєвропейською в добу раннього феодалізму.

Виникає питання: в якій мірі існував цей установлений організаційний тип феодальної сеньйорії на Русі в XI—XII ст.?

На жаль, наші джерела майже не дають нам даних для вичерпного розв'язання цього питання. Доводиться тільки на основі окремих моментів догадуватись про тодішню організаційну структуру феодального володіння. Але все таки, нам здається, організаційний тип феодальної сеньйорії, встановлений Павловим-Сільванським для XIII—XV ст., цілком склався ще в епоху Київської Русі.

Насамперед можна вважати встановленим, що ще в XI—XII ст. виник і оформився адміністративно-господарський центр феодальної сеньйорії— село. В нашій новітній історичній літературі якось мало звертають уваги на цей факт, а тим часом правильне розуміння назви „село“ може розкрити багато важливих моментів в історії виникнення і початкового розвитку феодалізму. Здебільшого під селом розуміють порівнюючи велике поселення сільських людей, відмінно від малих поселень— селищ. Але в наших пам'ятниках село XI—XII ст. цілком відповідає селу XIII—XV ст. Село— це *villa* західного середньовіччя; це— центр феодального володіння. Селом не може бути назване поселення, якщо там не буде феодала, якщо воно не належить феодалові. На нашу думку, наші джерела прекрасно підтвер-

¹ В. И. Лении, Сочинения, т. III, с. 150.

джують погляд на село як на адміністративно-господарський центр феодального володіння і підкреслюють, що це — певний економічний комплекс, певна адміністративна одиниця. За грамотою Ростислава Смоленського єпископові Мануїлу дається „село Дросенское, со изгой и со землею, село Ясенское и с бортником и с землею и со изгой...“ В грамоті підкреслюється, що село і земля, яка належить до нього, — два різні об'єкти. Де немає села як адміністративного центра, там говориться просто про землю, про ниви, про ріллі, сіножаті тощо. Так, вказана грамота продовжує: „и се если дал землю в Пегоновичах Мойшинскую святей богородице и епископу“. Значить, у Пегоновичах не було адміністративного центра.

В літописах, коли говорять про князівські, церковні володіння, то згадують не про землю, а про села як про одиниці феодального володіння. Говорячи про вигнання князя Ігоря з Києва, літопис відзначає: „разграбиша кияне с Изяславом дома дружины Игорове и Всеволоже и села и скоты“. Літопис вкладає в уста вигнаному з Києва Ізяславові такі слова, сказані ним дружині: „Вы есте по мне из Рускые земли вышли, своих сел и своих жизний лишився“. Можна було б навести десятки прикладів, коли джерела говорять про села, як про встановлені феодальні адміністративно-господарські центри.

Джерела багато говорять про феодальну адміністрацію. Очевидно, найближчим помічником феодала по управлінню селом є тіун або сільський староста, який іноді називається в церковних володіннях посельським (точний переклад villicus) або прикажчиком. Знову такі помічниками тіунів були старости „ратайні“, які, очевидно, керували польовими роботами холопів, закупів та інших, що відбували панщину. Найближчими помічниками тіунів, сільських старост, були рядовичі, дрібні господарські агенти, які доглядали, мабуть, за окремими галузями господарства.

З легкої руки Б. Д. Грекова, в новітній літературі під рядовичами розуміють окрему групу залежних людей, „що працювали за рядом“. Але в наших пам'ятниках цілком виразно говориться про рядовичів як про дрібних господарських агентів, помічників тіуна. Так, Данило Заточник просто вказує на рядовичів як на найближчих помічників тіунів. Та й інші джерела говорять про рядовичів у тісному зв'язку з адміністративними агентами. Коли прийняти думку Б. Д. Грекова, що рядовичі — це люди, які повинні працювати за договором, то незрозуміло, чому вони починають одразу оцінюватись у 8 разів менше (5 гривень), ніж до свого „ряду“. Далі, що слід розуміти під рядом? Ряд — договір; він припускає якийсь конкретний зміст. Договір про найми породжує наймитів; договір про позику може породити закупів і вдачів. Які інші моменти можуть бути предметом договору? Навряд чи зміг би взагалі встановитись самий термін рядович, коли під рядом розуміється ряд про одруження з рабинею.

III. ВИНИКНЕННЯ І ПОЧАТКОВИЙ РОЗВИТОК ФЕОДАЛЬНОГО МІСТА

В огляді, присвяченому суспільно-економічному розвитку Київської Русі в дофеодальний період, ми з'ясували еволюцію поселень східного слов'янства. Було встановлено, що великі родинні городища змінюються поселеннями нових типів: або ці городища перетворюються в тимчасові пристановища — рефугіуми, або навколо нових городищ, розмір яких збільшується, виростають відкриті поселення чи навіть з'являються села, які не мають ніяких укріплень. Але як би там не було, число городищ, які належать до X ст., різко зменшується. Де-не-де під охороною більших і міцніших городищ починають розвиватись поселення, що являють собою ремісничі й торговельні центри. Ми висловили припущення, що такими центрами стали в першу чергу племінні міста і основні політичні центри:

Київської Русі, як, наприклад, Київ і Новгород. Ці міста, звичайно, в IX—X ст. не були феодальними містами; вони повинні були пережити ряд змін, щоб перетворитись у такі.

В історіографії, присвяченій вивченню феодалізму в давній Русі, питання про виникнення і початковий розвиток феодального міста не притягало до себе особливої уваги. А тим часом воно має велике значення для з'ясування питання про організаційні форми феодального господарства і особливо про політичний устрій Київської держави.

Величезна більшість істориків, що в тій чи іншій мірі цікавились містами давньої Русі, розглядали їх з самого моменту виникнення як торговельно-промислові центри. Якщо дехто й висловлював інші думки, то вони по суті були модифікацією цього погляду. Найбільшої переконливості ця теорія набрала в Ключевського. Ключевський зв'язує походження міст на Надніпров'ї з колонізацією слов'янства в VII—VIII ст. і з установленням на просторі між Волгою і Дніпром панування хазарської орди. Слов'яни підкорились хазарам і почали втягатись у торгівлю як з хазарами, так і безпосередньо з арабами. „На VIII ст., — говорить Ключевський¹, — і треба віднести виникнення найдавніших міст на Русі. Їх географічне розміщення досить наочно показує, що вони були утвором того торговельного руху, який з VIII ст. почався серед східних слов'ян... Більшість їх (Ладога, Новгород, Смоленськ, Любеч, Київ) витяглись ланцюгом по цій лінії, утворюючій оперативну базу руської промисловості, але кілька передових постів висунулись уже з цієї лінії далі на схід: такі були Переяслав Південний, Чернігів, Ростов. Ці міста виникли як збірні місця руської торгівлі, пункти складання і відправлення руського вивозу. Кожний з них був центром певної промислової округи, посередником між нею і приморськими ринками“.

Озброєне торговельне місто стало вузлом першої великої політичної форми, утвореної серед східних слов'ян на нових місцях перебування. При пересуванні східного слов'янства з Карпатських схилів розвивались племінні і родові союзи. Тому родові відносини почали перетворюватись у родові традиції, спорідненість замінялась сусідством. В міру успіхів промислу і торгівлі серед розкиданих дворів переселенців утворювались збірні пункти обміну, центри „гостьби“, торгівлі — погости. Деякі з них перетворювались у більші торговельні центри, міста, до яких тягли в промислових оборотах навколишні погости, а міста, що виникали на головних торговельних шляхах, по великих ріках, виростали у великі торжища, що стягали до себе обороти навколишніх міських ринків.

Поступово економічні зв'язки ставали основою політичних, торговельні райони міст перетворювались у міські волості. На чолі міських волостей стояв урядовий клас, який складався з двох елементів: озброєних промисловців — тубільних і заморських.

Погляди Ключевського в основному прийняв М. Н. Покровський, який також уважав міські (городові) волості основними територіальними одиницями, також уважав міста з моменту їх виникнення торговельними і промисловими центрами. Покровський старався уточнити, який характер мала торгівля слов'янства і давньої Русі (дрібна і розбійницька) але, каже він², „якщо ми випустимо з уваги сполучення війни, торгівлі і розбою, ми нічого не зрозуміємо в організації давньоруського міста“.

Як було вказано, погляду на давньоруське місто як на торговельно-промисловий центр з моменту його виникнення в попередній історіографії в основному ніхто не заперечував. Питання йшло тільки про те, хто

¹ Боярская Дума, Петербург, 1919, с. 20.

² Русская история с древнейших времен, 1933, т. I, стр. 65.

вперше організував ці міста. І тут Сергеевич висунув свій погляд, який знайшов прихильників.

Сергеевич¹ вказує, що прихований від очей історика процес виникнення первісних волостей відбувався, треба думати, повільно, але не мирно, а з зброєю в руках, що міста будувались групами заповзятливих людей, що жителі таких укріплених пунктів при сприятливих умовах могли прагнути розширити свої володіння і з цією метою захоплювати чужі землі і підкоряти собі роздрібнене населення цих земель, що пізніше для збереження цих придбань будували пригороди. Таким чином міста, за Сергеевичем, будували заповзятливі люди, але він не розкриває, кого треба розуміти під ними. До основних поглядів Сергеевича на організацію міст і утворення міських волостей приєднався А. Є. Пресняков². Але і Пресняков, так само як і Сергеевич, не ставить питання, що ж являє собою це місто, організоване заповзятливими людьми. Я не помилюсь, сказавши, що під містом давньої Русі вони все таки розуміли торговельно-промисловий центр. Отже їх критика стосувалась тільки питання про те, хто і як будував міста.

У сучасній історіографії ми знаходимо тільки короткі висловлення про міста Київської Русі.

Звідси цілком ясна потреба критично оглянути думки про місто в Київській Русі в період виникнення і початкового розвитку феодалізму. Але перед цим треба зробити ряд застережень. Зокрема, треба мати на увазі, що основним матеріалом для розв'язання питання про давньоруські міста повинні бути археологічні дані. Археологічні розкопи, які могли б розкрити характер давньоруських міст, ще тільки початі. „Зайнята... обслуговуванням аматорських інтересів, що тісно переплітались з практично-життєвими інтересами пануючих класів, археологія не могла піти далі формального речознавства... З цієї загальної причини вивчення поселень як пам'яток, надзвичайно насичених історичним змістом і разом з тим найменш плідних щодо знахідок речей давнього мистецтва, не входило в завдання дореволюційної археології“³. Проте й наявні археологічні дані не можуть бути використані, бо археологи не могли урахувати найважливіших, вузлових питань історії виникнення і початкового розвитку міста. Отже доводиться задовольнятися звичайним комплектом джерел.

Передусім треба встановити, який зміст вкладався в поняття місто в досліджуваний час. І тут для нас не може бути ніяких сумнівів у тому, що основне значення цього слова — це військове укріплення, фортеця.

Літопис дає вичерпні вказівки щодо цього, повідомляючи про збудування міста Києва: „В лето 6545. Заложы Ярослав город великий, у него же града суть Златая врата“ (Лавр.).

Відомо, що існувала особлива професія будівників міст, які називались „городниками“. Руська Правда спеціально говорить про винагороду, яку повинен був одержувати „градник“ за „городню“, очевидно, частину будованого ним укріплення. Нам не трудно встановити, хто будував міста в Київській державі в період розвитку феодалізму. Літописи⁴ дають нам цілком вичерпні вказівки:

„В лето 6499. Володимир заложы град Бельгород и наруби в нь от инех городов, и много людей сведе во нь; бе бо любя град съ“.

Розповідаючи про діяльність Володимира, літопис говорить:

¹ Древности русского права. С.-Петербург, 1909, т. I, с. 12.

² Княжое право, с. 116: „По суті ця гіпотетична побудова В. І. Сергеевича має ряд дуже цінних вказівок...“

³ Н. Н. Воронин, К вопросу об археологическом изучении поселения эпохи феодализма. Проблемы истории докапиталистических формаций, 1934, № 5, с. 93.

⁴ Лавр., під 991 р.

„Нача ставити городаы по Десне, и по Востри, по Трубежеви, и по Суле и по Стугне, и поча нарубати муже лучьшие от Словень, и от Кривичь, и от Чюди, и от Вятичь, и от сих насели грады; бе бо рать от Печенег, и бе воюяся с ними и одоляя им“¹.

Розповідаючи про війну з печенігами, яка закінчилась поразкою їх у наслідок піднесення, що охопило військо після перемоги Переяслава над печенізьким богатирем, літопис повідомляє: „Володимер же рад був, заложити город на броді томь, и нарече и Переяславль“².

Літопис розповідає про будівництво міст і Ярославом:

„В лето 6540. Ярослав поча ставити городаы по Ръси“.

Якось мало звертали уваги на те, чому в Руську Правду була включена постанова про винагороду городникам. Безперечно, це було тому, що городник — княжа людина, представник князівської адміністрації, подібно до вирників, мостовиків тощо.

Все це дає нам цілком певні дані для висновку, що міста будували не купці і не заповзятливі люди, а насамперед князі.

Можливо, що будувались вони не під безпосереднім керівництвом князя, а його посадниками чи воеводами, але, безперечно, з його розпорядження і з його згоди. Місто не могло існувати без більш-менш сильного гарнізону і, звичайно, цей гарнізон міг поставити тільки князь. Само собою зрозуміло, що тільки князь і, можливо, митрополит міг утримувати цей гарнізон. В міру дробління Русі на князівства підсилюється будівництво міст: міста будують не тільки великі київські князі, а й князі місцеві. Літописи XII ст. досить багато говорять про князівське містобудівництво, особливо в новоколонізованих землях — Суздальській та ін.

Одночасно з будівництвом нових міст відбувається „феодалізація“ старих. Равдонікас³, між іншим, установив цікавий факт щодо організації міст у досліджуваній період. Виявляється, що ряд великих міст, які пізніше грали досить велику роль, організуються не на старих городищах великородинного типу і навіть не на городищах X ст., а кілька кілометрів далі, на новому місці. Це свідчить про те, що ці міста засновувались за іншими організаційними принципами і з іншою метою, ніж міста X ст. Нам здається, що перенесення міст на нове місце визначалось не стільки стратегічними, скільки економічно-політичними міркуваннями. Князі або феодальна верхівка намагались створити в новозбудованому місті центр свого панування над околишньою округою; можливо навіть, що вони будували міста в центрі своїх земельних володінь.

Що ж являло собою місто-укріплення, місто-фортеця? Нам здається, що місто XI—XIII ст. є не що інше, як феодальний замок — Бург західноєвропейського середньовіччя, але замок не кам'яний і не на неприступних скелях, а дерев'яний і на високому березі ріки. Саме за дерев'яну огорожу місто-город повинен був дістати свою назву. В попередній історіографії питання про існування в давній Русі замків ставили, але розв'язували його негативно, бо звичайно вважали, що замком можна було називати тільки кам'яну споруду, „кам'яне гніздо“ феодалів. Але нас передусім повинне цікавити не архітектурне оформлення міст, а їх соціальна природа, їх призначення і, особливо, їх значення в системі феодального панування. І тут, як нам здається, середньовічний бург і наше місто-фортеця не мають ніякої різниці. І середньовічний західноєвропейський бург, і місто XI—XII ст. Київської Русі — це насамперед центр феодального панування над навколишньою сільською округою. Бурги

¹ Лавр., під 988 р.

² Лавр., під 992 р.

³ Цитований твір, с.с. 117—120.

й міста будуються як для охорони від зовнішніх ворогів, так в не меншій мірі й для охорони феодальних хижаків від селянських повстань. Феодальний характер міста-замка визначався не тільки тим, що міста будувались першими феодалами землі — князями, а й тим, що князівські мужі, посаджені в міста, незабаром перетворювались у місцеву верхівку. В 991 р. було збудоване місто Білгород, а вже під час облоги його печенігами в 997 р. з'явилися „старійшини градські“. Їх скликає „един старец“ для вислухання його поради щодо врятування міста від обложників. Місто Вишгород, мабуть, було засноване Ольгою („бе бо Вышегород град Вользин“), але вже в 1015 р. в Вишгороді були свої вишгородські „болярци“.

„Мужи лучшие от Словень, и от Кривич, и от Чюди, и от Вятич“, які були посаджені в ці міста, були кращими в класовому розумінні. Це, безперечно, була верхівка родоплемінної знаті. Ці кращі люди не тільки складали гарнізони новозбудованих міст, але разом з тим ставали досить швидко місцевими землевласниками, „болярцями“, як їх називає літопис. Коли ми будемо розглядати питання про віче, ми постараємось з'ясувати, що називані літописом кияни, чернігівці, володимирці, ростовці, суздальці, переяславці, куряни та ін. є не купці й не промисловці, а якраз місцеві феодалы, які зміцніли під охороною міста і жили в своїх міських дворах.

Яке було значення давньоруського міста-замка в системі феодального панування? Ми висловили ряд зауважень про значення так званих князівських міст у розділі, присвяченому питанню про виникнення і розвиток князівського домена. Те, що ми говорили про князівське місто, однаково стосується і до всіх інших міст. Місто XI—XII ст. насамперед було феодальним адміністративним центром для волості, що належала до міста, чи для сукупності волостей. Місто було не тільки постійним пунктом перебування місцевого гарнізону, а й збірним пунктом усіх військових сил даної округи і під час облоги. Далі, місто було і фінансово-адміністративним центром, було центром особливої фінансової округи. В Уставній грамоті Ростислава Смоленського¹ прямо вказується на існування таких фінансових округ: „А во Врочницех (200) гривен, то ти из того взяти елископу 20 гривен; а в Торопчи дани четыриста гривен, а епископу с того взяти 40 гривен“ і т. д. Отже в Смоленській землі місто відало збиранням данини і переховуванням її. Нарешті, місто було і судовим центром для сільського населення, яке зберегло свою незалежність, не підпало під владу місцевих феодалів.

Територіальна округа, що належала до міста, зв'язана з ним так тісно, що коли говорять про передачу міста, то це означає і передачу всієї міської округи. Місто без оточуючих його земель у цей період не мислиться. Нам здається, що саме таким „замковим“ характером міст тільки й можна пояснити величезну кількість їх у XII ст.: в цей час кожна земля має цілі десятки міст.

Але вже дуже рано ряд старих міст, а також деякі новоорганізовані міста на кінець XII ст. стають поступово справжніми феодальними містами. І, звичайно, основна причина виникнення цих справжніх феодальних міст, а не міст-замків є та, яку вказали основоположники марксизму — ріст продуктивних сил і зв'язаний з цим ростом поділ праці, відокремлення промисловості й торгівлі від сільського господарства. Як пункти, навколо яких концентруються ремісники й торгівці, ці феодальні міста могли виникнути навколо міст-замків, навколо великих князівських і боярських сіл. Міста могли виникнути й на зовсім пустому місці і при тому недалеко від міста-замка. І навпаки, уже виникле місто могло бути укріплене,

¹ Хрэгматия по истории русского права, в. I, 1889, с. 242.

а вже після виникнення торговельного промислового центра могло бути поставлене місто-замок. Проте ми припускаємо, що більшість міст-посадів виникла навколо міст-замків і в наслідок цього в наших пам'ятниках рано змішуються ці два, по суті різні, поняття. Пам'ятники починають уживати слово місто-город у подвійному значенні: і в значенні міста-фортеці, замка, і в значенні торговельно-промислового центра. Так, у Руській Правді, де міститься постанова про городників і місто, город розуміється як фортеця („дондеже город срубять“); в другому місці говориться про місто як торговельно-промисловий центр: „Аще кто многым должен будет, а пришед гость из иного города или чужеземець...“

Процес утворення міста-посаду навколо міста-замка полегшувався такими моментами: 1) більшою безпечністю населення в місті, 2) тим, що в місті-замку ще до перетворення його в справжній торговельно-промисловий центр були торги і жили ремісники, які обслуговували міський гарнізон. Особливо сприятливі умови для утворення міст-посадів навколо міст-замків створювались тоді, коли це місто-замок ставало резиденцією якогось князя. Тут, безперечно, княжий двір оточувався дворами різних князівських ремісників-холопів. (В Руській Правді за вбивство ремісника платили не повну виру, а тільки 12 гривен). Крім того, треба мати на увазі, що в місто-замок стікались данина, воєнна здобич, словом те, що в тогочасних пам'ятниках називалось товаром. Природно, що ці товари притягали скупників, які в міру розвитку процесу відокремлення ремесла й торгівлі від сільського господарства перетворювались у купців.

Процес виникнення міста-посаду проходить досить повільно. Повільним він був і при утворенні міст-посадів навколо міст-замків. Немає ніякого сумніву, що міське населення, купці і ремісники, напочатку були залежні від феодального сеньйора — князя чи митрополита. І купці, і ремісники так чи інакше були зв'язані з князівським господарством: купці, мабуть, виконували торговельні доручення князя, ремісники працювали на князя. Недарма ремісники безпосередньо примикають в Руській Правді до представників князівської адміністрації в переліку княжих людей при встановленні штрафів за їх убивство.

Міські люди — купці і ремісники, крім торговельного мита, платили ще особливу данину, що звалась „погороддя“. В Уставній грамоті кн. Ростислава Смоленського (третьої) перераховується, яку частину погороддя повинен був одержувати смоленський єпископ: „А се погородие от Мьстиславля 6 гривен урока, а почестья гривна и три лисици; а се от Крупля гривна урока, а пять ногат за лисицу; а се от Вержавска две гривне урока, а за три лисици 40 кун без ногаты“¹ і т. д.

„Погороддя“ не входить у склад звичайної данини: у першій грамоті кн. Ростислав Смоленський уже давав єпископові десяту частину данини з міських фінансових округ. Не трудно бачити, що погороддя знову таки складалось з урока — збору, вираженого в повній грошовій сумі, і з так званого „почестья“, яке складалось з натуральних приношень (хутра, меду, риби, ловецького знаряддя, речей хатнього вжитку), а далі переведених на гроші.

Безперечно, що в містах, утворених навколо міст-замків, основною економічною і політичною силою був цей замок, навіть і тоді, коли була розірвана пуповина між цим замком і посадом, коли купці й ремісники почали зв'язуватись з господарством округи,² яка належала до міста. Місто-посад, безперечно, було довго придатком до міста-замка. Політичне і економічне значення міста-замка визначалось не тільки тим, що купецтво й ремісники все ще мали зв'язки з князівським господарством, не тільки

¹ Владимирский - Буданов, Хрестоматия, вып. I, с.с. 247—248.

тим, що місто-замок було центром військових сил даної округи, а й тим, що в місті зосереджувались місцеві феодальні групи. Ми цілком певні, що ріст міста-посаду сполучався з ростом міських дворів місцевого боярства, яке належало до міста-замка і було зв'язане з ним військовою службою. Отже місто-замок разом з місцевими феодалами утворювало керівний центр після того, як з'явилися справжні міста феодального типу. Це, як було сказано, — кияни, чернігівці, володимирці, куряни та ін. наших літописів, що грають таку велику роль в історії Київської держави в цілому і в історії окремих земель-князівств. Мабуть, ці феодальні групи оселялись безпосередньо коло замків, а купці й ремісники — на місцях, що безпосередньо прилягали до шляхів, зокрема по берегах рік. Наприклад, торговельно-промисловим центром у Києві став Поділ, розташований на березі Дніпра, тоді як феодальні групи сиділи головним чином „на верху“. Такий же тип територіального розташування ми спостерігаємо і в Новгороді: і там феодальні групи містились на так званому Слов'янському кінці, навколо старих дружинних центрів (Славно і Городища), а торговельно-ремісничі елементи — на трьох лівобережних: Плотницькому, Неревському і Людиному кінцях. Тут треба відзначити, що в міру росту міста-посаду, звичайно, повинна була змінитись і організаційна структура військового укріплення. Мабуть, у цей період місто-замок перетворюється вже в фортецю, огорожену стінами, будується ряд військових споруджень, які згодом починають називатись кремлем. Але серед міст давньої Русі були міста, що різко виділялись і своїм розміром, і числом населення. Ці міста являють собою великі торговельно-промислові центри. Такими містами були Київ і Новгород.

Дітмар розповідає в своїй хроніці про надзвичайну величність Києва. Він відзначає, що в ньому, крім великого числа церков, „було 8 ринків і народу незліченна кількість“.

Іноді оповідання Дітмара вважають перебільшеними. Але нам здається, що ніяких перебільшень тут немає. В деяких країнах у наслідок вдалого сполучення зовнішніх торговельних шляхів виникають міста, які своїм розміром, числом купців і ремісників, розміром свого торговельного обороту стоять вище рівня економічного розвитку даної країни. Ці міста, по суті, є міжнародні торжища, де значну роль грають іноземні купці (у Дітмара — датчани). Безперечно, в Східній Європі було кілька таких міст: у хазар — Ітіль, а після утворення Золотої Орди — місто Сарай. На теперішній території нашого Союзу було також чимало таких міст — наприклад, Бухара, Хіва, Дербент (VI—XI ст.). Багато таких міст — міжнародних торжищ існувало і в інших країнах. Але це зовсім не означає, що всі інші міста даної країни тотожні з цими містами або близькі до них. Нам, наприклад, відомо, що в Дагестані, на території якого міститься Дербент, не було жодного міста, яке будьякою мірою можна було б порівняти з ним щодо числа населення і розвитку торгівлі й промисловості.

Перейдемо до питання про управління містами. Тут у нас не може бути ніяких сумнівів у тому, що власного міського урядування, тобто самоврядування, міста не мали. Ні в юридичних, ні в літописних пам'ятниках ми не знаходимо згадки про таку чисто міську, „бюргерську“ адміністрацію в IX—XII ст. Навіть у Новгороді городяни перебувають у віданні загальної адміністрації — посадників і тисяцьких. У період виникнення і становлення феодального міста містом у цілому управляв князь або його посадники, тисяцькі й соцькі. Дуже характерно, що в 1113 р. повсталі київські низи почали громити двори тисяцького і соцьких. Очевидно, ці останні й були тою адміністрацією, яка управляла городянами. Новгородські пам'ятники пізнішого часу говорять про сотні як про певні адміністративні одиниці, що відали купцями. Але ми вже говорили, що

це — особливість новгородського адміністративного устрою, яка навряд чи повторювалась у якійсь іншій землі.

Звернемось до питання про внутрішню організацію міського населення, „бюргерства“ Київської Русі. В Західній Європі міське купецтво і ремісники в середні віки об'єднувались у гільдії й цехи. Виникає питання: чи існували такі організації в наших феодальних містах? Нам здається, що і гільдії, і цехи, особливо гільдії, могли виникнути в найбільших центрах. Купецтво великих міст — Києва і Новгорода, що мало постійні й безпосередні зносини з іноземним купецтвом, повинне було познайомитись з гільдіями і урахувати вигідні сторони цієї купецької організації. Нам здається, що такою першою формою купецької організації, гільдією, в руських умовах було так зване іванське купецтво, встановлене і регламентоване кн. Всеволодом коло 1135 р. в Новгороді особливою грамотою, відомою в історіографії під назвою Уставної грамоти церкви Іоана предтечі на Опоках.

З грамоти¹ встановлюється, що „іванське купецтво“ було асоціацією новгородських купців; щоб бути членом асоціації, треба було внести вклад: „А хто хочет в купечество вложиться в Иванское, даст купцем пошлым вкладу пядесят гривен серебра, а тысяцкому сукно Ипское, ино купцам положить в святыи Иван полтретьядцат гривен серебра; а не вложится кто в купечество, не даст пядесят гривен серебра, ино то не пошлый купець, а пошлым купцем ити им отчиною и вкладом“. Отже можна думати, що права членів цієї асоціації мають спадковий характер. Іванське купецтво мало і свою адміністрацію — двох старост, яких треба було обирати з „пошлих“ купців, добрих людей. Ці старости повинні були „управлявати“ „всякие дела Иванская, и торговая, и гостиная, и суд торговый“.

За Уставною грамотою в справі іванського купецтва не повинні втручатись новгородська влада, а також новгородське боярство: „А Мирославу посаднику в то невступатца, и иным посадником, в Иванское ни в чтоже, ни бояром Новгородцкым“. Які були переваги іванської асоціації зовні, які були відносини всередині її — цього ми, на жаль, через брак матеріалів з'ясувати не можемо. Ми знаємо тільки, що іванському купецтву в особі його представників — старост було доручено важити товари іногородніх купців у притворі церкви Іоана, за що вони повинні були платити особливе мито.

З грамоти видно, що іванське купецтво було асоціацією купців, які торгували з руськими землями. Можна припускати, що була особлива асоціація, яка торгувала з Західною Європою.

Про організацію цехів наші пам'ятники IX — XII ст. мовчать; але це не значить, що в нас їх не було; існування їх цілком можливе.

Кінцеві зауваження

Підсумуємо наше дослідження складного питання про виникнення і початковий розвиток сеньйорії і феодальної ренти.

Як можна бачити, думка деяких дослідників, що ще в IX ст. Русь перетворилась у феодальну кріпосницьку державу, цілком необгрунтована. Необгрунтоване і друге їх твердження, що патріархальні відносини на час появи Руської Правди вже були в основному вижиті. Виникнення князівського домена можна віднести тільки до половини X ст., і тільки з початку XII ст. можна спостерігати ознаки його оформлення. З середини XI ст. починає розвиватись церковне землеволодіння. Трохи раніш почи-

¹ Владимирский - Буданов, Хрестоматия, в. I, сс. 233 — 235.

нається розвиток великого землеволодіння в надрах общин, що розкла-далися, але про масовий ріст боярських сіл можна говорити тільки з XI ст.

Основною робочою силою в X ст. були холопи і, можливо, закупи. Але холопи ще не перетворювались у цей час у кріпосне населення, „страдників“ пізнішого часу. Вони експлуатувались патріархальним спосо-бом, були домашніми рабами. Закупи, як ми вичерпно з'ясували, зовсім не були кріпосним селянством, яке платило ренту-купу, а тільки закаба-леними людьми, кандидатами в кріпосне селянство. Через те, що не всякий боржник був закупом, а тільки той, хто формально оформив своє зобо-в'язання, природно думати, що закупництво не мало в цей момент масо-вого характеру і не мало особливого значення в системі експлуатації X ст. Отже патріархальні відносини в цей час тільки почали розкладатись і ми спостерігаємо лише перші ростки феодалізму.

XI ст. — час остаточного суспільно-економічного перелому. Рoste князів-ський домен, збільшується число власних князівських міст і волостей. Оформлюються міста як центри феодального панування. Виникає церковне землеволодіння і розвивається боярське, значною мірою в наслідок захоплення земель боярами, колишніми князівськими дружинниками. В цей час, час дальшого розкладу общини, зростає число вибитого з колії се-лянства, яке перетворюється в робочу силу князів, церкви і боярства. Поступово данина перетворюється в феодальну ренту і на кінець цього століття з'являються феодально-залежні люди — смерди.

Але і в XI ст. патріархальні відносини не вжиті. Общини-верви не всі окняжені і обоярені. Були досить великі масиви, де процес феодалізації ще не починався. Досить згадати про землі вятчів, де існувало ще пле-мінне князювання. Феодальні сеньйорії губились ще в загальній масі покищо вільних общин.

З XII ст. процес феодалізації почав розвиватись інтенсивніше. Оформ-люється і де-не-де оформився вже князівський домен (на Київщині, мож-ливо, на Чернігівщині). Рoste церковне і боярське землеволодіння. Холопи починають перетворюватись у кріпосне населення (серваж на руському ґрунті). Можна думати, що закабалене населення росте і закріпачується. Виникає ряд нових значних груп вибитого з колії населення, які осідають на землю феодалів і поступово перетворюються в феодально-залежне селянство. Так з'являються групи ізгоїв, прикладників, задушних людей. Церква, бажаючи прибрати їх до своїх рук, оголошує над ними патронат. Відбувається інтенсивна експропріація вільного селянства. Можна думати, що на середину XII ст. з'являються перші групи закріпачених смердів. Мабуть на кінець XII ст. з'являються закладники.

Але і в XII ст. процес феодалізації не можна вважати закінченим. Значна частина селян все ще лишається вільними общинниками, які платять данину. Можна думати, що й не всі групи вибитого з колії населення, яке осіло в феодальних сеньйоріях, перетворились у залежне селянство.

ВИНИКНЕННЯ І ОФОРМЛЕННЯ КЛАСУ ФЕОДАЛІВ І ФЕОДАЛЬНО-ЗАЛЕЖНОГО СЕЛЯНСТВА

§ I. Виникнення класу феодалів

В міру того, як виникає і розвивається феодальний спосіб виробництва, виникають і оформлюються клас феодалів і клас феодально-залежного селянства. Подібно до того, як різноманітні були шляхи й способи встановлення феодальної залежності, так само різноманітні і джерела виникнення цих класів. Ми знаємо, що великими землевласниками стають общинники, які захоплюють землю своїх сусідів і перетворюють їх у робочу силу в своїх володіннях, князі, князівські дружинники і міські люди. Загальний хід розвитку й оформлення класу феодалів характеризується такими основними моментами: 1) об'єднанням усіх цих великих землевласників в один клас, 2) поступовим втяганням їх у відносини васалітету і міністеріалітету 3) поступовим правовим оформленням класу, закріпленням за ним особливих привілеїв.

В міру того, як оформлюється клас феодалів, йому присвоюється особлива назва— бояри. Літопис, описуючи битву 1221 р., прекрасно відбиває в загальних рисах розпад тодішнього суспільства на три основні групи: „боярин боярина пленивше, смерд — смерда, град — града“¹.

Свого часу в домарксистській літературі панував погляд, що боярство виникло тільки всередині дружини. Спроби деяких істориків заперечити цю думку, висунувши теорію так званих земських бояр, у літературі успіху не мали. М. Н. Покровський, розкривши класове коріння пануючого погляду, рішуче взяв під оборону погляд про те, що бояри—це великі землевласники, що велике землевласництво—це необхідна умова для того, щоб стати боярином. Але було б явним перебільшенням уважати, що князівські дружинники не могли стати великими землевласниками, феодалами, словом, боярами. Безперечно, в Київській державі князівська дружина, як і в давніх германців, в основному складалась з місцевої знаті, але безперечно також, що в дружині могли бути представники різних соціальних груп, а в складі так званої молодшої дружини—і невільні люди. Звичайно, ці неземлевласницькі елементи, часто вихідці з інших країн (угри, торки та ін.), висунувшись на службі в князя, могли таксамо осісти на землю і скорше, ніж хто інший, перетворитись у великих землевласників, феодалів і бояр.

Але все це не може підірвати цілком правильного погляду, з такою силою висловленого М. М. Покровським, на походження боярства головним чином з великих землевласників, що не належали до дружинної організації. В усякому разі, з XI ст. ми маємо відомості, які цілком ясно вказують, що є князівські бояри і бояри взагалі, як говорили в домарксистській історіографії—„земські“ бояри. Після поразки, завданої Ярославові об'єднаними силами Святополка й Болеслава, Ярослав „убежи с 4-ми мужи Новгороду“, тобто втративши всю свою дружину, отже й своїх бояр. Але літопис розповідає, що „Новгородци расekoша лoдьe Ярославле рекуше: „хочем ся и еще бити с Болеславом и с Святополком“. Начаша скот собирати от мужа по 4 куны, а от старост по 10 гривен, а от бояр

¹ Іпат., під 1221 р.

по 18 гривен¹. Ясно, що бояри, з яких збирали по 18 гривен, — не князівські бояри, бо їх у даний момент у Ярослава, що втратив усю дружину, не було, а бояри новгородські, які не належали до дружинної організації. А свідчення, що стосуються XII—XIII ст., не лишають ніяких сумнівів у тому, що новгородські бояри і бояри князівські — це дві різні феодальні групи, які мали свої власні інтереси, часто протилежні інтересам князя і його бояр.

В Галицькій землі також виникла досить сильна боярська група, що провадила довгу й люту боротьбу з князями. Під час цієї боротьби було одразу вбито 500 бояр. Ясно, що вважати ці боярські групи верхівкою князівської дружини ми, не насилуючи фактів, не можемо.

Пам'ятники дають нам змогу встановити, хто були нарочитими, кращими людьми, які стали боярами. Такими людьми були старці, старійшини. Саме в ранніх літописних відомостях якраз старці й старійшини протиставляються князівським боярам і разом з тим масі іншої людності. В літературі ніби ніхто не висловлював думки, що старці — це вікова категорія. Навпаки, всі вважають, що це — верхівка суспільства, справді нарочиті, кращі люди землі чи міста. Дуже характерно, що латинське слово *senatores* — сенатори в давньоруській писемності перекладається словом „старці“. В літературі звичайно визнають, що старці, старійшини, навіть у давнішу епоху, не будучи віковою групою, все таки виникли з основного ядра родових старійшин. Проте було б так само неправильно вважати, що ці нарочиті, кращі люди є виключно потомками родових старійшин. Безперечно, до них поступово долучались великі землевласники, можливо, великі торгівці — словом, верхівка тодішнього суспільства, не зв'язана з князівською дружиною.

§ 2. Розклад дружини

Як було вказано, другу групу населення, з якої виходили феодалі, становила князівська дружина, коли дружинний лад почав розкладатись і коли дружинні відносини стали переростати в відносини васалітету.

Основною ознакою дружини є побутове і господарське об'єднання князя й дружинників, перебування дружини на утриманні князя, отже неможливість для дружинника мати своє майно, свій дім, свою землю. Дружина починає розкладатись у момент перетворення дружинників у землевласників, у феодалів, коли почала руйнуватись господарська й побутова об'єднаність князя і дружини. Від дружини васалітет дістає в спадщину дуже багато рис — особистий характер служби, вірність сенйорові тощо.

Ознакою розпаду, що почався, є те, що термін дружина починає мати невизначений, а іноді й беззмістовний характер. Під дружиною починають розуміти збройні загопи. Так, Всеволод Юрійович послав пронським князям „Володимерьское дружини 300“¹. Ізяслав Мстиславич просить дядька Вячеслава: „со мною пусти полк свой“; Вячеслав відповідає: „сыну, у мене дружини моя, вси с тобою пушаю“². Іноді під дружиною починають розуміти й ціле військо. Так, коли Ізяслав організує в 1148 р. похід на Суздальщину, то він іде туди з новгородцями; Ростислав же привів йому всі сили і полки руські (київські і смоленські), похід не вдався і „дружина руская, они с Ростиславом идоша“³. Ознакою розкладу дружини є також і те, що вона набирає місцевого характеру —

¹ Лавр., під 1186 р.

² Іпат, під 1150 р.

³ Іпат., під 1148 р.

дружина володимирська, дружина руська і т. д., що було цілком неможливо для епохи розквіту дружинних відносин. Тоді дружина могла бути тільки особистою дружиною князя — дружина Ігоря, Святослава.

Як ми вже говорили, основною причиною розкладу давньодружинної організації було поступове перетворення дружинників у землевласників, у феодалів, поступовий відрив від князівської „гридниці“, одержання господарської самостійності. Як відзначалось, відрив цей намітився і мусив визначитись уже давно, в міру росту землеволодінь княжих мужів. Уже при Володимирі не вся дружина живе при князівському дворі. Він уже скликає бояр своїх і наказує їм збиратись „по вся неделя... при князе и без князя.“ При Ярославичах ми читаємо, що „боярин Иоанн первый в боярах“ мав свій дім:

У „Житії Феодосія“ розповідається, що коли князь збирався відвідати Феодосія, то розпустив усіх бояр „в домы их“.

Можна думати, що напочатку земельні володіння бояр містились недалеко від резиденції князя, отже зв'язок їх з князем був більш-менш тісний і постійний. Але в міру того, як розширялось велике боярське землеволодіння, в міру того, як боярські села поширювались по всій території князівства, зв'язок дружинників з князем і князівським двором дедалі більше слабнув і почав виявлятися тільки в з'їздах на князівські бенкети й ради.

Поступово осідаючи на місцях, в окремих князівствах, дружина стає місцевою — чернігівською, смоленською та ін. „Закріплюючись на територіях кормлів, засиджуючись по своїх селах, вона почала швидко втрачати характер табору, який розпоршився по князівствах на швидкий короточасний покорм до скорого походу чи переміщення“¹.

Насамперед осіли на місцях якраз ті елементи дружини, які швидше ніж інші могли дістати господарську самостійність, які швидше ніж інші могли перетворитись у великих землевласників. Такими елементами були, безперечно, старші дружинники, боярство. Бояри передусім дістають назву від тої землі, на якій вони осіли. Літопис уже на початку XI ст. згадує про білогородських „болярців“. В XII ст. ми спостерігаємо оформлення вже складених груп місцевого боярства, виниклого з князівської дружини.

Далі поступово осідають на місцях і ті дружинні елементи, які стояли між боярами і „гридьбою“, які не мали, як було сказано, особливої назви і становили основний контингент кращих військових сил князя. Очевидно, що наведені вище тексти, які говорять про місцеву дружину — володимирську, руську тощо, дуже добре документують процес осідання цієї частини дружини.

Молодша дружина, що складалась з особистих слуг князя, його охоронців, різних дрібних двірських агентів, само собою зрозуміло, була тою групою дружини, яка необхідно повинна була найдовше перебувати в особистих відносинах, нелегко могла відірватись від князя; процес осідання цієї групи був повільний.

Але процес розкладу дружини полягав не тільки в осіданні основної її маси на місцях, у перетворенні її в місцеву — київську, чернігівську тощо, а й у зміні її складу. Ті і другі групи дружини починають вбирати в себе нові елементи. Насамперед розширився і поповнився склад тої частини дружини, яка дістала назву бояр. Одною з ознак цієї зміни складу, а також росту цієї групи є невстановлене, мінливе значення цього слова: воно має то вужче, то ширше значення, протиставляється то тільки гридьбі, то всій масі населення.

¹ Ключевский, Боярская дума

Боярство, вийшовши з дружини, почало поступово асимілюватись з тим боярством, тобто з тими великими землевласниками-феодалами, які стояли поза дружинною організацією. Якщо раніш, коли дружинний союз ще не існував у своїй організаційній чистоті, між боярством князя і місцевими феодалами було багато відмінностей як в економічному, так і в правовому відношенні, то тепер ці відмінності поступово стираються. Уже в самий ранній момент розкладу дружинного ладу, тобто самий ранній період розвитку феодального процесу, місцеве боярство не могло не втягтись в управління тим чи іншим краєм чи землею, не могло не брати участі в організації влади. З другого боку, княжі мужі, одержуючи в управління міста, повинні були спиратись на місцях якраз на невеликих землевласників, на місцеву феодальну знать. Тому неправильно було б дивитись на місцевих бояр, що стояли поза дружинним союзом, як на групу, відірвану від свого класового політичного апарату.

Навпаки, укріплення влади на місцях припускало якраз особливе значення місцевих феодальних сил. Особливо яскраво це підтверджується даними з історії Галицької і Новгородської земель. Тут боярство, що якраз стояло поза дружинною організацією, повинне було брати участь в організації військових сил, в управлінні тощо.

Коли боярин, що вийшов з дружини, осідав на землі, зберігаючи службові відносини до князя, ніякої істотної різниці між ним і всяким місцевим боярином ні в економічному, ні в службово-адміністративному відношенні майже не було. Але, поступово пускаючи коріння на місцях, чимраз глибше входячи в місцеві інтереси, все більше й більше відриваючись від князівського двору, бояри з дружинників дуже скоро асимілювались з попереднім боярством, особливо після того, як тим і другим довелось зазнати нівелюючого впливу нових службових відносин — васалітету.

§ 3. Розвиток боярського васалітету і підвасалітету

Питанню про розвиток васалітету між князями ми присвячуємо спеціальний розділ, а тут скажемо тільки про розвиток боярського васалітету і підвасалітету.

Раніш, говорячи про виникнення васалітету, ми вказували, що в васальні відносини входили порівнюючи нечисленні елементи дофеодального суспільства, бо небагато князівських слуг у дофеодальний період могли дістати господарську самостійність і відірватись від князівського двору й дружини. Як ми вказували, такими васалами були князі-намісники, племінні князі і дуже незначна частина найближчих до князя людей, як, наприклад, Свенельд.

Але в міру розвитку процесу феодалізації розвиток васалітету підсилюється, і на XII ст. дружинні відносини в основному переросли вже в васальні. З другого боку, міняється і характер васальних відносин: вони починають набувати всіх рис розвинутого феодального васалітету.

Перейдемо до аналізу якраз цих встановлених відносин, які, на наш погляд, цілком відповідають ранньому васалітетові західноєвропейських країн. Уже в цей період боярин і ті елементи, що вступили в васальні відносини, є вільні люди, вони не є ні холопи, ні піддані. Вони служать князеві за договором чи за умовою. Джерела дозволяють нам установити вільний договірний характер служби. „Приказавшись“ до одного князя, вони могли відмовитись від служби і перейти до князя іншого. Багато бояр, відомих нам з літератури своєю видатною діяльністю, не раз міняли і князів, і навіть князівства. Як приклад можна навести послужний список одного з найвідоміших бояр XII ст., діяльність якого можна

простежити за 30 років, — саме боярина Жирослава. Насамперед літопис говорить нам про початок діяльності Жирослава як посадника кн. Вячеслава в Турові; від цього посадництва його усунув князь Ізяслав Мстиславич. В 1147 р. він давав поради кн. Глібу Юр'евичу, в 1149 р. був виряджений з Вячеславом і Юрієм до Володимира проти Ізяслава Мстиславича як голова загому, утвореного проти половців. В 1159 р. він їздив як посол від Святослава Ольговича до Ізяслава Давидовича вимагати видачі Берладника Ярославові Галицькому. В 1171 р. його усунув з посадництва в Новгороді Рюрик і воно було знову доручене йому кн. Андрієм¹. Таким чином Ярослав, міняючи князів, об'їздив майже всю Русь. Можна було б навести дуже багато прикладів такого цілком вільного переходу бояр від одного князя до другого. Відмовлення від служби, отже й перехід на нову службу ніколи не вважався зрадою своєму сюзеренові.

Класичним прикладом такого відмовлення, і при тому відмовлення колективного, давньоруських васалів від служби є відмовлення бояр кн. Володимира Мстиславича в 1169 р., який задумав напад проти київського кн. Мстислава всупереч їх пораді. „И рекоша к нему дружина его: о себе еси, княже, замыслил, а не едем по тебе“. З літописного оповідання (Іпатський літопис) цілком ясно, що Володимир Мстиславич не вбачав у цьому відмовленні порушення основних принципів тодішнього службового права. Літопис говорить, що Володимир Мстиславич після відмовлення бояр не просив їх і не докоряв їм; він обмежився тільки тим, що сказав: „возрех детскы, а се будут мои бояре“. Літописець, який добре відбивав погляди тодішнього феодального суспільства, рішуче стоїть на стороні бояр, а не князя; навіть більше: розповівши про дальшу дію після відмовлення бояр, він ніби хотів показати, наскільки необхідні для благополуччя князя створені службові відносини. Галицька історія XII—XIII ст. може дати силу окремих і колективних відмовлень від служби.

Якщо боярин може вільно покинути князя, то й князь має право відпустити його. За встановленими в тодішньому феодальному суспільстві поглядами, васали після того, як вони були звільнені, не повинні були виявляти ніякого незадоволення. Літописець під 1170 р. повчально розказує: „Искони же вселукавый дьявол, не хотяй добра всякому хрестьяну и любви межи братьею, начаста молвити Бориславича, Петр и Нестер, зле речи на Мьстислава к Давыдови, лжюча: занеже бяша Мьстислав озлобив я отпустил от себе, про ту вину, оже бяху холопи ею покрале коне Мьстиславли у стаде, и пятны свое въсклале, рознаменьваюче“².

Але під час своєї служби боярин мусить бути вірним своєму князеві. Літописець ганьбить тих бояр, які зраджують князя, перебуваючи на його службі. Коли Блуд, близький боярин Ярополка, допоміг Володимирові погубити свого сюзерена, літописець³ вибухає цілою тирадою: „Се есть совет зол, иже свещевають на кровопролитье; то суть неистовии, иже приемше от князя или от господина своего честь ли дары, ти мыслять о главе князя своего на пагубленье, горьше суть бесов такови: якоже Блуд преда князя своего, и приим от него чьти многи“...

За літописцем, що розповідає про змову Улеба тисяцького і Івана Вийтишича проти Ігоря Ольговича, тільки „всекозненный дьявол“ міг „вложить совет зол с Кияны на князя своего“.

Угода про службу, очевидно, супроводилась цілим рядом юридичних і побутових обрядностей. Мабуть, ще в Київській Русі виробився звичай

¹ По годин, О наследственности древних санов, Архив истор.-юрид. сведений..., кн. 1, М., 1850.

² Іпат., під 1170 р.

³ Лавр, під 980 р.

„бити чолом“ про службу, що було необхідною обрядністю в Північно-Східній Русі — наш *homagium*. А що в Москві „бити чолом“ було вже скорше зворотом мови, ніж реальною дією, то наше припущення про старовинність цього звичаю природне. Але, мабуть, можна вважати більш-менш доведеним, що васали повинні були присягати своєму сюзеренові. В 1164 р. після смерті чернігівського кн. Святослава вдова його хотіла передати чернігівський стол синові своєму Олегові: „сгадавши с пискупом и с мужи князя своего с передними, и целоваша св. спаса на том... первое целова пискуп Антон св. спаса и потом дружина целоваша“, тобто боярство. Немає ніякого сумніву, що цю присягу приймали не на підданство, а на службу. Присягу на підданство, очевидно, повинні були приносити не тільки єпископ і боярство. Проте добровільний характер служби боярської не є ще специфічною рисою васалітету — він спостерігався і в дружинній організації. Для того, щоб констатувати утворення васалітету, треба спинитись і на інших ознаках.

Одною з характерних ознак васалітету є спеціалізація служби. Васал — насамперед військовий слуга свого князя. Найглибший дослідник західноєвропейського раннього васалітету Бруннер¹ відзначає, що центр ваги васалітету лежить саме в військовій службі васала, при чому ця військова служба різко відмінна від військової служби князевих підданих. В той час, як служба васала заснована на вільному договорі, служба решти населення заснована на обов'язку і при тому обов'язку чисто територіальної підлеглості. Але поруч з військовою службою васал повинен брати участь у раді князя.

Чи є різниця між васалітетом і дружинною службою в цьому відношенні? Павлов-Сільванський не схильний бачити цієї різниці, бо під дружиною він, очевидно, розумів верхівку дружини, тобто якраз ті елементи, що вже почали виходити з дружинного союзу. Але якщо взяти всю дружину в цілому, яка складалась з усіх трьох груп, то ця різниця виявляється в чималій мірі.

Справа в тому, що при дружинному ладі найменше можна говорити про певну спеціалізацію дружинників. Хоч в основному дружина була переважно військовою організацією, все таки після закінчення війни дружинники виконували різноманітні обов'язки і в адміністрації, і в управлінні господарством, і в судовій справі. Особливо господарсько-адміністративні, а не військові обов'язки падали на членів молодшої князівської дружини — отроків, дитських та ін. Як приклад відсутності спеціалізації в епоху дружинної організації можна вказати, що Ігорева дружина підмовляє його збирати повторну данину і супроводить його. Якщо навіть спеціалізація й була, то вона виявлялась надзвичайно слабо і, в усякому разі, ґрунтувалась головним чином на службовому стажі дружинника. І ця відсутність спеціалізації цілком природна, коли взяти на увагу, що дружина оточувала князя в його повсякденній обстанові. Вона повинна була допомагати йому в усіх його діях. З часом, при ускладненні діяльності князя і князівського господарства, треба чекати вже встановлення чіткішої й різноманітнішої спеціалізації. І справді, для виконання тих чи інших обов'язків почали створюватись уже різноманітні судові й адміністративні посади; досить відзначити посади мечників, вирників, данників тощо. Боярство вже не могло брати участь у дрібній князівській адміністрації, особливо не могло займатись воно господарськими справами князя, бо це означало б покинути свої справи, свої господарські інтереси. Таким чином боярство остаточно спеціалізується на військовій допомозі князеві і на участі в раді, якщо князеві ця рада

¹ Deutsche Rechtsgeschichte, B. II, s. 268.

потрібна. Само собою зрозуміло, що все сказане стосується основної і рядової маси боярства. Були такі бояри, що, будучи васалами князя, займали головні посади по військовому командуванню і управлінню. Такими були Свенельд, Блуд, Вишата і Жирослав. Їх службові відносини були незрівнянно складніші. Але і в добу раннього васалітету в Західній Європі ці посади також існували, і такі ж складні й багатобічні були особливості деяких близьких до королів людей.

Третьою ознакою васалітету, ознакою, дійсно відмінною від дружинних відносин, була господарська самостійність васала: васал, відмінно від дружинника, мав свій дім, своє господарство. Мабуть, перші боярські села, оскільки процес відриву від князівської гридниці проходив повільно, були недалеко від міста, але потім, при дальшому втяганні в васалітет інших груп, ці села організувались уже далеко від головних міст.

Виникає питання: яку винагороду одержувало за свою службу боярство? Нам відомо, що дружинники були на повному утриманні князя: князь мусив дбати про їх одяг, зброю, коней, убрання і приміщення. Але в нашій історіографії питання про винагороду бояр-васалів не ставиться так, як треба; очевидно, вважають, що боярином-васалом ставали ради честі. Що бояри одержували грошову платню від князя — в цьому немає ніякого сумніву. Так само безперечно те, що бояри, які тримали в своїх руках міста й волості, одержували різні побори. Далі, бояри одержували доходи з своїх сіл, якщо вони ними володіли. Але, очевидно, всі ці джерела були можливі для порівнюючи невеликого кола бояр. Очевидно, що були якісь інші стимули боярської служби. І тут ми підходимо до питання про існування в давній Русі бенефіцій і феодів, і, в усякому разі, до питання про умовне землеволодіння.

Само собою зрозуміло, що дружинний союз перестав існувати не зразу. Боярство все ще близько трималось до князівського двору. Князі таксамо, очевидно, не могли одразу відмовитись від постійних зносин з своїми колишніми дружинниками. Тому при дворах часто влаштовували бенкети, боярство, очевидно, дуже часто збиралось у дворі для розв'язання багатьох адміністративних питань, а також на ради і для участі в князівському суді.

Те, що ми говорили про князівських васалів, стосується й до васалів боярських. Процес відриву від боярського двору таксамо відбувся й у них. Таксамо боярський дружинник ставав вільним військовим слугою в свого боярина. Ті самі відмінності від дружинника були й у боярських васалів, зокрема оформлювалась їх спеціалізація — військова служба і рада. Дуже характерно, що в найвидатніших бояр були свої бояри, наприклад, у боярина Георгія Симоновича.

§ 4. Виникнення міністеріалітету

Як ми вказували, в епоху розквіту дружинних відносин різні дрібні адміністративно-судові і фінансово-господарські справи доручались молодшій дружині — дітським, отрокам. При розкладі дружинного союзу, коли і верхівка, і основна частина дружини відірвались від князівського двору, безперечно, сталися великі зміни і в молодшій дружині. Справа в тому, що в добу розквіту дружинного союзу молодша дружина була справді віковою групою, молодші дружинники були дітьми дружинників старших — бояр і основного контингенту дружини княжих мужів. Молодші дружинники, як це особливо виявляється при вивченні германських дружинних відносин, вступали в дружину для того, щоб дістати відповідне виховання. Звідси, як тільки намітились відхід основних контин-

гентів князівської дружини і поступове перетворення їх у князівських васалів, само собою зрозуміло, з князівської гридниці пішли за своїми батьками і їх діти — отроки, дітські та ін.

Як же став поповнюватись склад молодшої дружини? Нам здається, що на дрібні адміністративні посади, які раніш займали молодші дружинники, почали призначати боярських дружинників, що не встигли завести собі землю, міських людей. Але головний контингент, з якого поповнюється склад двірських службовців, це були раби, холопи.

Руська Правда містить цілий реєстр осіб, які є двірськими слугами князя: вогнищани (вогнищні тіуни), конюші тіуни, князівські тіуни, князівські отроки, сільські тіуни, „кормильці“ і „кормильниці“, мельники, гриді, дітські.

А що значна маса двірських службовців складалась з князівських холопів, то служба їх не мала того добровільного характеру, як служба боярства — васалітет.

З другого боку, всяка двірська людина різнилась від бояр-васалів тим, що мала певну посаду і виконувала строго визначені функції. Їх служба була регулярною і повсякденною. Посади ці були різноманітні, як різноманітні були галузі князівського господарства й управління. В пам'ятниках XII—XIII ст. відзначається, що найтипівішими для двірських людей були посади тіунів, ключників, мечників.

В міру ускладнення князівського господарства і двірської служби починає рости значення князівських двірських слуг. Придворні посади поступово починають перетворюватись у двірські чини, а слуги, які займали ці посади, почали підноситись до ступеня найбільш шановитих бояр. Так, ми знаємо, що з тіуна вогнищного виник особливий двірський чин—двірського чи дворецького, з тіуна конюшого — чин конюшого. Поступово з'являються чини печатників, стольників, скарбників, мечносців та ін., про функції яких ми будемо говорити в розділі, присвяченому вивченню адміністративної системи Київської держави.

Поступово верхівка міністеріалітету зростається з верхівкою боярства-васалітету, так би мовити обоярюється.

Але все таки основний контингент князівських міністеріалів утворює особливу групу, яка дістала спеціальну назву, принаймні в Новгородській і Суздальській землях,—а саме дворян. Ця назва вперше зустрічається в оповіданні літописця¹ про події після вбивства кн. Андрія Боголюбського: „горожане же Боголюбскыи и дворяне разграбиша дом княж, и делатели, иже бяху пришли к делу, злато и сребро, порты же и паволоки и именье, емуже не бе числа“.

Джерела, правда пізнішого часу (XIII ст.), з певністю протиставляють бояр дворянам. У договірній грамоті Новгорода з князем тверським Ярославом Ярославичем говориться²: „А из Бежиць, княже, людей не выводити в свою землю, ни из иной волости Новгородьской, ни грамот им даяти, ни закладников приниматьи, ни княгыни твоей, ни бояром твоим, ни дворяном твоим, ни смерда, ни купчины“.

Але, хоч дворяни і бояри протиставляються як дві різні службові групи, їх не можна вважати цілком замкненими. Як сказано, боярство займало вищі двірські посади, так само як і вислужені дворяни могли вийти в ряди боярства — васалітету.

Само собою зрозуміло, основна і, тим більше, нижча маса дворянства, що об'єднувалась з холопством, навряд чи була зв'язана з землеволодінням. Тому основні кошти дворян складались або з різних доходів

¹ Лавр., під 1175 р

² Собранне госуд. грамот и договоров, часть I, № 1.

з князівських сіл, якими вони управляли, або з мит від різних судових справ, а також з князівської платні грішми й натурою.

Процес утворення особливої службової групи спостерігався і в бояр. Внаслідок перетворення частини боярських дружинників в ар'єр-васалів — у „боярських бояр“, боярський двір почав поповнюватись, так само як то ми спостерігаємо в князів, головним чином холопами. Боярський двір був свого роду „мікрокосмосом“ князівського, і Руська Правда починає поруч з князівськими тіунами відзначати боярських; з'являються і боярські двірські чини. Руська Правда згадує про один такий чин — боярського двірського тіуна, на якого можна „по ноужи сложити послушество“.

§ 5. Виникнення і початковий розвиток бенефіціальної і ленної системи

В історичній літературі це питання ставили в формі питання про існування „початків помісної системи“ в Київській Русі, при чому під цією системою, очевидно, розуміється сукупність юридичних і побутових відносин, що лежать в основі службового землеволодіння пізнішого часу, тобто XV—XVII ст.

Поставлене так це питання не було розв'язане. Востаннє його обмірковували Лінниченко, Грушевський і Пресняков.

Лінниченко¹ для розв'язання цього питання використав матеріал, що стосується до Галицької землі. На його думку, в Галицькій землі на середину XIII ст. навіть виробився спеціальний термін для боярського землеволодіння з умовою служби, саме „держання“, що відрізняється від другої форми володіння — вотчини. Грушевський², хоч і визнавав привабливим припущення про існування початків помісної системи в Київській Русі через одночасне виникнення і розвиток її на територіях Литовської, Польської й Московської держав, але гадає, кінець-кінцем, що в цьому питанні не можна все таки йти далі здогадів, бо наші джерела не дають скількикибудь певних вказівок на роздачу князями маєтків з умовою служби.

Пресняков³ приєднався в цьому питанні до Грушевського: на його думку, наведені Лінниченко факти говорять скорше не про роздачу землі з умовою служби, а про початкові форми „кормління“.

В цій суперечці ми не можемо пристати ні до думки Грушевського — Преснякова, ні до думки Лінниченка. Насамперед треба вказати, що саме питання про початки помісної системи в давній Русі і Грушевський і Пресняков формулювали недосить виразно, бо поняття „початки помісної системи“ може мати різне значення. З наведених Грушевським і Пресняковим аргументів можна думати, що справа йде про існування в Київській Русі організованої і досить регламентованої системи роздачі служилим людям землі з умовою служби з цілим рядом привхідних економічних, адміністративних і побутових моментів, словом, про ту помісну систему, яка остаточно встановилась у Московській державі з XV—XVI ст. з усіма її специфічними особливостями.

Але коли в історичній літературі тільки з великими застереженнями і обмеженнями говорять про існування помісної системи в Московській Русі XIV і в першій половині XV ст., то тим більше не можна говорити про неї в Галицькій Русі в половині XIII ст. Московська помісна система має такі специфічні риси, так зв'язана з особливостями московського су-

¹ Грамоты галицького князя Льва, Изв. отд. рус. яз. и слов., т. IX, кн. I.

² Цитований твір, т. V, с.с. 42—43.

³ Цитований твір, примітка до 297—298.

спільно-економічного і соціально-політичного ладу, що шукати слідів її існування в давніші часи і в інших землях давньої Русі не можна. Тому Грушевський і Пресняков мають підстави, негативно розв'язуючи питання про початки помісної системи в Галицькій Русі в досліджувану епоху. Але вони не праві в тому, що, заперечуючи проти існування помісної системи, вони разом з тим заперечують у давній Русі форму землеволодіння, зв'язаного з службою, і взагалі знімають питання про зв'язок службових відносин з службою. Якраз наведені Лінниченком факти дуже цікаві, хоч зроблені ним на підставі їх висновки йдуть далі, ніж то можна було зробити.

Ми ставимо питання інакше. Ми покищо не цікавимося установленням зв'язку між утвореними поземельними відносинами в Київській Русі і помісною системою Московської держави, але ставимо питання про існування в IX—XII ст. тих форм землеволодіння, що є такі характерні для раннього феодалізму, наприклад, західноєвропейських країн, зокрема питання про існування відносин, близьких або тотожних з бенефіціями і феодами-ленами. Адже так чи інакше, треба з'ясувати питання, яка була матеріальна база в тих служилих елементів, які вийшли з дружинного союзу і почали осідати на землю. Думати, що всі ці елементи одержували доходи з служб, не можна, бо число служб було обмежене. Таксамо не можна припускати, що все боярство одержувало за свою службу плату грішми чи натурою з сільських доходів князя: в умовах слабого розвитку грошових товарових відносин князь не міг збирати з населення таку велику казну, рівно як не міг одержувати з своїх земельних володінь достатньої кількості хліба та інших продуктів. Таксамо не можна припускати, що боярство виконувало свою службу безплатно, порядком військової повинності. Словом, корінь питання про матеріальну базу боярської служби криється, безперечно, в особливих формах землеволодіння, які почали визначатись ще в IX ст., але остаточно оформились в XI—XII ст.

В добу раннього західноєвропейського феодалізму ми спостерігаємо різні форми винагороди за службу, а саме: передача землі в оброчне держання (*fief-groture*), посади (*fief-office*), видача грошей (*fief-argent*) і передача землі (*fief-terre*) в довічне і спадкове володіння. За довічним володінням установилась назва бенефіції, а за спадковим — феоди. Павлов-Сільванський, якому належить заслуга в установленні зв'язку між бенефіціями-феодами раннього західноєвропейського середньовіччя і поземельними відносинами давньої і Московської Русі, ототожнив бенефіції з маєтками, а феоди — з вотчинами („служба з маєтку“, „служба з вотчини“).

Виникає питання: чи існували всі ці інститути раннього феодалізму в Київській Русі? Щодо питання про існування *fief-groture*, передачі землі в оброчне держання, то про ці передачі до нас не дійшло ніяких відомостей. Щодо феодин-посад (*fief-office*), які в Московській державі дістали назву „кормлений“, то вони в досліджуваній період існували безперечно. На даній стадії економічного і соціально-політичного розвитку Русі, звичайно, і не могло бути іншої системи урядових відносин.

Посада, чи вірніше доходи з неї, була справді платнею (*beneficium*). Їх роздавали князі найближчим і заслуженим дружинникам як подяку за службу. Літописи не раз відзначають, що як тільки князеві вдається в результаті боротьби добути той чи інший стол, то першим актом його є роздача міст своїм мужам. Але безперечно, що роздавали не тільки міста, а й волості; уже до київської епохи належить виникнення самого терміна волостель.

До нас не дійшли безпосередні дані, на основі яких можна було б з'ясувати, які доходи одержували давньоруські „кормленщики“ і яким чином було організоване одержання цих доходів. Зате в нас є ряд даних посередніх, а саме: в Руській Правді перераховуються доходи різних нижчих судових і адміністративних службових осіб — вирників, мечників тощо. Безперечно, що ці доходи становлять частину загальної системи доходів усіх службових осіб; мова може йти тільки про кількість і про порядок одержання цих доходів. Найяскравішим типом доходів є доходи, одержувані за Руською Правдою вирником: „вирникою взяти 7 ведер солоду на неділю, то же овен, любо полоть, или две ногате, а в среду резануу в три же сыры, в пятницу такоже; а хлеба по колькоу могоуть ясти и пшена; а кур по двое на день; коне 4 поставити и соути им на рот колько могоуть зобати; а вирнику 60 (6) гривен и 10 резан и 12 веверици; а переде гривна, или ся пригоди в говение рьбами, то взяти за рыбы 7 резан“.

Нам здається, що службові особи одержували доходи як грішми, так і натурою — хлібом, пшоном, м'ясом, рибою, фуражем для своїх коней. Безперечно також, що вони одержували частину князівських доходів від суду і торговельних мит.

Найяскравіше виявилась суть тотожності тодішньої системи службових відносин з системою *fief-office*—кормління в Галицькій землі. Літопис, наприклад, повідомляє, що під час хвороби кн. Володимира Васильковича кн. Мстислав Данилович почав роздавати міста й села своїм боярам. Це доводить, що посади, як особисту милість, дар, роздає кожний новий князь.

Літопис вкладає в уста князеві Данилу Романовичу гнівні слова, сказані бояринові Доброславу, винному в самочинних діях: „Черниговських бояр не велех ти, Доброславе, примати, но дати волости Галичым. А Коломыйскую соль отлучити на мя“. Коли кн. Данило звільнив Галицьку землю від угорців, він почав, як розповідає літопис, роздавати міста боярам і воеводам. Дуже характерне оповідання літопису про надання кн. Ярославом грецькому царевичеві, вигнаному з своєї країни, „неколько городов на утешение“. Отже всі ці приклади, які стосуються, правда, трохи пізнішого часу, дуже добре показують, що посада, вірніше доходи з посади, є платня, милість з боку князя. Як було вказано, Лінніченко висловив думку, що такі тимчасові володіння містами називались „держаннями“, відмінно від спадкових володінь, які називались вотчинами. Але нам здається, що витриманого вживання цих термінів не було. Якраз літопис показує, що слово „держати“ могло бути застосоване і до вотчин: „Си бо (два беззаконника) еста не достойна ни Вотьнина держати“, — говорив кн. Данило Доброславоу.

Щождо роздавання сіл у довічне володіння, то в нас немає ніяких даних, які стосуються досліджуваного періоду. Про те, що князі взагалі роздавали села своїм боярам, літописи говорять, але не вказують, на яких умовах це робилось.

На нашу думку, навіть не може виникнути ніяких сумнівів, що князі роздавали села в довічне володіння своїм боярам і, в усякому разі, роздавали їх з умовою служби бояр або як винагороду за цю службу. Справа в тому, що між роздачею міст і сіл ніякої різниці з погляду тодішніх відносин не було, бо не було поділу на доходи публічні і доходи приватні. І міста, і волості, і села, і навіть взагалі всякі угіддя — все це могло давати доходи і бути об'єктами князівських дарів і боярських держань. Навіть більше: можна думати, що роздавання сіл у тимчасове чи довічне користування з умовою служби було справою звичайнішою й частішою, ніж роздавання міст і волостей. Міста і волості роздавались верхівці боярства, а села, очевидно, — основній масі князівських дружинників.

Але нам здається, що найтиповішою формою поземельних відносин при дружинних відносинах і васалітеті в пізніший час було спадкове землеволодіння, тобто феоди-вотчини. Руська Правда, як ми вже відзначали, вичерпно говорить, що бояри і боярські дружинники, відмінно від смердів, могли лишати спадщину своїм дочкам. Текст статті не дає приводу тлумачити її обмежено, зокрема припускати, що стаття говорить тільки про домашнє майно померлого боярина, а не про землю. Але в Руській Правді немає жодної статті, яка регулювала б земельні держання, що мали тимчасовий характер.

На чому ґрунтується наша думка про перевагу спадкових службово-поземельних відносин, тобто, іншими словами, переважання „служби з вотчини“ над „службою з маєтку“, переважання феодин над бенефіціями на Русі Х—ХІІ ст.?

Тут насамперед треба вказати, що з вотчин служила маса бояр, утворених з великих землевласників, які не входили в склад дружини. Перетворюючись у князівських васалів, вони діставали деякі додаткові блага, зокрема визнання і регламентацію імунітету, додаткове надання служби, не говорячи про їх частку в военній здобичі.

Крім того, князі могли надавати землі своїм найближчим дружинникам і васалам просто в спадкове держання, тобто в вотчину, подібно до того, як це робили Меровінґи у Франції.

Нарешті, безперечно, що у феодалів дуже рано почала виявлятися тенденція закріпляти за своїм потомством володіння, одержані ними на тимчасове держання, як то ми бачимо у Франції, Німеччині та інших країнах в епоху раннього середньовіччя. Цей процес перетворення тимчасових, зокрема довічних держань у спадкові вотчини особливо інтенсивно проходив у Галицько-Волинській землі і, зокрема, в Новгороді.

Як би там не було, але в основному володіння землею боярами і князівськими слугами так чи інакше почало зв'язуватись з службою, з васалітетом приблизно з ХІ—ХІІ ст.

Ми говоримо „почало зв'язуватись“ тому, що в нас, так само як і в Західній Європі, васалітет спочатку не був зв'язаний з володінням землею. Наш дружинник, перетворюючись у васала, міг спершу добути свої села різними шляхами, зокрема купуючи, заселяючи пусті землі своїми рабами, дістаючи спадщину, придане або насильницьки захоплюючи їх. Маркс особливо підкреслює відсутність зв'язку між давньоруським васалітетом і володінням землею в період утворення Київської держави.

Але, повторюємо, в ХІ і особливо в ХІІ і ХІІІ ст. цей зв'язок устанавлюється скрізь, крім Новгорода. Про це вичерпно, на наш погляд, свідчать численні повідомлення літописів про те, що боярське землеволодіння загалом поділяє долю землеволодіння князівського при різних перепітях міжусобної князівської боротьби. Як загальне правило, боярство, вірне своєму князеві, втрачає свої села, коли князь втрачає своє князівство. Так, під 1146 р. Іпатський літопис розповідає, що після вигнання кн. Ігоря з Києва „разграбиша Кияне с Изяславом дома дружини Игоревы и Всеволоже и села и скоты“. Між іншим, літописець (Іпат., 1150 р.) вкладає в уста вигнаному з Києва кн. Ізяславу слова, сказані ним своїй дружині: „Вы есте по мне из Русские земли вышли своих сел и своих жизний лишився“. Можна було б навести чимало таких звісток, але нам здається, що досить і цих, щоб констатувати майже закономірну послідовність грабування боярських сіл і, очевидно, забирання їх після того, як князь виходив за межі князівства. Все це, звичайно, на перший погляд можна пояснити тим, що майно князя і його оточення природно повинні були б бути звичайною здобиччю переможця. Але ближче й пильніше аналізуючи всі відомості, що дійшли до нас, не

трудно встановити, що боярські села грабували не тому, що вони були взагалі боярськими, а тому, що вони належали боярству і дружині даного князя: наприклад, літопис спеціально відзначає: „домы дружины Игоревы и Всеволоже и села и скоты“. Все це переконливо доводить, що втрата боярських сіл при втраті князівства є наслідок того, що володіння цими селами зв'язане з особою князя, що боярські села входять у князеву земельну систему.

Отже є всі дані припускати, що всі основні форми службово-поземельних відносин раннього західноєвропейського середньовіччя — і феодилени, і бенефіції, і феоди існували в нас на Русі в XI — XII ст.

Але неправильно було б думати, що всі великі земельні володіння були зв'язані з службовими відносинами. Як у Західній Європі, так і в нас у досліджувану епоху було багато земельних володінь, які перебували в повній власності володільців. Таким володінням у Західній Європі була присвоєна назва алодів.

Процес дальшої феодалізації Русі, між іншим, виявлявся в поступовому охопленні відносинами на основі бенефіцій і феодів алодіальних земельних володінь.

Таким чином процес виникнення класу феодалів у XII — XIII ст., можна сказати, закінчився. Давня дружина розпалась на дві групи — бояр-васалів і дворян-міністеріалів. Виникла справжня феодальна драбина: великий князь, місцеві князі, бояри, боярські вільні слуги. Бояри остаточно стали великими землевласниками, що експлуатували різноманітні групи сільського населення на основі різних титулів. Природно, що бояри — верхівка класу феодалів почали намагатись оформити своє правове становище, забезпечивши за собою цілий ряд привілеїв.

Наші джерела дають дуже мало матеріалу, який дозволив би нам докладно вивчити процес правового оформлення боярства. Руська Правда говорить лише про деякі моменти розвитку цього процесу, лише про деякі норми боярського права.

Постараємось, проте, звести в єдине всі дані, що є в цьому питанні. Нам здається, що основним привілеєм боярства було закріплення за ним права володіти землею на особливому, як ми вказували, „сеньйоральному“ праві, тобто праві користування імунітетом, що знову таки давало боярам право суду й управління над феодально-залежним населенням. Ми свого часу вже говорили про особливі риси феодального і зокрема боярського землеволодіння. Вивченню імунітету в Київській Русі ми присвячуємо цілий розділ, а тому на цьому моменті правового становища бояр тут спинятись не будемо.

Другим досягненням бояр як класу феодалів є підсилення охорони їх життя, здоров'я і особи.

Уже за Правдою Ярославичів, життя вогнищанина, князівського тіуна і старого конюха оцінювалось у 80 гривен, вдвоє більше, ніж життя кожної вільної людини, і в 15 разів більше, ніж життя холопа і смерда. За Пространною Правдою, що більше відбила глибину й широту феодального процесу, подвійна вира була встановлена для княжого мужа, тобто вільного князівського слуги — васала.

Але привертає увагу, що в Пространній Правді нічого не говориться про виру за боярина, хоч говориться про боярського тіуна; звичайно, це можна пояснити тим, що поняття „князь мужь“ є настільки широке, що охоплює й бояр, але все таки в XII ст., коли оформилась Пространна Правда, боярство виступає як окрема група. Нерозуміння викликає також і те, що за вбивство боярського тіуна належить 40 гривен, тобто в два рази менше, ніж за боярина, коли вважати, що під княжими мужами слід розуміти й бояр.

Нам здається, що за вбивство боярина, який належав до верхівки феодального суспільства, насправді накладалась вища кара, мабуть, кара смертна. Адже в Руській Правді нічого не говориться про вбивство князів і членів князівської родини, про вбивство духівництва — єпископів і ігуменів; навряд чи князі застосовували до себе і до членів своєї родини виру, встановлену для їх мужів.

Підсилено охороняється честь боярина-феодала. Про це свідчить Устав кн. Ярослава. За крадіжку чи звалтування боярської дочки або жінки, якщо боярин належав до групи великих бояр, платили 5 гривен золота: коли ж він належав до групи бояр менших, то гривну золота; за звалтування ж дочки інших „добрих людей“ — 5 гривен срібла чи навіть менше. Очевидно, що взагалі охорона особи і честі бояр забезпечувалась карами більшими, ніж кари за Пространною Правдою. Мабуть, кари ці не були зафіксовані законом, а встановлювались князем у кожному окремому випадку. „Правосудие Митрополичье“ цілком певно говорить про це: „Князю... за бесчестье главу сняти, а меншему князю, ли сельському, ли тысячником, ли околичником, ли боярину, ли слuze, ли игумену, ли попу, ли дьякону, по житию... бесчестье соудят“.

Дальшим моментом, що визначав правове становище бояр і боярських васалів (дружини), були особливі привілеї в спадковому праві. В той час, як дочки смердів у спадщині батька участі не беруть, а одержують тільки частину її, а майно смердів, якщо після них не лишилося синів, переходить до князя, — дочки бояр і боярських дружинників одержують майно своїх батьків так само, як і сини. Ось ті норми, які зафіксовані в наших юридичних пам'ятниках і які визначають правове становище феодалів. Ясно, що в житті й побуті склалось багато інших форм, які лишилися нам невідомі. Бояри, безперечно, діставали силу привілеїв і різко виділялись з інших груп суспільства.

Наші джерела нічого не говорять також про спадковість норм боярського права. Але таксамо очевидно, що багато привілеїв були спадковими, отже що клас феодалів поступово почав перетворюватись у стан.

§ 6. Виникнення класу феодально-залежного селянства

В міру виникнення і оформлення класу феодалів відбувається і процес оформлення класу феодально-залежного селянства. Цей процес іде по лінії: 1) об'єднання всіх феодально-залежних груп селянства в один клас, 2) уніфікації правового становища, 3) утворення з феодально-залежного селянства спадкового стану.

Вивчаючи процес виникнення і початкового розвитку феодальної сеньйорії і феодальної ренти, ми виявили різні групи населення, які поступово перетворюються в феодально-залежне селянство. Поруч з холопами на ріллі — руськими сервами, виникають групи закупів, смердів, ізгоїв, задушних людей, прощеників, закладників, прикладників, жебраків, наймитів та ін. Ми відзначили, що цей реєстр розрядів феодально-залежного населення не є вичерпним, що був цілий ряд феодально-залежних груп, які називались загальною і невиразною назвою холопів (неповних, „необельних“). В міру того, як оформлюється феодальна сеньйорія, як остаточно встановлюється певна одноманітність у формі феодальної експлуатації, все більше розвивається тенденція до поступового об'єднання всіх цих груп в один клас і до поступового зглажування групових відмінностей.

Цьому процесові остаточно об'єднання всіх груп феодально-залежного населення в один клас передують виникнення двох основних груп населення, які пізніше зливаються.

Першою групою були холопи. У склад її ввійшли насамперед так звані „обельні“, або повні холопи, далі до них примикала різноманітна дворова челядь, що служила за рядом, зокрема за наймом („челядини — наймиты“ „Правосудия Митрополичья“), закупи і всякі залежні групи, що не мали особливої назви, але перебували в кріпосній залежності від феодалів. Таким чином холопи в XI—XIII ст. — це особлива група населення, значною мірою відмінна від холопства більш раннього періоду. В цій групі об'єднувались, на наш погляд, ті групи феодално-залежного селянства, що не мали своєї земельної ділянки, сиділи на землі феодала, не мали свого інвентаря, відбували панщину і були закріпачені. Вивчаючи правове становище закупів і наймитів, ми вказували, що почала розвиватись практика прирівнювати їх до повних холопів; зокрема ми вказували, що пани їх били „без вини“ і навіть убивали безкарно, поневолювали закупів, коли вони йшли до суддів чи князя скаржитись, а наймитів, — коли вони самовільно кидали роботу. Цю практику прирівнювання закупів і наймитів законодавство не сакціонувало головним чином тому, що феодална верхівка, як нам здається, безпосередньо не була зацікавлена в цьому поневоленні: закупів і наймитів, безперечно, передусім поневолювали середні і дрібні землевласники; в наслідок цього поневолення зменшувалось число данників, а це було не вигідно як князеві, так і вищій князівській адміністрації.

Цій тенденції утворення великої групи холопів відповідало намагання законодавства XI—XII ст. забезпечити більшу економічну самостійність за повними („обельними“) холопами і розширити їх публічні і приватні права — про це ми вже говорили докладно. Таким чином процес оформлення групи холопів іде по лінії поступового обмеження прав неповних холопів і по лінії розширення прав холопів повних.

Перейдемо тепер до питання про об'єднання інших груп залежного населення, які не ввійшли в групу холопів — смердів, закладників, прикладників, задушних людей та інших груп залежного сільського населення, що почали втрачати свою свободу, маючи землю і інвентар. Нам здається, що основною групою, до правового становища якої прирівнювались інші групи цього розряду сільського населення, була група смердів. Свого часу ми вказували, що смерди становили найчисленнішу групу залежного населення, що експлуатація цієї групи була організаційним типом при експлуатації інших залежних груп, виниклих у результаті перетворення данини в феодалну ренту.

В міру того, як у склад робочої сили феодалних володінь втягались інші групи залежного населення — закладники, прикладники, безперечно, уніфікувались форми феодалної експлуатації, при чому при цій уніфікації рівнялись на смердів, як на найдавнішу і найчисленнішу групу. Цього процесу поступового злиття всіх груп сільського населення, до перетворення їх у залежні групи, які володіли землею і своїм сільськогосподарським інвентарем, не можна вивчити через брак даних, але що цей процес справді мав місце — легко доводиться наявними матеріалами. Так, у наших пам'ятниках XII—XIII ст. маса залежного сільського населення починає називатись смердами. Іпатський літопис, розповідаючи про битву 1221 року, говорить: „боярин боярина пленише, смерд — смерда, град — града“. Хоч це — риторична фраза, але вона відбивала створені відносини, хоч і з перебільшенням. Що смерди були основною групою залежного сільського населення, доводять і міркування на Долобському з'їзді про смердового коня, про смердову ріллю. Немає ніякого сумніву в тому, що в селах жили не тільки смерди, а, як ми знаємо, і інші групи сільського населення; тим часом дружина говорила про смердів як про найчисленнішу і найбільш типову групу феодално-залежного селянства

яка обробляла землю своїм інвентарем. Про смердів як типовий розряд сільського населення говориться в договорах, що укладав Новгород з князями: „а смерд пойдет в свой погост, а купец в свое сто“, хоч не вся сільська людність в Новгороді була смердами — існували і своземці, так само, як не все міське населення було купцями. Цього процесу дальшого „осмердення“ сільського населення не взяли на увагу більшість дослідників і вони, як ми вже довели, зробили неправильний висновок про те, що під смердами треба розуміти всю масу сільської людності.

Одним з основним моментів у процесі оформлення єдиного класу феодально-залежного сільського населення є поступове об'єднання. Як і багатьох інших важливих моментів в історії сільського населення IX—XIII ст., процесу цього, на жаль, не можна дослідити через брак даних, але що він розвивався — доводиться виникненням і поширенням нової назви, яка, очевидно, почала всмоктувати всі інші назви, а саме назви „сирота“, а далі „селянин“. Слово сирота вперше зустрічається в пізніших списках Руської Правди — Карамзінському і Пушкінському. Там є стаття „О сиротьем вырядке“ і стаття „О коне“ („А кто конь купить княжь, боярин или купець или сирота“). Далі ця назва стає загально-вживаною в XIII ст. Так, про сирит як про селянство говориться в „Поученні“, яке звичайно приписують єпископові Серапіону, але яке, безперечно, належить до домонгольського періоду. Саме там говориться про „вільних сирит“, яких сильні люди поневолюють і продають. Одною з ознак об'єднання всіх груп залежного населення є разом з тим поступове зникання назв багатьох залежних груп: зникають назви ізгой, прикладник, прощеник, пущеник, задушна людина, зникає назва закуп, крім південно-східної частини Русі, і смерд, крім Новгорода. І навіть смердами часто називали все селянство.

Другим моментом оформлення класу феодально-залежного селянства є, як указано, процес уніфікації правового становища груп, що об'єднувались. Ця уніфікація проводилась законодавчим шляхом, але, безперечно, величезне значення в цій справі мало підпорядкування селянства юрисдикції пана. Те, про що не говорило законодавство, феодал проводив у своїх судових рішеннях.

Про процес уніфікації правового становища холопів у широкому розумінні цього слова — „сервів“, що включали в свій склад холопів повних і неповних, ми вже чимало говорили. Зокрема ми відзначили, що цей процес полягав у прирівненні до повних холопів закупів, наймитів і, безперечно, інших груп, які не мали землі і свого інвентаря, відбували панщину, і одночасно — в розширенні господарської самостійності, а також публічних і приватних прав повних холопів. Такий же процес уніфікації відбувається і відносно другої групи, саме групи сільського населення, яка зливалась із смердами. Правове становище всіх цих груп чимраз більше наближається до становища смердів, але разом з тим права смердів, як і тих груп, що зближались з ними, все більше обмежуються.

Одною з яскравих ознак поширення на всю масу селянства норм права смердів є норма Устава кн. Ярослава, за якою „безатщина“ всієї маси церковного селянства йде митрополітові і єпископам: „А что деется в домовных людех и церковных и в монастырех, и не вступаютя княжи волостели в то, а то ведают епископии волостели и безатщина их епископу идет“.

Третім моментом оформлення класів феодально-залежного населення є поступове встановлення спадкового обмеження публічних і приватних прав сільської людності, тобто встановлення принципу становості.

Як ми вже вказували, цей принцип у IX—X ст. виявлявся незрівнянно менше, ніж у XII чи XIII ст. Ми говорили, що пам'ятники цього часу

відзначають, що склад князівської дружини був досить різноманітний не тільки щодо свого походження, а й щодо національності. Характерно, що походження кн. Володимира від рабині Малуші не перешкодило йому зайняти князівський стол. Не вплинуло походження від холопа й на становище дядька кн. Володимира — Добрині.

Ми вже говорили, що Переяслав — людина, яка, безперечно, походила з низів суспільства, за свою перемогу був зроблений „великим мужем“, і на честь його було назване збудоване на місці битви місто. Але після розпаду дружинного союзу й оформлення васалітету, коли створюється основна група феодалів — боярство, яке поступово перетворюється в стан, поступово, починаючи з XI ст., розвивається і принцип спадкового обмеження прав сільського населення.

Між боярством і селянством дедалі більше розширюється прірва: „поганий“ смерд не може тепер увійти в склад васалітету й боярства. Поруч з боярством щороку підноситься численна князівська челядь, утворюючи впливову групу дворян.

Не тільки холопи, а й смерди стали групою, походження від якої плямує людину, не зважаючи на її особисті властивості. Слово смерд стає лайкою. Досить пригадати, що єпископ Сергій назвав свого попередника по кафедрі Мойсея, причисленого до лику святих, смердовичем: хоч батько Мойсея був людиною багатою і славною, але, очевидно, він усе таки походив від смерда.

Літописець, розповідаючи про беззаконство галицьких бояр, особливо підкреслює обурливий для нього факт передачі міста Коломиї „двум беззаконникам из племени смердья“ — Лазареві Домажиричеві і Івору Молибожичеві.

Все це свідчить про те, що клас феодалів і клас феодално-залежного сільського населення перетворюється в XII—XIII ст. в два замкнені класи, в два стани.

Кінцеві зауваження

Звичайно, в умовах розкладу общини землевласницькі елементи могли з'явитись уже в досить ранній час. Але ці елементи дуже повільно розривали зв'язки з общиною і з рештками родоплемінних організацій.

В XI ст. оформлюється клас феодалів, бояр, які з цього часу складаються з двох груп — з місцевих великих землевласників і з дружинників, що брали участь в експропріації селянства разом з князем. Але ще довго печатать дружинних відносин лежить на боярській службі.

З часом ці групи, як загальне правило, зливаються. Дружинники, перетворюючись у васалів, стають землевласниками. Місцеві землевласники стають васалами. У XII ст. виникає підвасалітет. В міру розкладу дружин і відходу дружинників від князівського двору поступово починають набувати особливого впливу двірські слуги, верхівка феодалної знаті поступово зливається з верхівкою двірських слуг. Виникає міністеріалітет.

В XII ст. закінчується правове оформлення класу феодалів. Можна припускати, що вони почали перетворюватись уже в спадковий стан.

Щодо появи класу феодално-залежного сільського населення, то, оскільки способи виникнення феодалної залежності дуже різноманітні, уніфікація різних груп залежного селянства йде дуже повільно. Єдина назва для позначення всієї маси феодално-залежного селянства в Київській Русі так і не виробилась. Не уніфікувалось і правове становище цього селянства.

Але можна думати, що в деяких частинах Русі залежне сільське населення поступово об'єднується навколо холопів і смердів. Ознакою зближення деяких груп цього населення з холопами є поява окремої групи

холопів взагалі, неповних, „необельних“ холопів. Спостерігається і деяка тенденція до злиття цих груп.

Отже наше дослідження походження феодальних класів Київської Русі неминуче приводить нас до висновку, що говорити про цілком установлені й оформлені класи феодалів і феодально-залежного сільського населення в IX—X ст. не можна, якщо ґрунтуватись на наявних у нашому розпорядженні даних і якщо не підміняти фактів голими соціологічними міркуваннями.

ВИНИКНЕННЯ І ПОЧАТКОВИЙ РОЗВИТОК ФЕОДАЛЬНОЇ МОНАРХІЇ

І. ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

В попередніх розділах ми встановили, що процес феодалізації проходив досить інтенсивно. Зокрема почав оформлюватись князівський домен, з'явилося велике землеволодіння, виникли різні форми феодальної ренти, оформився клас феодалів і феодально-залежного сільського населення. Ми повинні чекати, що виникнуть і феодальні форми політичного панування, зокрема виникне і буде розвиватись так звана феодальна монархія. Політичний устрій доби раннього феодалізму в достатній мірі вивчений на основі даних західноєвропейського середньовіччя. Територіально держава епохи початкового розвитку феодалізму звичайно являє собою строкатий комплекс різних територіальних одиниць. Деякі з них є цілком феодалізованими князівствами (герцогства, королівства), а деякі „племінними державами“, в яких процес феодалізації тільки починався. Основна лінія розвитку територіальних відносин полягає в поступовій феодалізації всіх територіальних одиниць, у підсиленні центральної влади, в поступовому переростанні данницьких відносин у так звані ленні. Відносини між місцевими володіннями і господарем цього феодального комплексу засновані на відносинах сюзеренітету-васалітету. Поступово територіальні одиниці починають розпадатись; виникає ієрархія феодальних володінь (феодальна драбина), які регулюють свої відносини особливими договорами.

Носителем влади є феодальний монарх, функціонально формально не обмежений; зате він обмежений територіально десятками великих і сотнями дрібних феодалів. Як загальне правило, будьяких установ, що мали б певний склад і компетенцію, ми в цей час ще не бачимо. Клас феодалів здійснює своє керівництво над володільцями через ради з дружиною, а далі через феодальну курію і феодальні з'їзди. Безпосереднє управління зосереджується в руках міністеріалів (за російською термінологією — „дворцово-вотчинная система“). На місцях поступово утворюється численна феодальна адміністрація, яку утримує безпосередньо населення (за російською термінологією — „система кормлення“).

В міру виникнення і розвитку форм феодальної експлуатації, феодали добиваються права суду і управління над залежним селянством, а також права збирати данину. Поступово виникає імунітет.

У домарксистській історіографії, яка відкидала виникнення феодалізму в Київській Русі, природно, питання про політичний устрій у Київській Русі в XI—XII ст. як про феодальну монархію не ставилось. До вивчення давньоруського політичного устрою буржуазні історики підходили або з погляду сучасного їм державного права, або з погляду права давньогрецького чи римського. Оскільки погляди буржуазних дослідників про політичний устрій ще досі цілком не вижиті, нам треба докладно їх з'ясувати.

Найбільшою увагою в домарксистській історіографії користувались три основні погляди — Владимирського-Буданова, Сергеевича і Ключевського.

1. Владимирський-Буданов¹ уявляв Київську Русь як сукупність земель, як союз волостей і пригородів під владою старшого міста (через це його вважають основоположником так званої земської теорії). За Владимирським-Будановим основу давньоруської держави становлять не князівські (теорія Соловйова) і не племінні (теорія Костомарова) відносини, а відносини територіальні. Час походження земської держави треба віднести до доби доісторичної. Слов'янські племена вже до початку літописних оповідань перейшли від чисто племінного побуту до побуту державного. Князі-варяги застали скрізь готовий державний лад. Прихід і поширення влади династії Рюриковичів у IX—X ст. не змінили передішнього побуту (окремі існування земель-князівств). Мнине єдинодержавство X ст. (Олега, Ігоря, Святослава і Володимира) не порушує самотності земель. Але династія Рюриковичів поклала першу основу для зближення між окремими землями; роздавання земель синами великого князя (так звана удільна система) повело не до роздрібнення мнимої єдності держави, а до більшого злиття раніш окремих земель. В XII ст. від місцевих князів Рюриковичів утворились у кожній землі окремі лінії князівського роду, що претендували на виключне володіння своєю землею як спадковим добутком; від цього виникло позірне підсилення дробності державної території; в дійсності ж помітно підсилюються начала майбутньої державної єдності (єдності національної і єдності князівського роду).

З кінця XII і на початку XIII ст. сусідні землі починають групуватись у більші державні одиниці.

Переходячи до розгляду внутрішнього складу землі, Владимирський-Буданов указує, що кожна земля складається з старшого міста, пригородів і волостей. Старше місто в кожній землі є община керуюча. Відносини старшого міста до пригородів і волостей засновані почасти на колонізації, а почасти на великій силі центральної общини і почасти на тому, що головне місто було релігійним центром.

Форми верховної влади потрійні; в її склад входять князь, боярська дума і народні збори (віче).

Походження князівської влади доісторичне. Склад її родовий: влада належала не особі, а цілому родові. Князівська влада є необхідний елемент державного устрою; вона необхідна як для внутрішнього урядування (управління і суд), як сила, що урівноважує взаємне суперництво складових елементів держави, і кровних і територіальних, так і для зовнішньої охорони держави.

Початкова необмеженість князівської влади виникла з колишніх родових основ влади, а далі—з тотожності інтересів і волі князя і народу, який міг обрати собі найкращого князя і змістити невдалого. Князеві довіряється вся державна влада управління і суду. Йому належить влада і законодавча, і переважно військова.

Боярською думою називається постійна рада кращих людей (бояр) кожної землі, що розв'язує найвищі земські питання. Склад думи був дуже визначений; саме, початковий склад був подвійний: в неї входили вищі служилі люди і старці — земські бояри. В XI ст., після того, як служилі бояри злились з земськими, в складі думи перебувають тільки бояри. Крім цього постійного складу думи, в ній брали участь (не завжди) вищі духовні сановники — єпископи й ігумени.

Засідання ради відбувались постійно (щоденно). Боярська дума становить необхідний елемент влади в кожній землі. Джерела вказують на обов'язковість для князя нарад з боярами. Права думи пояснюються

¹ Обзор истории русского права, див. відповідні розділи.

фактами участі її в розв'язанні державних справ: дума бере участь у вирішенні питань релігійних, законодавчих, внутрішнього державного управління. Боярській думі належить право разом з вічем запрошувати князя і радитись з ним. Дума переважно бере участь у розв'язанні питань зовнішньої політики, війни і миру.

Віче як орган державної влади є збори повноправних громадян старшого міста землі. Походження віча таке ж доісторичне, як і князівської влади, боярської думи. У початковій формі віче є племінний схід. Друга епоха в розвитку народних зборів належить до часів історичних (IX—X ст.), коли віче перетворюється з племінних зборів у збори міські. Третя епоха вічових зборів (XI—XIII ст.) — це епоха повного виділення цієї форми влади в самостійну (як збори звичайних громадян) і повного розвитку її прав; вона збігається з часом остаточного встановлення влади старших міст.

Говорячи про органи управління, Владимирський-Буданов установлює дві системи органів: власне князівську (двірську) і земську. Органами князівського управління є тіуни. Система земського управління (давніша) збудована за чисельним (математичним) поділом суспільства: центральним правителем був тисяцький, а підпорядкованими йому — соцький і десяцький.

2. Сергеевич обґрунтував так звану договірну теорію. На його думку¹, наша давнина не знає єдиної „держави російської“, а має справу з кількома одночасно існуючими невеликими суверенними державами, суверенні права яких обмежувались договорами. Цей висновок, одержаний Сергеевичем на основі відомостей, що стосуються XII ст., прийнятий як вихідний пункт в історії політичного устрою давньої Русі. Сергеевич говорить про споконвічну політичну окремість давньоруських волостей, які існували ще до Рюрика. Найдавніші волості — не племінні, бо племена, перераховані початковим літописцем як такі, що мають кожне своє князівство, мають місцеві назви.

„Прихований від очей дослідника процес виникнення початкових волостей відбувався, треба думати, повільно, але не мирно, а із зброєю в руках“. „Групи запозятливих людей будували міста, при чому жителі їх при сприятливих умовах могли прагнути до поширення своїх володінь і з цією метою захоплювати чужі землі і підкоряти собі розпорошене населення цих земель“, а також будувати пригороди. „Центр волості — місто; до нього тягне земля, захищена пригородами. Сила, що будувала таку волость, повинна була вийти з міста“. Політичний устрій давніх волостей характеризується змішаною формою правління, а саме монархічною в особі князя і народною, демократичною в особі віча. В усіх руських волостях помітна потреба в єдиному представнику — князі. „Князь є народна влада“ — каже Сергеевич. Віче він уважає повсюдним і споконвічним органом. Головну опору вічової системи Сергеевич бачить у військовому значенні народного ополчення: „Поки весь народ був озброєний, поки військо не спеціалізувалось і не перейшло в відання князя, не могла утворитись абсолютна влада“. Головну силу князів становить народ. Одною з особливостей поглядів Сергеевича є те, що він заперечує існування в досліджуваній період князівської (боярської) думи як постійного органу влади.

3. Ключевський² в основу своїх поглядів на політичний устрій Київської Русі кладе теорію про торговельне походження міст.

¹ Русские юридические древности, т. I, СПб., 1890, с. 1.

² Курс, т. I, Боярская дума древней Руси.

В IX ст., гадає Ключевський, у містах збирається зайшлий військово-промисловий елемент, за допомогою якого міста організують свою військову силу, користуючись нею не тільки для боротьби з зовнішніми ворогами, а й для підкорення співплемінного їм навколишнього населення, для якого ці міста раніш були торговельними центрами. Так виникла перша політична форма Русі, міська (городова) волость, попередниця форми вторинної — варязького князівства.

Характеризуючи територіальні відносини Київської Русі, Ключевський називає Київську державу союзом князів, але союзом невільним, щодо походження — федерацією генеалогічною, а не політичною, одним з тих союзів, у яких з чисто правової основи виникли політичні відносини.

В історії політичної організації Київської Русі він розрізняє два основні періоди. Спочатку влада не була вічовою, народною; управління містом і землею зосереджувалось у руках військової старшини, військових начальників головного міста, тисяцьких, соцьких і т. д., що виходили з торговельної міської знаті.

З появою князів ця міська аристократія поступово переходила в склад князівської дружини, в клас княжих мужів. В міру того, як авторитет князів у наслідок усобиць занепадав, почало зростати значення головних обласних міст; разом з тим політичну силу в цих містах почала являти замість зниклої урядової знаті вся міська маса, що збиралась на віче. Таким чином всенародне віче головних обласних міст було наступником давньої міської торговельно-промислової аристократії.

Ключевський величезного значення надає спеціальній установі — боярській думі. Склад боярської думи він не вважає однорідним. Він розрізняє боярську думу X і XI ст. В думі X ст. поруч з князівськими боярами, а після прийняття християнства — з єпископами, брали участь „старці градські“, яких Ключевський вважає військово-урядовою старшиною.

З XI ст. урядова рада при князі Київської землі є одностанова, боярська. Значення боярської думи визначалось не тим, що наради з боярами були політичним правом бояр чи обов'язком князя, а практичною зручністю для обох сторін, не умовою обопільної угоди, а засобом для її здійснення.

Ключевський вважає київського князя „військовим сторожем“ і „рухомим вотчичем“.

Всі ці погляди про політичний устрій Київської Русі були переглянуті А. Є. Пресняковим у „Княжому праві“. Пресняков в основному розвинув і в деяких випадках виправив і доповнив схему Сергеевича. Зокрема, характеризуючи погляди Сергеевича на походження волостей, Пресняков¹ відзначає, що „по суті ця гіпотетична побудова В. І. Сергеевича, безперечно, містить ряд дуже цінних вказівок на те, в якому напрямі треба шукати з'ясування найдавніших моментів руського історичного процесу“. Пресняков слідом за Сергеевичем приходить до висновку, що його дослідження ведуть до визнання за руськими князями найдавнішого історичного часу активнішої, більш творчої ролі, ніж та, яку їм звичайно приписують.

Характерно, що А. Є. Пресняков на початку розділу, присвяченого розглядові громадського становища князя, цитує як безперечне твердження Сергеевича про значення князівської влади (князь є народна влада).

Ідучи за Сергеевичем, Пресняков також не визнає існування боярської думи як постійного органу влади, як установи.

Нам здається, що цей огляд підтверджує даку нами раніш загальну характеристику встановлених у домарксистській історіографії поглядів. Доводиться визнати, що дослідники, не бажаючи помічати розвитку

¹ Цитований твір, с. 116.

феодалізму в Київській Русі XI—XII ст., не пробували бачити в політичній організації тип ранньої феодальної монархії.

В їх поглядах чорним по білому проходить намагання затушкувати класову феодальну суть влади або перекрутити її. Спостерігається звичайно застосування юридично-догматичного методу в його найгрубших формах (особливо яскраво це виявлене в Сергеевича, який не бачить ніяких змін у політичному устрої Русі з IX до XVI ст.).

Розглянемо тепер погляди на політичний устрій давньої Русі М. Н. Покровського. Тут насамперед треба відзначити, що ці погляди з часу виходу основної його праці „Русская история с древнейших времен“ змінились. Ми вже говорили, що М. Н. Покровський недооцінював глибини й широти феодального процесу в Київській Русі і ~~перебільшував роль торговельного капіталу~~. Можна чекати, що ця загальна концепція його повинна відбитись і на його поглядах на політичну організацію Київської Русі. Так і сталося.

Звернемося насамперед до його поглядів на територіальну структуру Київської держави. Тут можна визнати основним таке його твердження: „Феодальний і республіканський характер давньоруського державного ладу на самих ранніх відомих нам ступенях його розвитку встановлюється цілком певно. Нічого іншого при даній економічній настанові ми не могли б чекати. Ніякого ґрунту для єдиної держави в сучасному нам розумінні слова тут не було. Військово-торговельні асоціації, напочатку чисто імпровізовані, далі все більше й більше стали, періодично висували з свого середовища вождів, які виступали перед сусідніми народами як князі Русі. Договірив Олега і Ігоря самих по собі досить, щоб усунути всякі здогади про ніби „велику державу“, засновану першими з цих князів, державу, яка лише пізніше розпалась на силу дрібних князівств“. „Велике княжіння“ Олега було тимчасовим об'єднанням у руках одної особи влади над самостійними одиницями. Пізніше таке ж фактичне об'єднання Русі мало місце при Мономаху і при його сині Мстиславі. Але юридично ні Олег, ні Мономах ніколи не касували цієї самостійності. Навпаки, чим більше було окремих князів, „сущих під рукою“ великого, тим більше було значення і цього останнього“.

Отже М. Н. Покровський визнає федеративність Київської Русі. Але які були територіальні одиниці, з яких складалась ця давньоруська федерація?

Безперечно, М. Н. Покровський вважає за таку міську, „городову“ волость, але дуже трудно зрозуміти, що він розумів під цією волостью. Напочатку, в розділі „Феодальные отношения в древней Руси“, він каже: „Держава зливалась тут з боярською економією; в той самий центр стікались натуральний оброк і судові мита, часто в тій самій формі — баранів, яєць і сиру; з того самого центра з'являлись і прикажчик — переділити землю, і суддя — розв'язати суперечку про цю землю. Коли коло економічних інтересів розширилось за межі одного маєтку, повинна була розширитись географічно і сфера права. Вперше таке розширення мало місце, коли з волостей приватних землевласників вирости волості городів; удруге, коли всіх приватних вотчинників забрала під свою руку Москва“.

З цієї цитати можна встановити, що під городовою волостью М. Н. Покровський розумів більш-менш велику феодальну сеньорію.

Але в розділі „Заграничная торговля города и городская жизнь X—XV в.“ М. Н. Покровський, обмірковуючи суперечку про значення торгівлі в давній Русі, говорить: „Слабий чи сильний був обмін, але коли ми не приглянемо його до справи, такий факт, як міста і міська волость X—XII ст. буде для нас чистою загадкою, а в наявності цього факту — головна від-

мінність давньої, домосковської Русі від нашого середньовіччя, Русь московської.

Отже походження волості так чи інакше треба зв'язувати з торгівлею і з містом — центром торгівлі. „Якщо ми спустимо з ока це сполучення війни, торгівлі і розбою, ми нічого не зрозуміємо в організації давньоруського міста“, — каже далі М. Н. Покровський. Звідси — подвійність поглядів М. Н. Покровського на соціальну суть Київської держави. Немає ніякого сумніву, що ця подвійність повинна виявитись і в його вченні про політичну організацію. За Покровським, „найдавніший тип державної влади розвинувся безпосередньо з влади батьківської... Але ми бачимо, що ні про які основи державності, ніби занесені до нас князями з-за моря, не може бути й мови. Руські князі в себе за морем були такими ж патріархальними владиками, як і слов'янські сучасники“. „Цим патріархальним характером князівської влади пояснюється характерна особливість давньоруського права, за яким князь, пізніше цар московський, був власником усієї своєї держави на основі приватного права, як батько-патріархальної родини був власником самої родини і всього, що їй належить“. Все це дозволяє нам зробити висновок, що М. Н. Покровський обстоював феодальну суть князівської влади.

Але далі в цьому ж розділі М. Н. Покровський каже: „Військово-торгівельні асоціації, напочатку чисто імпровізовані, далі все більше й більше стали, періодично висували з свого середовища вождів, які виступали перед сусідніми народами як князі Русі“. Ця подвійність погляду на соціальну суть князівської влади вичерпно виявлена Покровським у його зауваженні: „Найманий сторож у місті, князь, був хазяїном, вотчинником на селі“.

Уже той факт, що М. Н. Покровський застосовує до князя термін Ключевського „найманий князь“, повинен примусити нас припускати існування якоїсь вищої сили, від якої він залежав. Такою силою є народ. „Давньоруські республіки, — каже Покровський, — почали аристократією походження, а кінчили аристократією капіталу. Але в проміжку вони пройшли стадію, яку можна назвати демократичною: в Києві вона припадає якраз на першу половину XII ст. В цей період хазяїном руських міст справді є народ“. Але М. Н. Покровський схильний визнати, аналізуючи договори перших князів з Візантією, що Рюрик і його наступники були такими ж „найманими сторожами“.

Органом народної влади, за М. Н. Покровським, є віче. Він дає ту ж характеристику віча, яка була поширена в попередній історіографії. Вічитає слова Сергеевича: „Віча збираються в усіх волостях. Вони являють думу волості. Таке свідчення сучасника. Немає найменшої підстави запідозрювати його правдивість“. Подібно до Сергеевича і Владимирського-Буданова, Покровський уважає, що на вічі був присутній весь народ, тобто всі дорослі чоловіки, здатні носити зброю. Взаємовідносини між вічем і князем, за Покровським, визначаються тим, що віче було втіленням тої матеріальної сили, на яку безпосередньо спирався князь у боротьбі з своїми суперниками. Князівська дружина, яку рахували звичайно сотнями і яка рідко збільшувалась до тисячі, була з військового погляду чимсь середнім між загоном охоронців і головним штабом. Це була якісно краща в розумінні бойової підготовки частина війська, але кількісно вона була така слаба, що в Новгороді, наприклад, князі навіть ніколи не пробували спертись на неї проти озброєного віча.

„Без міських воїв не можна було робити жодного серйозного походу, і відмовлення їх коритися князеві було фактичним кінцем його влади. Він без ніякої „революції“, в нашому розумінні, переставав бути князем, тобто воєначальником. Бо, якщо віче було самодержавною армією, то весь сенс існування князя полягав у тому, що він був головнокомандуючим

цієї армії, теж самодержавним, поки вона слухалась, і безсилим ніж усякий сільський староста, як тільки наставало протилежне. Покровський сам відзначає, що його порівняння князя з сільським старостою — не прохвалення на слові. „Порівняння князя Київсько-Новгородської Русі з сільським старостою, „якому кожний у мирі покірний, але весь мир за них вищий і може змінити й карати“, належить не нам, а К. Аксакову. При всіх своїх наукових хибах слов'янофільська схема руської історії через особливості того погляду, під яким вона розглядала руську дійсність, має за собою велику заслугу; вона по суті вже 60 років тому поклала край тій модернізації давньоруських політичних установ, яка з князя робила царя в новітньому розумінні цього слова“.

Трохи інакше подає політичний устрій Київської Русі М. Н. Покровський в Очерках истории русской культуры“.

Київська Русь, на його думку, перебувала в стадії так званого міського господарства, в стадії, коли ще не було класів. Гадаючи, що відмінною ознакою держави є єдність території і єдність верховної влади, що можливо тільки в класовому суспільстві, М. Н. Покровський не вважає можливим говорити про існування держави в Київській Русі, бо в цю епоху якраз не було цих єдностей. Тому політичну організацію Київської Русі він відносить до форм „додержавних“ політичних асоціацій“.

Говорячи про роль князя, М. Н. Покровський каже, що „нормандський вождь із своєю „дружиною“ повинен був грати таку ж роль, як озброєні банди арабських работоргівців і центральної Африки наших днів“. Він відзначає два моменти в становищі князів: „Напочатку варязький князь виступає відносно підкорених слов'ян з усіма рисами „самодержавного монарха“, якщо дозволити собі таку модернізацію відносно „царя“, який тільки й робив, що збирав данину і скрізь воював“. „До цього зводилась уся його політична діяльність. Але кінець X ст., епоха Володимира святого „це не весна і навіть не літо, а яскрава осінь варязького панування“. „Одразу після смерті його сина Ярослава влада конунга падає до такого рівня, що під пером новітніх істориків з'являється для нього зовсім нешаноблива назва — „найманий сторож“. Князь утратив необмежену владу над містом, але він з своєю дружиною зберіг для міста своє військове значення“.

„Та коли князь був тільки головнокомандуючим і його відносини до суду виявлялись, як ми бачимо, лише в тому, що з суду він жив, то хтось виконував же в місті інші „державні“ функції? Цю еволюцію давньоруського міста — держави ми можемо простежити тільки на типі північного зразка. В Новгороді поступово утворився ряд справжніх республіканських магістратур — виборний посадник, виборний тисяцький, нарешті верховна рада, де колишні посадники й тисяцькі були на першому плані, як у давньому світі консули і претори, але куди в важливих випадках збиралось усе, що було великого і впливового в місті“.

Можна догадуватись, що виборні посади почали утворюватись і в Києві; літопис згадує про князівського тіуна, щось на зразок намісника в даному випадку, який був посаджений з бажання „киян, тобто, треба думати, був обраний ними, хоч, можливо, з числа князівських дружинників“.

В „Русской истории в самом сжатом очерке“ М. Н. Покровський ще більше загострює свою думку про князя як ватажка банд работоргівців: „Само собою зрозуміло, — каже він, — що вони (князі) нічим не управляли“; в X ст., наприклад, „князь ще не брав участі і в суді. Тільки з XI ст. князі починають потроху дбати про порядок у тих містах, які поступово утворились навколо стоянок работоргівців“.

Не трудно бачити, що Покровському не вдалось цілком побороти погляди, встановлені в домарксистській історіографії. Не трудно бачити,

що характеристика князя як найманого сторожа запозичена в Ключевського, так само як і уявлення про городову волость як територіальну одиницю Київської держави.

Джерелом погляду на віче як на народну владу і сам М. Н. Покровський називає працю Сергеевича „Вече и князь“. Не трудно, нарешті, бачити, що погляд на князя як на ватажка банд работоргівців, погляд, який Покровський наполегливо проводив у своїх пізніших працях—„Очерк истории русской культуры“ і „Русская история в самом сжатом очерке“,— заснований, з одного боку, на перебільшенні значення торгівлі, зокрема работоргівлі в Київській Русі, а з другого—на недооцінці глибини й широти феодального процесу.

Немає ніякого сумніву в тому, що питання про політичний устрій Київської Русі XI—XII ст. надзвичайно нерозроблене, і перед нами стоїть досить відповідальне завдання: не тільки піддати рішучій критиці встановлені уявлення, а й спробувати обґрунтувати такий погляд на київський політичний устрій XI—XII ст., який відповідав би встановленому нами процесові феодалізації. Передусім нам треба розв'язати основне питання—питання про територіальну структуру Київської держави.

II. ПРО ТЕРИТОРІАЛЬНУ СТРУКТУРУ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В XI—XII СТ.

Свого часу ми вказували, що феодальна монархія в епоху становлення феодалізму являє собою строкатий конгломерат великих феодальних сеньйорій, при чому відносини між центральною і місцевою владою засновані на сюзеренітеті і васалітеті. Але, як ми бачимо, в нашій історіографії встановився погляд, що основною територіальною одиницею є так звана міська, городова волость. Ключевський настоював на торговельному походженні міст і міських волостей. Сергеевич визнавав міста й міські волості утвором групи „заповзятливих людей“, що підкорили із зброєю в руках сільську округу. Але всі поділяли погляд, що носителем влади є головне місто. Характерно, що під головним містом розуміли не адміністративний центр, а сукупність міського колективу. Найкраще відбив це розуміння М. Н. Покровський, говорячи про суть відносин міст до пригородів: „Пригороди розглядались як приватна власність головного міста землі. Не один раз князі ходили на нещасний Торжок і палили його „за новгородську неправду“ з тим, очевидно, щоб знищенням новгородської власності помститись непокірному місту за його упертість. Тут права батька-пана перейшли таким чином до збірного цілого, до міської общини, яка й стала таким способом колективним патріархом“¹.

Разом з тим велику вагу мала думка Владимирського-Буданова про доісторичне походження міських волостей (за його термінологією „земель“) і про збереження внутрішньої цілості їх до XIII ст.

Почнемо якраз з аналізу цього погляду Владимирського-Буданова. Насамперед не можна довести, що всі землі, про які говориться в XI—XII ст., справді виникли в доісторичні часи. Досить указати на Пінськ, Галич, Володимир-Волинський, Рязань, Новгород-Сіверськ. З другого боку, поруч з землями в склад Київської держави входили племена—деревляни, радимичі, дреговичі та ін., на території яких не було великих міст і які пізніше стали центрами, „общинами керуючими“. Території цих племен з часом почали входити в склад інших територіальних одиниць. Нарешті, ряд великих міст, які стояли на чолі „земель“, поступово втратили своє значення, наприклад, Суздаль, Любеч, Ростов.

Русская история с древнейших времен, т. I, с. 27.

Думка Владимирського-Буданова про доісторичне походження земель і внутрішню цілісність їх не може бути підтверджена даними. Навпаки, ми спостерігаємо, що число і склад територіальних одиниць, які входили в Київську державу і які за вказаними Владимирським-Будановим ознаками не могли бути ототоженні з землями, поступово мінялись. Внутрішня цілісність земель постійно порушувалась не тільки в XIII ст., а й протягом усього існування Київської держави.

Перейдемо тепер до розгляду встановлених і так однодушно боронених поглядів про внутрішній устрій міських волостей, зокрема про владу міста, міського колективу над територією міської волості. Насамперед треба з'ясувати, на основі яких даних дослідники пробують обґрунтувати основну думку, що „головне місто є община керуюча“.

І тут не трудно встановити, що ці дані стосуються новгородської історії і, до того, пізнішого часу — XIII—XV ст. Таким чином специфічні риси новгородського громадського ладу присвоюються всій території Київської держави. Уже саме це змушує надзвичайно обережно ставитись до висновків істориків у результаті оперування цими пізнішими і специфічними даними.

Оборонці теорії міських волостей в основному виходять з уявлення про міста IX — XII ст. як про розвинутий торговельно-промисловий центр, де основною силою була „торговельно-промислова демократія“. Але ми встановили, що місто XI — XII ст. було центром панування над навколишнім сільським населенням. Міста будували не торговельно-промислові елементи, а князі й бояри. Не торгівля, а данина і далі феодална експлуатація лежать в основі взаємовідносин між містом і сільськими общинами.

Селянство волостей належало до міст щодо суду і данини, що, як ми знаємо, дедалі більше перетворювалась у феодалну ренту. Навіть і Новгород, цей центр „народоправства“, почав являти собою такий же феодалний центр, верхівка якого зуміла сполучити феодалну експлуатацію з колоніальним грабуванням і зберегти в своїх руках торгівлю „вимученими“ товарами. Цей феодалний характер міста досліджуваного періоду робить неможливим припущення про торговельно-промислову демократію як основну силу міста. Навпаки, головною й вирішальною силою навіть у найстаріших і найбільших містах є феодална знать, боярство, яке, крім сільських садиб, боярських дворів, володіло міськими домами, повними вільних і невільних слуг. Якщо міста є феодалні центри, то ще більше є ними пригорода, які здебільшого являють собою тільки укріплення без селища (посаду), типові бурги — замки.

Як ми побачимо далі, наявними в нас даними не можна виправдати думки, що торговельно-промислова аристократія мала в своєму розпорядженні вирішальний орган влади — віче. Перегляд цих даних, як ми далі зможемо переконатись, показує, що або не можна говорити про віче як про постійний орган влади, або в історіографії перекинуто класова суть віча там, де віче справді є постійним органом.

Тут вічем керувала не торговельно-промислова демократія, а феодална знать. Як ми також побачимо, і найдавніша система управління, так звана чисельна (тисяцькі і соцькі), теж не є системою органів торговельно-промислової демократії. Нарешті, і військова сила тої чи іншої землі організується не жителями міста, не міським колективом, а князівською владою і перебуває в розпорядженні князя.

Чи є все ж таки якісь дані, що дійсно говорили б про владу міського колективу над пригородами і волостями? Таких даних, що стосуються до досліджуваного періоду, немає. Навпаки, літописні тексти якраз указують на залежність міст, а тим більше волостей від феодалної верхівки

і князя. Найяскравіше розкривається суть відносин міста до пригородів з оповідання про боротьбу між Ростовом і його пригородом Владимиром. Це оповідання цікаве тим, що виявляє надзвичайну напруженість відносин між цими містами, а також тим, що під час боротьби були розкриті ті соціальні сили, які керували Ростовом, головним містом Ростовсько-Суздальської землі; Ростов і Владимир боролись не з ініціативи князів, а з ініціативи керівних верхівок цих міст.

В 1175 р. після смерті кн. Андрія постало питання про обрання князя. „Уведавше же смерть князю, Ростовци, и Суздальци, и Переяславци и вся дружина, от мала и до велика, и съехашася к Володимерю и реша: „се ся уже тако створило, князь наш убьен, а детей у него нетуть, сынок его мал в Новегороде, а братья его в Руси; по кого хочем послати в своих князех? Нам суть князи Муромьскыи и Рязаньскыи в соседех, а боимся мстыи их, еда пойдуть везапу ратью на нас, князю не суцу в нас. А послемь к Глебу (Рязанскому) рекуще: „князя нашего бог поял, а хочемь Ростиславичю, Мьстислава и Ярополка твоею... шюрину“.

Не трудно бачити, хто з'їхався у Владимир. Літопись говорить, що з'їхалась уся дружина від малого до великого, а не представники торговельно-промислової демократії. Це був типовий феодальний з'їзд. Як відомо, постанова з'їзду була проведена в життя. Старший з Ростиславичів, Мстислав, сів у Ростові, а молодший, Ярополк,—у Владимирі. Вже дуже скоро між правлячою верхівкою Владимира і кн. Ярополком, яким керували бояри, тобто керуюча верхівка цієї землі, виникли непогодження. Бояри вчили Ярополка „на многое имание“. Він, за словами літопису, обтяжував населення вирами і продажами і відібрав подароване кн. Андрієм церкві майно.

„И почаша володимерци молвити: „Мы есмы волная князя прияли к собе и крест целовали... а си, яко не свою волость творита, яко не творящися сидети у нас, грабита не токмо волость всю, но и церкви— промышляйте, братия“. И послашася к Ростовцам к Суздальцем, являюще им свою обиду. Они же словом суще по них, а делом далече. А бояре князю тою держахуся крепко. Володимерци же укрепившеся, послашася к Чернигову по Михалка и по брата его, Всеволода, рекуче: „Ты старей еси в братии своей, поиди Володимерю; аще что замыслять на нас Ростовци и Суждалци про тя, и како ны с ними бог дасть“.

Літопис цілком певно вказує, на яку соціальну силу спирався Ярополк—це бояри, а не представники торговельно-промислової аристократії, не колектив м. Ростова.

Після смерті кн. Михалка знову почалась боротьба між керуючою феодальною верхівкою Владимира і ростовськими боярами: „Володимерци же помянувше бога и крестное целование к великому князю Гюргю, вышедше перед золотая ворота, целоваша крест ко Всеволоду князю, брату Михалкову и на детех его, посадиша и на отни и на дедни столе в Володимери. В тоже лето приведоша ростовци и бояре Мстислава Ростиславича из Новгорода, рекуще: „поиди княже к нам, Михалка бог понял на Волзе на Городци, а мы хочем тебе, а иного не хочем“.

Князь Мстислав збирає і веде на Владимир „ростовци и бояре, гридьбу и пасынки и всю дружину“.

Коли Всеволод довідався про виступ Мстислава проти Владимира, то він так характеризує ту силу, яка надхнула ростовців на похід: „Брате! Оже ты привели старейшая дружина и ты поеди к Ростову, а оттоле мир возмене“.

В боротьбі з владимирцями брали участь і суздальці, при чому літопис розшифровує, кого треба розуміти під останніми: „А zde город

старый Ростов и Суздаль и вси бояре хотяще свою правду поставитъ, не хотяху створити правды божья“.

Суздальці, знову таки, виправдуючись перед Всеволодом, говорили: „Мы князя на полку томъ с Мстиславом не были, но были с ними бояре“.

Що боротьба Володимира точилося не проти „торговельно-промислової демократії“, а проти старого феодального центра, проти ростовської феодальної знаті, вичерпно виявлено в ліричному зауваженні літописця:

„Мы же подивимся чюдоу новому божия матере, великому и преславному, како заступя град свой от великих бед и гражаны своя укрепи. Не вложи бо им бог страха и не убояшася, князя два имоуще в власти сей и бояр их прещания ни в чтоже положиша“.

А. Є. Пресняков, який, звичайно, не цікавився питанням про класову суть влади в досліджуваний період, але пильно проаналізував літописне повідомлення про боротьбу між Ростовом і Владимиром, змушений був визнати, що „залежність землі-волості і пригородів від головного міста ґрунтувалась на урядовій організації, створеній князівською владою“, тобто не владою міського колективу, не „торговельно-промисловою демократією“. Але те, що ми так ясно встановили в Суздалі, в неменшій, а, мабуть, у ще більшій мірі мусить спостерігатись на півдні, особливо в Галичині. І тут основну силу становить феодальна знать, а не торговельно-промислова демократія. Про галицького князя Данила літопис (Іпатський) говорить:

„Бояре же Галичские Данила княземъ себе называху, а саме всю землю держаху. Доброславъ же вокняжилъся бе и Судьичъ, попов внук, и грабъше всю землю...“

А. Є. Пресняков змушений визнати і цей факт: „Для Київщини, — каже він, — не можна вказати будьякого історичного моменту, коли київські волості залежали б від міста Києва, від київського віча... І посадників, і князів по містах київських садить князь“. Але він інакше оцінює взаємовідносини між Новгородом і його пригородами:

„Новгород сам роздає пригороди й седа приїжджим князям, призначає в них посадників, буде і поновлює їхні укріплення своїми нарядниками. До міських волостей перейшла тут князівська влада, точніше, лишилась в їх руках після політичного звільнення Новгорода... Розвиток торговельно-промислового життя наклав особливу печать на відносини Новгорода до пригородів і всієї землі“.

Звичайно, не можна заперечувати фактів, які свідчать про формальне, „конституційне“ обмеження князівської влади, а також про своєрідні відносини Новгорода до його волостей і пригородів. Проте носителями міської влади є не представники торговельно-промислової демократії, а боярство, „житьє люди“, які, безперечно, грають вирішальну роль не тільки в адміністративних органах, а й на вічі.

Міська влада в Новгороді, так само як і в усіх інших містах у досліджуваний період, є владою феодальною.

Але в Новгороді вона змушена була затушковувати свою класову природу різними способами, зокрема санкціонуючи свої рішення на вічі, куди могла пройти торговельно-промислова демократія. А коли порушували кровні інтереси феодальної верхівки, то вона не спинялась перед тим, щоб розігнати віче або скликати друге паралельне віче, або навіть із зброєю в руках напасти на „демократію“.

Все це дозволяє нам рішуче відкинути думку про якусь міську волость, виниклу ще в доісторичні часи, яка зберегла свою цілісність у XIII ст. і якою керувалась торговельно-промислова демократія. Основною територіальною одиницею, що входила в склад Київської держави, було так зване племінне князівство, а далі — феодальна сеньйорія. В кож-

ній феодальній сеньйорії був свій центр, місто, але це місто було центром феодального панування, центром, де основною силою були феодалі різних мастей, а не торговельно-промислова демократія. Як раніш виниклі феодальні сеньйорії, так і ті, що виникли пізніше, не зберегли своєї внутрішньої цілості. Вони збільшувались, зменшувались і навіть роздрібнювались у наслідок розвитку продуктивних сил, близькості до економічних центрів і торговельних шляхів, а також у результаті боротьби різних феодальних груп. Феодальні сеньйорії, що входили в склад Київської держави, не були однорідні: в одних процес феодалізації тільки починався, в других він дійшов певного розвитку. Залежно від цього і відносини феодальних сеньйорій — земель до головного центра, Києва, також не були однакові. Оскільки з терміном міська (городова) волость асоціюється неправильне уявлення про місто як торговельно-промисловий центр, де головною силою була торговельно-промислова демократія, то нам здається, що цей термін треба викинути з сучасного наукового вжитку; тим більше, що назва „городова волость“ не зустрічається в жодному сучасному пам'ятнику. Далекі доцільніше для позначення основної територіальної одиниці, що входила в склад Київської держави, вживати термін земля-князівство, який звичайно вживає в своїх працях Пресняков.

З'ясувавши характер тої територіальної одиниці, що входила в складний феодальний комплекс, перейдемо тепер до вивчення відносин цих одиниць земель і князівств до центральної влади і до її носителя, київського князя.

В попередній історіографії було зроблено ряд спроб визначити ці відносини. Ще Карамзін поставив це питання в своїй „Истории государства российского“, при чому він намагався ототожнити київських князів з „російськими самодержцями“ XVIII і XIX ст. Але погляд цей не був підтриманий — надто суперечив він фактам. Після цього пробували визначити суть територіальних відносин, виходячи з понять буржуазного державного права. Виникає федеративна теорія Костомарова і теорія Сергеевича, які уявляли Київську Русь як союз суверенних держав. Це також було відкинуто: надто складні й специфічні були територіальні відносини в досліджуваній період, щоб їх можна було укласти в прокрустове ложе цих теорій. Не з'ясувавши феодальної суті цих відносин, пізніші дослідники вже зовсім відмовляються дати їм якесь визначення, вважаючи їх надто специфічними. Так, Ключевський говорить про Київську державу: „Це була федерація не політична, а генеалогічна, якщо можна сполучити в одному визначенні такі різні поняття, федерація, збудована на факті спорідненості правителів, союз невільний своїм походженням і який ні до чого не зобов'язував своєю дією, — один з тих середньовічних громадських союзів, у яких з приватно-правової основи виникали політичні відносини“.

А. Є. Пресняков, який якнайпильніше вивчив міжкнязівські відносини даної епохи, також визнав, що суті цих відносин не можна визначити на основі понять сучасного державного права.

Чи справді питання про суть відносин між територіальними одиницями і політичним центром, між місцевими князями і київським безнадійне? Чи справді існують такі специфічні відносини, які цілком не піддаються визначенню і класифікації?

І тут виявляється, що непоборні труднощі створили самі дослідники, які не розуміли і не визнавали класової, феодальної суті влади в досліджуваній період, не пробували, як звичайне правило, вивчити ці відносини в процесі їх зміни, а вивчали їх догматично, і питання про суть відносин між князями підміняли питанням про наступництво князівського столу.

Найближче вивчення даних, що стосуються досліджуваного періоду, переконає нас, що ми маємо справу з процесом виникнення територіальної структури ранньої феодальної монархії, що цей процес, звичайно, як і в усякій країні, мав свої особливості, але ці особливості зовсім не такі, щоб не можна було виявити справжньої суті відносин. Процес цей був тривалий, як і процес виникнення і розвитку форм феодальної експлуатації, як процес виникнення і розвитку класів.

Як ми з'ясували, територіальна структура Київської Русі в дофеодальний період являла строкатий комплекс племенних князівств і князівств-намісництв. За словами Маркса, відносини між великим князем і місцевими князями визначались васалітетом без ленних відносин або ленами, що склалися з данини. В міру розвитку феодалізму ці примітивні відносини мусили ускладнюватись; васалітет мусив набирати розвинутого характеру: він мусив супроводитись ленними відносинами також розвинутого типу, оформлюватись на основі особливих, так званих феодальних договорів, у яких встановлюються й регламентуються права і обов'язки великих князів-сюзеренів і князів-васалів. Одним з основних обов'язків васалів є тепер не данина, а військова служба.

Виникнення васалітету розвинутого типу треба віднести до часу синів і внуків Ярослава. Але васалітет IX—X ст., переростаючи в свою розвинуту форму, типову для феодальної монархії, мусив пройти проміжний ступінь у часи князювання Володимира і Ярослава.

Часи князів Володимира і Ярослава насамперед характеризуються певними успіхами в справі централізації „неподобної і незграбної“, за висловом Маркса, імперії Рюриковичів. Як було вказано, певна тенденція до централізації виявилась і при Святославі, коли встановилась монополія князівського дому Рюриковичів і коли ліквідувались племенні князі (збереглися князі тільки у вятичів) і князі-намісники (лишився тільки князь Рогволод Полоцький).

Розквіт зовнішньої торгівлі з навколишніми країнами і насамперед з Візантією зумовив дальший розвиток централізації. Це завдання в умовах того часу могло бути здійснене тільки шляхом роздавання територіальних одиниць, земель-князівств, синами князя. Сюзеренітет таким чином був помножений на батьківську владу.

Ось це „родинне володіння“ князівським домом, що встановилось у Київській державі, можна сказати, і було головною перешкодою в попередній історіографії. Факт цей—між іншим, зовсім не рідкий в історії феодальних держав—не дав змоги історикам в будьякій мірі порівняти територіальні відносини, що встановилися з часів кн. Володимира, з територіальною структурою ранніх феодальних монархій. Ці своєрідні відносини феодального права вони звичайно зближали з родинним володінням приватного права. Але той факт, що великі князі Володимир і Ярослав ділять свою владу з своїми синами, зовсім не міняє суті цієї родинної влади і її організаційно-політичних форм. Батько—великий князь лишається сюзереном, сини його—васалами. Обов'язки синів-васалів нічим не різняться від обов'язків васалів, що належать до інших родів. Перебування в послуху, обов'язок платити данину, вірність батькові-сюзерену, військова допомога і цілий ряд інших другорядних обов'язків, можливо, підсилених родинними відносинами або в дещо іншій формі,—усім цим характеризуються відносини синів-васалів.

Коли сини-васали цих обов'язків не виконували, то батько-сюзерен застосовував до них такі самі заходи, як і до всіх інших васалів. Святополк, що сидів у Турові і підпав під ворожий Володимирові вплив його тестя—польського короля Болеслава, Володимир наказав заарештувати разом з жінкою і радниками. Дуже характерно, що відносини між вели-

ким князем і його дітьми літописець прирівнює до відносин між князем і посадником: „Ярославу же сушю Новегороде и урокомъ дающю Киеву две тысяче гривен от года до года, а тысячу Новегороде гридем разда-ваху; и тако даяху вси посадници Новѣгородьстии“¹.

Ця система родинних своєю формою, васальних своєю суттю територіальних відносин зазнала історичних змін після смерті Ярослава. Якщо Володимир і Ярослав захопили владу, усунувши з сцени інших братів, то після смерті кн. Ярослава справа ускладнилась: жоден з його синів, в тому числі старший, кн. Ізяслав, не могли розраховувати на усунення своїх братів. Кожний з синів Ярослава, які вже давно сиділи в своїх князівствах, встиг пустити там міцне коріння, встиг міцно зв'язатись з феодальною верхівкою свого князівства, зумів зробити так, що його доля була тісно зв'язана з долею цієї верхівки. Тому усунення братів з земель стало надзвичайно трудною справою. Поруч з цим треба відзначити й ті доцентрові тенденції, які почали виявлятись у наслідок розвитку процесу феодалізації і падіння значення київського політичного центра.

Вихід був знайдений у тому, що сюзеренітет був присвоєний старшим з Ярославичів — Ізяславом. Це було зроблено в так званому „ряді“ Ярослава. Цьому рядові, як відомо, в попередній історіографії віддано надзвичайно багато уваги. На основі цього ряду було створено багато теорій наступництва князівської влади і міжкнязівських відносин. Треба детально познайомитися з цим².

„Преставися великий князь Русьскый Ярослав. И еще бо живущю ему, наряди сыны своя, рек им: „се аз отхожю света сего, сынове мои, имейте в собе любовь, понеже вы есте братья единого отца и матере; да аще будете в любви межю собою, бог будетъ в вас, и покорить вы противныя под вы, и будете мирно живуще; аще ли будете ненавидно живуще, в распрях и которающеся, то погыбнете сами и (погубите) землю отецъ своих и дед своих, юже налезоса трудомъ своимъ великим; но пребывайте мирно, послушающе брат брата. Се же поручаю в собе место стол старейшему сыну моему и брату вашему Изяславу Киев, сего послушайте, якоже послушасте мене, да той вы будетъ в мене место; а Святославу даю Чернигов, а Всеволоду Переяславль, а Игорю Володимерь, а Вячеславу Смоленск“. И тако раздели им грады, заповедав им не преступати предела братня, ни сгонити, рек Изяславу: „аще кто хошетъ обидети брата своего, то ты помогай, его же обидять“; и тако уряди сыны своя пребывати в любви“³.

Як можна бачити, ряд Ярослава не встановлює ніяких нових принципів у порядку спадкування князівської влади. Подібний ряд міг зробити Святослав; він також міг у своєму заповіті після всяких більш-менш красномовних лементаций заповідати київський стол Ярополкові, Деревлянську землю — Олегові, а Новгород — Володимирові. Такий же ряд міг зробити й кн. Володимир і, можливо, він би його зробив, якби не почав війни з Ярославом і якби його не спіткала несподівана смерть.

Отже справа була не в ряді. Якби його дали Святослав і Володимир, то він все таки не був би виконаний. Не ряд, а соціально-політична обстановка була така, що кн. Ізяслав не знищив своїх братів, як його батько і дід.

У попередній історіографії не розуміли цієї обстановки і приписували цьому рядові справді магічне значення. Ряд цікавий не цим, а тим, що регламентує сюзеренітет старшого брата над молодшими, які тепер стають

¹ Лавр, під 1014 р.

² Пресняков, цитований твір, с. 34.

³ Лавр., під 1054 р.

у становище васалів. Старшому, кн. Ізяславові, за рядом повинні були коритися молодші брати, за якими Ярослав закріпив землю. Кн. Ізяслав повинен бути своїм братам „в отца место“, повинен боронити їх від кривд.

Починається дальший період в історії взаємовідносин між великим князем і місцевими князями. В цей період остаточно виявився занепад київського політичного центра. Чимраз більше слабшала влада великого князя — верховного сюзерена, і все більше підсилювались доцентрові сили. Принцип старшинства при наступництві князівської влади почав підриватись принципом вотчини, але часто сюзеренітет добувається не на основі цих принципів, а силою чи навіть через запрошення феодальної групи, що взяла гору. Починає втрачатись близький ступінь спорідненості між князями. В цей період територіальна структура Київської держави стала типовою для ранньої феодальної монархії. Остаточо встановлюється сюзеренітет великого князя, який не прикривається владою батька. Верховний сюзерен — великий князь втрачає всі права, що належали сюзеренові-батьку. Він стає першим серед рівних, устанавлюються різноманітні права і обов'язки на основі васалітету і, як то звичайно буває в добу розвинутого сюзеренітету-васалітету, розвивається типовий феодальний договір.

У попередній історіографії дуже добре знали, що взаємовідносини між князями, зокрема між великим князем і князями місцевими, визначались договорами. Навіть більше: договірне начало в давній Русі — Київській і Московській (до XVI ст.) було введене в основний принцип давньоруського державного права² Сергеевичем, що створив так звану договірну теорію. Але в попередній літературі ніколи не робили спроб установити зв'язок між князівськими договорами XII—XIII ст. і договорами васальними. А тим часом навіть поверховий огляд змісту міжкнязівських договорів доводить близькість, якщо не тотожність їх і своєю соціальною суттю, і своєю формою з феодальними договорами.

Звернемось до аналізу цих договорів, який дозволить нам виявити встановлену в цей час територіальну структуру Київської держави.

Насамперед постає питання: коли виникають князівські договори? Тут ми можемо використати спостереження Сергеевича про те, що князі — родичі по низхідній лінії — ніколи не уклали між собою договорів.

Отже відносини між Святославом, Володимиром і Ярославом та їх синами не визначались договорами, а з цього випливає, що договори з'являються тоді, коли Київська держава розпалась на феодальні сеньйорії, на чолі яких стояли брати, племінники, словом, бічні родичі. А це могло бути тільки після смерті Ярослава (якщо не рахувати договору, укладеного між Ярославом і Мстиславом).

Договори, мабуть, спочатку були усні, але дуже рано входить у звичай укладати договори писані. Міжкнязівські договори зветься хресними грамотами, бо князі, укладаючи їх, подібно до західноєвропейських феодалів, цілували хрест на грамотах, тобто присягали. Жодна з таких хресних грамот, що належать до епохи Київської Русі, не дійшла до нас, але немає сумніву, що в них відтворюється в основному зміст дійшовших до нас грамот московської епохи, бо суть відносин лишалась в основному та сама.

Можна думати, що хресні грамоти писались у двох екземплярах, бо літописці звичайно говорять не про грамоту, а про грамоти. Так, у 1147 р. Ізяслав Мстиславич, переконаний у ворожих намірах чернігівських князів Давидовичів, „повержа им грамоты крестныя“. Рюрик, довідавшись про ворожі заміри зятя свого Романа, „посла князю своему мужи своя, обличи и поверже ему крестная грамоты“. Можна думати, що в кожній договірній стороні була грамота з зобов'язаннями другої сторони і копія

свого договору з усіма зобов'язаннями¹. Зміст міжкнязівських договорів був дуже різноманітний: вони визначали умови панування і підлеглості, умови союзів, умови миру, умови військових коаліцій. Нас цікавлять договори, які визначають відносини між великим князем і його васалами. Як ми вже вказували, сюзеренітет-сеньйорат у Київській Русі позначався однозначним словом „старійшинство“. В попередній історіографії, яка не розуміла феодальної суті міжкнязівських відносин, звичайно розуміли це слово в прямому значенні, тобто в значенні родового старшинства. Але досить вчитатись у літописні свідчення, щоб переконатись, що старійшинство означає сюзеренітет, політичну зверхність. Родове старшинство тільки іноді збігалось (особливо в XII ст.) з старійшинством. Про це свідчать дані, що стосуються ще до часів Ярославичів. Як відомо, ряду Ярославового не виконали його сини. Молодші сини Ярослава — Святослав і Всеволод вигнали старшого брата, Ізяслава, з Києва. Після смерті Святослава Ізяслав повернувся з Польщі добувати велике князівство. Всеволод вирішив після деяких вагань відступити йому Київ. Коли його після цього розбили половці і він звернувся до Ізяслава, то, за літописом², Ізяслав сказав йому: „Елмаже ты, брате мой, показа ко мне любовь, введе мя на стол мой и нарек мя старейшину себе, се аз не помяну злобы первыя, ты ми еси брат, а я тебе, и положю главу свою за тя“. Князь Ізяслав був старшим братом, старійшиною в родовому значенні, і він був ним незалежно від визнання його братів. Але що старійшинство політичне — сюзеренітет не збігалось з старійшинством — старшинством у роді, то стає зрозумілим вислів Ізяслава: „нарек мя старейшину“. Це може означати, що Всеволод визнав політичну зверхність Ізяслава.

Наведемо другий, не менш яскравий приклад, що стосується до пізнішого часу. В 1174 р. кн. Андрій Юр'евич Боголюбський уклав разом з чернігівськими князями союз проти київських і смоленських князів Ростиславичів. Один з Ростиславичів — Ярослав Ізяславич луцький приєднався до союзу кн. Андрія, прагнучи добути старійшинство („ища себе старейшинства в Олговичех“), тобто київський стол. Але йому не вдалося здійснити ці плани: „и не ступишася ему Киева“ (Іпатський літопис).

Князь Ярослав рішуче не міг бути названий старійшиною в родовому значенні. Він походив від третього сина Ярослава, а Ольговичі — від другого, отже всякий Ольгович був вище його на один ступінь. Ясно, що Ізяслав Ярославич добивається визнання за ним не родового старшинства, а визнання політичної зверхності, зовнішнім виразом якої було володіння київським столом.

Зазнавши невдачі, Ярослав Ізяславич вирішив тоді перейти в другу коаліцію — Ростиславичів. „Ростиславичи же положиша на Ярославе старейшинство, и даша ему Киев“. Звичайно, Ростиславичі, так само як і Ольговичі, не могли визнавати Ярослава старшим у роді, отже тут також справа йде про визнання його сюзереном. Князь Ярослав, очевидно, так зумів використати утворені обставини, що кінець-кінцем добився свого і одержав політичний сюзеренітет і київський стол.

Можна було б навести силу прикладів, коли старійшиною ставав князь, який ні в якому разі не міг бути визнаним старшим у роді. Але нам здається, що й сказаного цілком досить.

Таким чином старійшинство — це сюзеренітет, політична зверхність у феодальній державі, зовнішнім виразом якого є володіння київським столом. Постає питання: в чому це старшинство-зверхність виявлялось? Насамперед, старійшина володіє найбагатшим, найсильнішим князівством,

¹ Сергеевич, Русские юридические древности, I, с.с. 127—128.

² Лавр., під 1078 р.

а також містом Києвом — економічним, політичним і культурним центром того часу. Уже самий цей факт різко виділяв старійшину серед інших князів. Другим моментом, що визначав становище старійшини, було основне право сюзерена — право на військову допомогу від молодших князів-васалів. З безлічі літописних свідчень, що підтверджують це право, наведемо найяскравіше.

В 1148 р. київський князь Ізяслав Мстиславич говорив своїм васалам— Володимирі і Ізяславу Давидовичам:

„Вы есте вси хрест целовали на том, аже кто будеть мне зол, то вам на того быти со мною. Се же, брата, яз с вами думаю, се стрый мой Гюргий из Ростова обидить мой Новгород, и дани от них отоимал, и на путех им пакости дееть; а хочю пойти на нь и то хочю управить любо миром, любо ратью. А вы есте на том хрест целовали, ако со мною быти“¹.

Крім того, було багато додаткових моментів, з якими було зв'язане старійшинство. Зокрема літопис відзначає особливу шану, яку повинні віддавати старійшині.

В 1154 р. номінальним сюзереном-старійшиною в Києві був князь Вячеслав Мстиславич. Після смерті Ізяслава був обраний на заступника його Ростислав: „и посадиша в Киеве Ростислава, Киане рекуче ему: „яко же и брат твой Изяслав честил Вячеслава, тако же и ты чести, а до твоего живота Киев твой“.

Але крім прав, старійшина має й обов'язки. Обов'язків у сюзерена, як то було і в західноєвропейському праві, було два: передача землі— лена і охорона васала від кривд і утисків. Немає потреби наводити літописні свідчення про те, як нові сюзерени, досягнувши політичної зверхності, починають ділити землю між окремими князями, що стали на їх бік і сприяли остаточному їх успіхові. Літописи буквально рясніють такими відомостями. Але треба навести кілька свідчень, які підтверджують другий основний обов'язок сюзерена — обов'язок охороняти князів-васалів.

В 1127 р. кн. Всеволод Ольгович напав на свого дядька Ярослава і вигнав його з Чернігова. Ярослав звернувся до Мстислава — його старійшини з проханням: „Хресть еси ко мне целовал, поиди на Всеволода“².

Літопис дає нам багатий матеріал для з'ясування становища князів-васалів. Само собою зрозуміло, становище кожного князя, що був під рукою старійшини, визначалось не стільки договором, скільки його силою, його значенням. Природно, що не можна й припускати, що всі князі однаково підлягали старійшині. Іноді князі-старійшини і найбільш впливові й сильні князі-васали по суті були майже в рівноправному союзі; підлягання молодших князів іноді виявлялось у самому лише формальному визнанні старійшинства. І навпаки, були молодші князі, становище яких нагадувало становище служилих людей князів пізнішого часу. Все таки в феодалних договорах устанавлюються загальні для всіх молодших князів норми. Такою загальною нормою є єднання, „єдиначество“ з старійшиною, великим князем. Дуже добре виражає цю норму зобов'язання Ізяслава, який цілував хрест дядькові Вячеславу: „Яко не разлучатися има ни в добре ни в зле, но по одному месту быти“. Таке ж зобов'язання, наприклад, дав князеві Ізяславу Володимир Галицький у 1152 р.: „Его ся не отлучити ни в добре, ни в лисе, но всегда с ним быти“³.

Підлягання сюзеренові-старійшині звичайно виражається формулою „быти в воле“, „быть в послушании“, „слухати“. Літопис під 1170 р. го-

¹ Іпат., під 1148 р.

² Лавр., під 1127 р.

³ Іпат., під 1152 р.

ворить про Ольговичів: „Бяху бо тогда Олговичи в Мьстиславли воли“ (Іпат.). В 1160 р. Святослав Володимирович цілує хрест дядькові своєму Святославу Ольговичу: „Яко иметь ему его в отца место и во всей воли его ему ходити“¹.

В 1116 р. кн. Гліб змушений був підкоритися Володимирові Мономаху: „Обещая Глеб по всему послушати Володимера; Володимер же умирив Глеба и наказав его о всем, вдасть ему Менеск, а сам възвратися Киеву“².

Бути в волі і єднанні — це значить погоджувати свою політику з старшим князем, а з цього випливає ряд обов'язків, з яких найголовніший — це військова допомога, про що ми вже говорили. Але ця військова допомога часто поєднувалась з обов'язками економічного порядку, тобто допомогою і матеріальними засобами під час війни. Ми говорили також про обов'язок віддавати шану старійшинам. Мабуть, феодальний побут виробив і багато інших моментів, характерних для князя-васала.

Занепад київського політичного центра, ріст децентрових тенденцій руських земель спричинився до виникнення нових феодальних центрів. Відносини князів до князя, що сидів у головному місті цього центра, також складались по лінії сюзеренітету-васалітету і визначались договорами. Наведемо найхарактерніші приклади. В 1151 р. „прислашася Полотьчане к Святославу Олговичю с любовью, яко имети отцем себе и ходити в послушаньи его, и на том целоваша хрест“³.

В 1154 р. Ростислав Мстиславич, смоленський князь, „целова хрест с братею своею, с Рязанскими князи, на всей любви; они же вся зряху на Ростислава, имeahуть отцом себе“⁴. Так поступово виникає справжня ієрархія відносин, справжня феодальна драбина.

Поступово виникають і оформлюються й норми, які містять у собі санкції на порушників феодального договору. Васал, що не виконав свого договору — не дав військової допомоги і порушив вірність, позбавлявся володінь. Найяскравіше свідчення про виникнення цієї норми дає Іпатський літопис під 1177 р.: в цей час у Києві сидів Роман Ростиславич; він послав на половців синів і братів-васалів. Один з них, Давид Ростиславич, не прийшов, і це спричинилось до поразки. Святослав Всеволодович після цього поїхав у Київ до кн. Романа і заявив: „Брате! я не ищю под тобою ничего же, но ряд наш так есть: оже ся князь извинить, то въ волость, а мужь у голову, а Давыд виноват“; он же того не створи“.

Ця норма вже давно застосовувалась на практиці; ще Володимир Мономах удавався до цієї кари. Так, він „взя Менеск у Глеба у Всеславича, самого приведе Киеву“ за його непослух.

Далі літопис розповідає, що „поточи Мьстислав Полотский князе, с женами и с детми в Греки, еже приступиша хрестное целование... зане не бяхуть в его воли и не слушахуть его, коли е зовяшеть в Рускую землю в помощь, но паче молваху Бонякови шелудивому во здоровье“.

Син Володимира Мстислав „посла по Кривитьстен князе, по Давида, по Ростислава и Святослава и Рогволодовича два, и усажа у три и потоги и Царьграду за неслушание их, а мужи свои посажа по городам их“.

Але вже А. Є. Пресняков⁵, далекий від того, щоб визнати існування феодалізму в Київській Русі і вважати Київську державу типом ранньої феодальної монархії і який усе ще вважав головним моментом у міжкнязівських відносинах боротьбу двох начал — старійшинства і вотчини, змушений був сказати, що при Мономаху „батьківська опіка“ відступила

¹ Іпат., під 1160 р.

² Іпат., під 1116 р.

³ Іпат., під 1151 р.

⁴ Іпат., під 1154 р.

⁵ Цитований твір, с. 111.

місце звичайній політичній гегемонії, що терміни: батько, брат, старший, брати — набувають значення особистих, індивідуальних відносин союзу, зв'язаного з опікою одного сильнішого союзника над другим і з залежністю останнього, більше чи менше визначеною, від обов'язку „стоять за один“ і „во всей воли ходити“. Раз-у-раз у вустах князівських термін „отче“ і „сыну“ звучить як звичайна формула дипломатичної мови чи, простіше, як побутові звороти мови“.

III. КНЯЗЬ І РІСТ КНЯЗІВСЬКОЇ ВЛАДИ

З огляду літератури про політичний устрій Київської Русі ми бачимо, що найбільші вагання виявились у розв'язанні питання про князівську владу. Тут усе спірне, все було предметом жвавої дискусії. Одні, як Ключевський, називали князя найманим військовим сторожем, що приходив і скоро відходив, був політичною випадковістю для землі, блукаючою кометою. Другий, як Сергеевич, визнавали князя народною владою, бо народ становив головну силу князів. Не трудно бачити, що до питання про роль і значення князівської влади підходили догматично, не відзначаючи тих змін, які повинні були виявитись за більш ніж трьохсотлітній період історії Київської держави.

Характеристику князя, засновану на даних XII ст., автоматично переносили на князя X ст. Питання про обсяг і характер князівської влади дуже часто розв'язували на основі принципів буржуазного державного права.

З огляду літератури легко встановити, що питання про князя XI—XII ст. як про феодального монарха взагалі ніхто серйозно не ставив. Тільки М. Н. Покровський зробив спробу розглядати князя як представника феодальної влади. Але, як ми вже згадували, прийнявши хибну думку Ключевського про характер городових волостей, він мусив допустити антиномію: найманий сторож у місті, князь був хазяїном-вотчинником на селі. А, головне, в пізніших своїх працях — „Очерки по истории русской культуры“ і „Русская история в сжатом очерке“ — М. Н. Покровський не тільки не розвинув правильної думки про князя як представника феодальної влади, але, недооцінюючи глибини й широти феодального процесу, почав називати князів ватажками банд работоргівців. Ряд неправильних поглядів висловив М. Н. Покровський і в питанні про походження, обсяг і характер князівської влади.

В наше завдання не входить докладне дослідження князівської влади. Ми головним чином скажемо про князя XI—XII ст. як про феодального монарха, звернувши увагу: 1) на класову суть князівської влади, 2) на розвиток князівської влади як влади феодального монарха.

1. Зараз немає особливої потреби докладно обґрунтовувати твердження, що князівська влада почала перетворюватись у владу феодальну, що князь став представником і охоронцем феодальних груп, що князь був першим феодалом у своєму князівстві. Літопис високо цінує князів, які погоджують свою діяльність з дружиною. Ідеал феодального князя, Володимир Мономах, „думу“ з дружиною вважає основним князівським обов'язком.

І навпаки, літопис засуджує князів, які не погоджують своєї діяльності з вказівками керівної верхівки феодального суспільства.

Про кн. Всеволода, до якого літопис¹ ставиться з певним піететом, він, проте, спеціально відзначає: „В сих печали всташа и недужи ему и приспеваше старость к сим; и нача любити смысл уных, свет творя

¹ Лавр., під 1093 р.

с ними; си же начаша заводити и, негодовати дружини своєю первья и людем не доходити княже правды, начаша ти унии грабити, людий продавати, сему не ведушу в болезнях своих“. Легковажну підступність Святополка Ізяславича до половців літописець пояснює тим, що він зробив це „не здумав с болшею дружиной отнею и стрья своего, совет створи с пришедшими с ним“.

Князі не тільки повинні були погоджувати свою діяльність з дружиною, але притягати й ті групи феодального суспільства, що не входили в склад дружинної організації. Як ми вже вказували, кн. Володимир запрошував на нараду старців градських, старійшин; а коли підсилалась роль церкви як феодальної організації, звичайними членами різних нарад стали митрополит, єпископи й ігумени. В міру ж того, як дружинна організація розкладалась і почав оформлюватись васалітет, князь змушений був організувати з'їзди, де розв'язувались основні питання зовнішньої і внутрішньої політики. В цих з'їздах брали участь або князі, або їх представники; прикладом такого з'їзду є нарада, на якій було прийнято „Устав о резах“.

Ці з'їзди щодо своєї організації й компетенції тотожні з феодальними з'їздами раннього західноєвропейського середньовіччя.

Князь, не погоджуючи своєї діяльності з керівною верхівкою, ризикував не тільки бути негативно оціненим громадською думкою, а й багато чим іншим, зокрема своїм столом, не говорячи вже про можливі невдачі в задуманих заходах. Дружина могла просто відмовитись, дезавувавшись від служби князеві. Прекрасний приклад масового відмовлення від допомоги й служби князеві є відмовлення бояр Володимира Мстиславича: „О собе еси князю замыслил; а не едем по тебе, мы того не ведали“. Це означає, що наміри кн. Володимира не відповідали інтересам даної керівної верхівки. Літописець не пошкодував фарб для опису різних невдач цього князя, який вирішив замінити свою стару дружину дітськими.

Отже немає ніяких підстав говорити про антиномію становища князів, про яку говорив М. Н. Покровський: і в місті, і на селі князь однаково став феодальною владою. Не трудно бачити, що погляд М. Н. Покровського зумовлювався: 1) тим, що він перебільшував роль торговельного капіталу в Київській Русі, 2) тим, що він модернізував давньоруське місто, уявляючи його розвинутим торговельно-промисловим центром, 3) тим, що він перебільшував політичне значення міських купців і ремісників і 4) тим, що він неправильно, як ми побачимо далі, уявляв собі соціальну суть і значення віча.

2. Переходимо тепер до питання про розвиток функцій князівської влади і про перетворення дофеодального князя в феодального монарха. Тут насамперед треба відзначити, що князі почали перетворюватись у типових феодальних монархів у період розпаду Київської держави, тобто в часи синів і внуків кн. Ярослава. Але само собою зрозуміло, процес перетворення феодальних князів у феодальних монархів був довгий. Можна встановити проміжний ступінь, який, на наш погляд, хронологічно припадає на час князювання Володимира і Ярослава, перший з яких, за словами Маркса, „знаменує собою кульмінаційний пункт“, а другий — „початок занепаду готичної Росії“¹.

Уже в цей період функції князів починають значно ускладнитись. Ускладнюються вони не тільки тому, що утворився князівський домен, де князі, подібно до рядового феодала, повинні були вести господарство, а й тому, що ускладнюються, тобто поглиблюються і розширюються форми експлуатації в межах усїєї держави.

¹ Маркс, Таємна дипломатія XVIII ст.

Князь в XI ст. є військовий вождь, що командує всіма збройними силами, але його військово-організаційна діяльність стає складніша через зміну самого складу військових сил. Як ми вказували, дружина, що становила основне ядро війська перших Рюриковичів, осідає на землю. Місце дружини починають займати феодальні ополчення, збройні загони, які приводили васали. Князь як власник домена знову таки набирає ополчення з підвладної йому міської й сільської людності. Але дуже часто князям доводиться вдаватись до надзвичайних мобілізацій (так зробив кн. Ярослав під час боротьби з Святополком) або приймати іноземні війська (варягів — кн. Володимир і Ярослав, поляків — кн. Святополк, колбягів, торків та ін.).

Оскільки на Київську Русь починають підсилено тиснути сусідні держави і степові кочовники, ускладнюються заходи по охороні зовнішніх кордонів. Князям доводиться будувати укріплення (міста й вали) на найнебезпечніших місцях. Але будування міст на кордонах держави, звичайно, не могло виключити потреби укріплення головного міста. Саме в цей період і створюються якраз укріплення головних міст Київської Русі — Києва, Новгороду тощо.

Розширення і підсилення феодальної експлуатації робило необхідною організацію опорних пунктів для феодальної влади; ця епоха характеризується будуванням пригородів усередині окремих земель.

Велике значення в військово-організаційній діяльності князів мав добір найближчих князівських слуг-васалів, які поступово, в наслідок розкладу дружинної організації, осідають на місцях. Князі в цей період повинні були давати їм села, призначати їх на всякі адміністративні посади. Надзвичайно ускладнилась діяльність князя в справах унутрішнього управління. Відносини між київським князем і його синами іноді бували напружені. В інтересах власної безпеки доводилось контролювати їх діяльність. Але особливо ускладнилась діяльність князя у власному домені, де йому доводилось призначати посадників, волостелів, тіунів та інших численних представників адміністрації. В міру того, як данина почала перетворюватись у феодальну ренту, встановлюються торговельні мита в містах, утворюється складна фінансово-адміністративна система.

В міру того, як почала розвиватись зовнішня і внутрішня торгівля, князеві доводилось організувати будівництво шляхів і мостів. Багато уваги треба було віддавати охороні торговельних шляхів, а особливо основного — шляху в Візантію.

Одною з особливо розвинутих функцій князя в досліджуваній період є організація судових органів і відправа суду. Як було вказано, князівській юрисдикції при перших Рюриковичах підлягали князівські дружинники, челядь, залежне селянство, вища князівська адміністрація. Тепер князь безпосередньо судить населення головного міста, а князівські судді — все населення.

Встановлення нових форм феодальної експлуатації, організація складної сіті фінансової й судової адміністрації, встановлення принципів феодального судового права — все це можна було провести в життя тільки шляхом законодавства. В цей період якраз почала розвиватись законодавча функція князя. Князі не тільки встановлюють „устава і уроки“, а й змінюють, видаючи закони, принципи кримінального права і процесів. З'являється перший юридичний збірник — Руська Правда.

Видаючи закони, князі встановлюють розміри судових мит, а також винагороду адміністративним особам.

На цьому етапі князі після прийняття християнства всяко сприяють упорядкуванню церкви, створюють міцну економічну базу для духовництва, встановивши церковну десятину.

Нарешті, князям треба було багато уваги віддавати налагодженню відносин з оточуючими країнами, зноситись з іноземною владою.

Таким чином функції і обсяг влади князів на даному етапі виросли. Але князівський домен ще не остаточно оформився. Значні маси селян, особливо в далеких від Києва місцях, були ще данниками, а не феодально-залежним сільським населенням. Князівська влада ще не змогла підкорити їх своєму доменальному управлінню і суду. Безперечно, ще не ліквідувались органи родової і навіть, як у вятчів, племінної влади. Отже коло князівського суспільства було ще нешироке і не охопило всієї маси населення.

Процес дальшої феодалізації, остаточно оформлення князівського домена і розпад Київської держави на ряд земель — усе це зумовило появу нового типу князя, який найбільше відповідає типові феодального монарха.

Якраз у цей період політичний устрій набирає найхарактернішої феодальні риси — поєднання політичної влади з землеволодінням.

Князь цієї епохи є князь місцевий або всяко намагається стати таким. Він намагається пустити глибоке коріння в своїй вотчині. Якщо князь бере участь у якійсь складній політичній комбінації, мета якої — захоплення київського столу, то він звичайно черпає силу в цій вотчині. В неї він повертається, зазнавши невдачі. Бувши князем, міцно зв'язаним з землею-князівством, з своєю вотчиною, князь змушений основну увагу звернути на безпосереднє управління його доменом. Коли данина перетворилась у ренту, а селянство, що платило данину, — у феодально-залежне і кріпосне селянство, природно, що основним джерелом прибутків князя стають князівські села: „Еже было творити отроку моему, розповідає в своєму Поученні Володимир Мономах¹, — то сам есмь створил, дела на войне и на ловех, ночь и день, на зною и на зиме, не дая себе упокою; на посадники не зря, ни на биричи, сам творил, что было надобе, весь наряд и в дому своем то я творил есмь; и в ловчих ловчий наряд сам есмь держал, и в конюсех, и о соколах и о ястрябах“).

Князі в значній мірі погоджують внутрішню й зовнішню політику з інтересами свого феодального господарства. Дуже характерно, що коли вирішувалось питання про похід на половців у 1103 р., князі змушені були обмірковувати, доцільно чи недоцільно буде мобілізувати коней смердів. Під час міжусобиць ворогуючі князі намагаються розграбувати села своїх суперників і забрати робочу силу. Функції князя в цей період також ускладнюються, але це ускладнення зв'язане з розвитком князівського сільського господарства. Основна увага князів спрямована на розміщення сил у їхніх володіннях.

Багато уваги віддають князі охороні своїх княжих людей, організації суду, вірніше, встановленню вир і продаж, а також судових мит. В цей період вони підкоряють своїй юрисдикції все населення. Надзвичайно розширяється законодавча діяльність князів.

В умовах чимраз більших суперечностей князям доводилось багато уваги віддавати тому, щоб затушкувати класову суть влади: „и худаго смерда и убогые вдовице не дал есм силным обидети“, говорив про себе Володимир Мономах.

В справі затвердження своєї влади князям доводилось удаватись до допомоги церкви: „И церковного наряда и службы сам есмь призирал“, — продовжує Володимир Мономах. Словом, князь поступово перетворюється в типового монарха з дуже різноманітними функціями, монарха, який намагається освоїти свою вотчину як феодальну власність.

¹ Лавр., під 1096 р.

Але в цей період у деяких частинах Київської держави намічаються особливості в становищі князя. Ці особливості значною мірою зумовлюються не тим, що тут слабо проходить феодалізація, а тим, що князь і його дружина, його боярство не зуміли пустити коріння в землі-князівстві, не зуміли організувати свого домена. Так було в Новгороді і до певної міри в Галицькій землі. Але й тут не може бути мови про князя як надкласову владу. Бувши „найманним військовим сторожем“ у Новгороді, князь виконував волю новгородських феодалів.

У Галицькій землі князь, постійно борючись з галицьким боярством, усе таки не переставав бути представником феодальної влади. В своїй боротьбі проти боярської знаті він спирався в основному на рядове боярство і на міщанство.

ІV. ПИТАННЯ ПРО КНЯЗІВСЬКИХ РАДНИКІВ

Питанню про князівську раду в попередній історичній літературі віддавали дуже багато уваги. Жоден з видатних істориків не проходив повз нього. З загального огляду думок про політичний устрій Київської Русі не трудно встановити, що боролись два основні погляди. Одні дослідники (значна більшість) уважали, що князь у Київській Русі радився в особливій установі, яка далі в істориків дістала різні назви: Ключевський і Владимирський-Буданов називали цю установу боярською думою, а інші — князівською думою. Склад цієї установи мінявся, при чому й тут при встановленні цього складу висловлювали різні думки: на думку Ключевського, в X ст. в боярську думу входили бояри, єпископи і так звані старці градські — представники військово-торговельної аристократії; з XI ст. урядова рада при князі Київської Русі є одностанова, боярська. Владимирський-Буданов трохи інакше уявляє еволюцію князівської думи: спочатку в думі брали участь бояри — вищі служили люди і старці — земські бояри; в XI ст., після того, як служили бояри злилися з земськими, в складі думи перебувають тільки бояри (в Новгороді виключно земські). Крім цього постійного складу, в думі брали участь (не завжди) вищі духовні сановники — єпископи і ігумени.

Інші дослідники, з яких насамперед треба відзначити Сергеевича й Преснякова, заперечували існування в Київській Русі особливої установи — боярської і князівської думи. Сергеевич¹ вважає, що під думою треба розуміти „тільки акт думання, дію ради князя з людьми, яким він довіряє“. „Князь не був зобов'язаний з кимнебудь радитись; він радиться в усіх тих випадках, коли вважає це потрібним і бажаним; в усіх інших він діє сам“.

Звертаючись до перегляду питання про боярську думу, нам треба з'ясувати: 1) чи справді існували якісь дорадчі установи в Київській державі і 2) з'ясувати класовий склад князевих радників.

Тут ми насамперед повинні констатувати, що пильний перегляд усіх свідчень літописних і юридичних пам'ятників у даному питанні приводять нас до висновку, що такої установи в Київській державі не було. Мало того: не існувало навіть особливої назви „боярська дума“ чи „князівська дума“. Дослідники, що обстоювали існування думи як установи, самі дали їй цю назву і не крилися з цим. Ключевський², наприклад, каже: „боярська дума — термін учений, не документальний; його не зустрічаємо в давньоруських пам'ятниках“. „Назва „боярська дума“ не зустрічається в давніх пам'ят-

¹ Русские юридические древности, СПб, 1900, т. II, с. 337.

² Боярська дума, вид. 5, 1919, с. 528.

никах і утворена штучно на основі подібних термінів („бояри думаючі“) — змушений був відзначити Владимирський-Буданов¹.

Уже сама відсутність назви є одним з найсильніших доказів проти існування такої установи. Адже якби справа йшла про якийсь короткий період історії, то можна було б думати, що в пам'ятниках випадково могло не трапитись згадки про цю установу. Але дослідники говорять про боярську думу як про установу, що існувала з самого моменту виникнення Київської держави, тобто з IX по XII ст. Безперечно, якби боярська чи князівська дума справді існувала як установа, то ця назва повинна була б згадуватись, і дуже часто, в літописах та інших пам'ятниках, бо ж боярська дума, за визнанням дослідників, є одна з найважливіших державних установ. А тим часом літопис ніде не говорить про організацію боярської думи, про зміну її особистого складу, про її постанови. До нас не дійшов жоден законодавчий акт, який уважали б результатом її законодавчої чи консультативної діяльності. Літопис і інші пам'ятники говорять тільки про раду бояр, про раду з боярами, про раду з дружиною, про раду дружини тощо.

Сергеевич² навів ряд міркувань про те, що боярська дума як установа взагалі не могла існувати в Київській державі. Він відзначає малу здатність у давні часи до створення такої штучної установи як постійна рада. „Це не відповідало ні духові, ні засобам X, XI, XIII ст.“. „В перші століття нашої історії народ закликав князя, йому особисто доручав він владу і знав тільки його. Князеві звичайно були потрібні помічники й радники в справах управління; але це була справа його особистої зручності. Чи можна допустити, що при тій нестійкості державного життя, яку ми спостерігаємо в цю давню давнину, при частій зміні князів і постійній зміні складу оточуючих його осіб можна було прийти до думки про встановлення постійної ради? Гадаємо, що це було і неможливо, а для князя і цілком непотрібно, бо без ніякої потреби це обмежувало б його діяльність. Надзвичайно несталий ґрунт державного життя був позбавлений необхідних умов для виникнення постійної князівської ради; цілі ж нескладного управління того часу добре досягались і при наявності окремих радників або „думців“, недостачі в яких, звичайно, не було“.

Ми не можемо прийняти ці міркування Сергеевича без застережень і навіть заперечень, але в основному він має рацію: розвиток феодальної влади не дійшов ще до того рівня, коли треба було створювати якийсь особливий орган, що стояв над князем і над його оточенням. Але найголовніший довід, який можна навести проти дослідників, боронячих існування боярської думи як особливої установи, — це вказівка на те, що князь не потребував особливої боярської думи тому, що в нього, починаючи з моменту утворення Київської держави, була нормальна, постійно діюча рада, а саме його дружина. З цією дружиною, як ми говорили, князь був і на війні, і в раді. Ми знаємо, що процес розкладу дружини став особливо виявлятися з половини XI ст., але ще довго ми спостерігаємо дружинні організаційні форми. Рада з дружиною почала повільно замінятись радою з найближчими і найвпливовішими васалами й міністеріалами, знову таки без утворення будьякої особливої установи. Але і в XII ст. пам'ятники все ще говорять про раду з дружиною. Отже ніяких змін як у формі нарад, так і в компетенції їх не сталось.

Князеві, що постійно радився з дружиною, не було ніякої рації створювати якусь особливу надбудову, якусь особливу установу, куди однакововинна була ввійти верхівка дружини. Та й не було інших феодальних

¹ Обзор... с. 44.

² Цитований твір, с.с. 336 — 338.

груп, які могли б протистояти дружинній організації і вимагати створення установи, що мала враховувати ці інтереси. Коли з'являються ці нові елементи, їх притягають до нарад поруч з дружиною.

Отже нам треба приєднатись до тих дослідників, що заперечують існування боярської думи як особливої установи. Але було б ученим формалізмом у найгіршій формі, якби ми поставили над цим крапку і не задумувались над питанням про організацію князівської ради, про князівських радників. Тут насамперед треба розглянути погляди про князівських радників, висловлені в попередній історіографії, а саме Ключевським і Владимирським-Будановим. Критика поглядів їх на склад князівських радників не може бути знята, навіть коли ми й не погодилися з ними в питанні про визнання думи як установи.

Як було вказано, членами боярської думи поруч з боярами й духівництвом Ключевський вважає старців—представників військово-торговельної аристократії. Ключевський не міг сперти свою думку про старців на свідчення джерел, бо джерела зовсім не дають ні безпосередніх, ні посередніх вказівок щодо цього. Щоб якось обґрунтувати свої погляди на старців, Ключевський робить великий екскурс в історію давньоруських міст—його ми вже розглянули. Ми спробували з'ясувати, що міста, про які говорить Ключевський, були центрами феодального панування. Їх будували князі, а не військово-торговельні елементи. З другого боку, коли ми говорили про виникнення класу феодалів, то старались обґрунтувати думку, що старці—це представники родоплемінної знаті, які виростили в місцевих великих землевласників, а не представники знаті військово-торговельної. Неправильна і друга думка Ключевського, ніби в XI ст. перестали скликати на князівські наради духівництво. Насправді можна навести силу прикладів, коли духівництво грало велику роль як князівські радники не тільки в XI, а й у XII ст.

Само собою зрозуміло, що й усі інші думки про радників князя в феодальний період, висловлені в попередній літературі, оскільки не ставилось питання про феодальні відносини в Київській Русі, мають одну загальну хибу: вони ігнорують класовий, феодальний склад цих радників.

Ми вже говорили, що в дофеодальний період радниками князя були дружинники, родоплемінна знать і представники князівської адміністрації—тисяцькі, соцькі. Ми вказували, що вже в кінці X ст. почався процес розкладу дружини. Поступово розвивається боярський васалітет. Поруч з дружинниками, що відірвались від князівського двору і осіли на землю, васалами князя стають місцеві великі землевласники. В обов'язки васалів, крім військової служби, входила участь у князівській раді. Встановлення нових васальних принципів служби проходило під старою оболонкою дружинних відносин. Через це літописи продовжують говорити про раду князя з дружиною навіть і тоді, коли процес розкладу дружинних відносин уже в достатній мірі визначився.

При Ярославичах і особливо в XII ст. процес розкладу дружини не тільки закінчився, а й боярство, осівши на землю і об'єднавшись з місцевими недружинними феодальними групами, стає місцевим—київським, чернігівським, галицьким та ін. Разом з тим дедалі більшого значення набуває міністеріалітет, при чому верхівка його об'єднується з боярством. Але й боярство займає головні посади—наприклад, воеводства. Все це так чи інакше повинно було відбитись і на складі князівської ради. Безперечно, починають грати велику роль князівські міністеріали. Нам здається, що під „советом уных“ кн. Всеволода треба розуміти саме раду з князівськими тіунами. Дедалі більше літопис говорить про князів, які піддаються радам „несмысленных“ або радам певної групи. Все це свідчить про місцеву обмеженість князівського оточення, про слабкий зв'язок

з основною феодальною масою, навіть про деяке протиставлення князівського оточення і цієї маси. Найяскравіший приклад такого протиставлення літопис дає в оповіданні про події 1068 р. Коли кн. Ізяслав і Всеволод прибігли після поразки їх війська в Київ, то „людье Киевьстии прибегоша Киеву, і створиша вече на торговищи, и реша, пославшеса ко князю: „се Половци росулися по земли; вдай, княже, оружья и кони, и еще бьемся с ними“ Коли кн. Ізяслав не згоджувався з ними, то частина їх прийшла на князів двір: „Ізяславу же седящю на сенех с дужиною своєю, начаша претися со князем“.

Щоб подолати цю місцеву обмеженість і інтереси окремих груп, найвидатніші князі, наприклад Володимир Мономах, змушені скликати для розв'язання найважливіших питань або поширені наради дружини з місцевими феодальними елементами — віча, або запрошувати представників феодальних груп інших земель-князівств (так зробив Володимир Мономах для обміркування Устава о резах), або навіть скликати феодальні з'їзди.

Проте треба відзначити, що питання про князевих радників в XII ст. не можна поставити чи розв'язати, не взявши на увагу місцевих особливостей у класовій структурі і політичній організації землі-князівства. І ми вже говорили, що тут намічається три типи відносин князя до радників — феодалів і міністеріалів. В Галицькій землі князь мусив зважати на самостійну політичну силу місцевої феодальної знаті. Коли йому вдавалось цю силу перемагати, то він спирався не тільки на свою дружину, а й на інші місцеві феодальні групи — мабуть, на дрібний васалітет і купецтво. В Новгороді боярська рада поступово перетворюється в замкнену установу — раду панів, якій князь мусив коритись. В Суздальській землі князь після боротьби переміг місцеве боярство, яке зосередилось у Ростові й Суздалі, і його радниками стали його дружинники, бояри і дворяни.

Але в більшості земель-князівств відбувається процес утворення при князівському дворі певної групи феодалів — боярства і міністеріалітету, що складала оточення князя. Ця група, що розв'язувала найважливіші питання в землі-князівстві, своїм організаційним типом близька до так званої феодальної курії західноєвропейського середньовіччя.

В. ПИТАННЯ ПРО ВІЧЕ

§ 1. Вступні зауваження

Наш загальний погляд на політичний устрій Київської Русі як типової феодальної монархії, наша критика поняття городової волості, що впливає не з уявлення про місто як передусім увесь центр феодального панування, нарешті, наше загальне уявлення про владу князя як владу феодальну — все це впирається в питання про віче в феодальний період Київської Русі.

У домарксистській історіографії встановився погляд на віче як на постійний і необхідний орган державної влади. Воно являло собою збори жителів головного міста землі. Що віче становило постійний і необхідний орган землі — було загальновизнаним твердженням. Проте як у трактуванні еволюції віча, так і в питанні про соціальні сили, на які воно спиралось, було багато непогоджень. Але в основному боролись три основні погляди: Сергеевича, Ключевського і Владимирського-Буданова.

Сергеевич уважає віче повсюдним і споконвічним органом влади і при тому органом того самого типу, як воно склалось у XI—XII ст. Головною опорою вічової сили він уважає народ.

„Поки весь народ був озброєний, поки військо не спеціалізувалось і не перейшло в відання князя, не могла утворитись абсолютна влада;

народ становив головну силу князів, які через це неодмінно повинні були входити з ним в угоду¹.

Отже Сергеевич не визнає ніяких змін ні в організації віча, ні в його значенні, і при цьому ні в часі, ні в просторі.

Ключевський² відзначає відсутність усяких вказівок на вічову діяльність до XI ст. На його думку, віче з'явилося в часи занепаду авторитету князів у наслідок усобиць, коли в результаті цього почало зростати значення головних обласних міст. „Політичною силою в цих містах стала замість зниклої урядової знаті вся міська маса, яка збиралась на віче“. Таким чином всенародне віче головних міст було наступником давньої міської торговельно-промислової аристократії.

З попереднього нам ясна соціальна сила, на яку спиралось віче за Ключевським — це маса торгівців і ремісників обласних міст.

Владимирський-Буданов³, так само як і Сергеевич, приписує вічу доісторичне походження. Доісторичним предком вічових зборів були племінні сходи, які, можливо, і називались у слов'ян вічами. В IX—X ст. віча перебували в стані переходу від племінних зборів до міських. Цю форму Владимирський-Буданов подає так: „Для вирішення справ сходяться в старше місто кращі люди цієї землі і обмірковують земські питання в присутності громадян цього міста. Як основні діячі в цих нарадах виступають старці — кращі люди, люди вищі своїм родовим старшинством, своєю владою в своєму суспільстві і, нарешті, своєю вищою економічною спроможністю“. „Третя епоха вічових зборів є епоха повного виділення цієї форми влади в самостійну і повного розвитку її прав. Вона збігається з часом остаточного встановлення влади старших міст“. Владимирський-Буданов, звичайно, не спиняється на питанні, на яку соціальну силу спиралось віче в цей період. Можна догадуватись, що на це питання він відповів би так само, як і Сергеевич: „народ“, тобто і землевласники, і торгівці, і ремісники.

Отже, як бачимо, і в питанні про еволюцію віча, і в питанні про соціальну силу, на яку воно спиралось, і в питанні про значення віча, як і треба було чекати, в домарксистській історіографії були непримиренні суперечності.

До речі, не подолав установлених поглядів на віче і М. Н. Покровський. Як було вказано, він цілком і без ніяких застережень іде в розв'язанні питання про віче за Сергеевичем. Він цитує найяскравіші місця з праці Сергеевича, зокрема те місце, де останній відзначає повсюдне і споконвічне існування віча. Він указує, що „давньоруські республіки почали аристократією походження і кінчили аристократією капіталу. Але в проміжку вони пройшли стадію, яку можна назвати демократичною: в Києві вона припадає якраз на першу половину XII ст. В цей період хазяїном руських міст є справді народ“.

Нам здається, що для того, щоб розплутати клубок суперечностей у питанні про віче, де ще грають велику роль слов'янофільські й народницькі відгуки, треба перейти до перегляду основних питань про віче, а саме про соціальну суть вічових зборів, про віче як постійний орган політичної влади і про політичне значення його.

§ 2. Питання про соціальну суть вічових зборів

Звернемось до питання про соціальну суть вічових зборів, обминувши покищо надзвичайно складне питання про віче як орган влади. Для

¹ Лекції, с. 134.

² Курс..., т. I.

³ Обзор..., с. 51—54.

розв'язання цього питання ми будемо користуватись лише тими даними, які справді говорять про віча, про вічові збори.

Як ми бачили, віче, що веде своє походження від племінних сходів, продовжувало існувати і в Київській Русі в дофеодалний період. При розвитку феодалізму вічові збори і далі скликались. Скликають їх в основних адміністративних центрах — Києві, Чернігові, Новгороді та ін. Оскільки міста дедалі більше починають перетворюватись у центри феодального панування, то всякі наради, які могли претендувати на якесь значення, безперечно, повинні бути нарадами основних феодальних груп або груп, так чи інакше зв'язаних з феодалами — можливо, великих торгівців і одночасно землевласників, торговців-посередників у торгівлі об'єктами данини. Але, повторюю, в жодній нараді, яка могла б претендувати на якесь політичне значення, основною силою не могла бути демократична маса міста — дрібні торговці, ремісники, наймити і всякі плебейські елементи. Якби такі наради були і якби цим елементам і вдалось накинати свою волю феодальній верхівці, то остання знайшла б силу ці рішення анулювати. Думка Ключевського про те, що основною силою віча є демократична маса міських торговців і ремісників, звичайно, повинна відпасти, як відпали всі його погляди на соціальну суть давньої Русі. Якщо Сергеевич такою силою вважає народ, тобто всю масу міського населення, то це кінець-кінцем та ж маса міських торговців і ремісників. Але звернемось до текстів і перевіримо, хто ж був керівною силою на вічових зборах, які зовнішньо й були зборами широко демократичними.

Візьмемо ті вічові збори, що збирались не під час воєнних дій в обложеному місті, зокрема, візьмемо нараду киян у 1113 р. під час великого київського повстання. Літопис не називає її вічем, але вона могла ним бути; в усякому разі, всі дослідники називають її вічем. Здавалося б, що ця нарада повинна була б бути дійсно демократичною. Але факти говорять про інше.

„Наутрия же, в семы на 10 день, свет створиша Кияне, послаша к Володимеру, глаголюще: „поиди, княже, на стол отен и деден“. Се слышав Володимер, плакася велми и не поиде жаляси по брате. Кияни же разьграбиха двор Путятин тысячьского, идоша на Жиды и разьграбиха я. И послашася паки Кияне к Володимеру, глаголюще: „поиди, княже, Киеву; аще ли не поидеши, то веси, яко много зло уздвигнеться, то ти не Путятин двор, ни соцьких, но и жиды грабити, и паки ти поидуть на ятровь твою и на бояры и на монастыре, и будеши ответ имел, княже, оже ти монастыре разграбять“. Се же слышав Володимер, поиде в Киев“¹.

Навіть поверховий аналіз дозволяє нам установити, що нараду скликала не широка маса (маса грабувала двір Путяти, тисяцького і робила погроми), а верхівка феодального суспільства, налякана повстанням міських мас.

Візьмемо другі вічові збори — коло Турової Божниці в 1139 р. Ці збори складались з киян. Але хто були ці кияни — літопис виявляє дуже добре: вічовики були на конях і, звичайно, озброєні; отже це не дрібні торговці й ремісники, а основна київська феодальна група, тісно зв'язана з Мономаховичами, яка в душі лишилась васалами Мономахового дому; це пізніше було доведено подіями — вигнанням Ігоря і запрошенням Ізяслава.

Дуже характерні вічові збори в Києві в 1147 р., хоч літопис і не називає їх вічем, коли кн. Ізяслав двічі сам скликав бояр, дружину й „киян всех“. А на одних зборах фігурував і митрополит. Але так само ясно, що керувала цими зборами феодальна верхівка.

Візьмемо вічові збори в Полоцьку в 1159 р.: „В том же лете совет зол свещаша на князя своего полочане, на Ростислава, на Глебовича

¹ Іпат., під 1113 р.

и тако приступиша хрестное целование... и послаша в тайне к Рогволоду Борисовичю Дрьютську“.

Знову безперечно, що це були збори не широких міських мас, а феодалної групи, зв'язаної з кн. Рогволодом. Якщо ми візьмемо і всі інші дані літопису, які говорять про нараду жителів міст, то скрізь ми можемо промацати їх класову феодалну суть. Нам, здається, що цілком відповідно до загальних наших поглядів на суть влади в Київській Русі ми можемо встановити, що основною соціальною силою, на яку спиралось віче, були феодалні міські групи, а не широка міська демократія—торгівці й ремісники.

§ 3. Питання про віче як постійний орган державної влади

Ми вже говорили про те, що в буржуазній історіографії панував погляд, що віче є органом державної влади. Щоб визнати ту чи іншу нараду постійним органом влади, звичайно, насамперед треба довести певну безперервність, якщо не періодичність її діяння з закріпленою звичаєм чи законом компетенцією.

В буржуазній літературі було багато непогоджень у багатьох окремих питаннях історії віча, наприклад, у питанні про склад віча, про законні і незаконні віча тощо. Але майже ніхто не сумнівався в повсюдному існуванні його як постійного органу державної влади з певними функціями.

Одним із дослідників, що обгрунтував зазначені погляди на споконвічність і повсюдність віча як органу державної влади, був Сергеевич, основна праця якого „Вече и князь“ назавжди забезпечила йому визнання його видатним істориком руського права. Його праця про віче зовні являє собою пильне, копітке дослідження всіх дійшовших до нас звісток про віче і одразу була визнана настільки вичерпною, що з моменту появи її ніхто з більш-менш видатних дослідників не брався переглядати цього питання. М. Н. Покровський також був переконаний в правильності висновків Сергеевича про віче.

Але ближчий розгляд усіх наведених Сергеевичем даних переконав нас, що йому вдалось надзвичайно блискуче... ввести істориків в облуду. Виявилось, що дослідження Сергеевича про віче є винятковим прикладом того, як за допомогою вміло підібраних цитат, непомітного переключення на інші питання можна зовнішньо цілком переконливо обгрунтувати на непридатному матеріалі погляди, прийняті всіма без ніяких заперечень.

До яких же способів удається Сергеевич? Способи ці різні. Насамперед він вважає доведеним існування віча, коли в літопису говориться про ті чи інші дії жителів міст як головних (киян, новгородців, владимирців, рязанців, чернігівців) так і пригородів (дрючан, пронян, берестян та ін.). Навіть більше: він вважає доведеним факти скликання віча, коли в літопису говориться про дії племен (полян, деревлян та ін.). Які мотиви наводить Сергеевич на доказ правильності свого способу? Аж ніяких. Він визнає це не потребуючою ніяких доказів аксіомою, і в цьому йому вдалось переконати не одне покоління російських істориків. Принаймні ніхто не пробував висловити сумніву щодо правильності ототожнення дій киян, новгородців, чернігівців з діями віча—київського, новгородського, чернігівського та ін.

Само собою зрозуміло, цілком можливо, що ті чи інші землі починали діяти, попередньо порадившись і, можливо, справді скликавши віче (як то й було в Новгороді), але вважати, що діяння киян, чернігівців та ін. неодмінно припускають скликання віча і ухвали на ньому рішення—це явно необгрунтований висновок. Немає ніякого сумніву, що під киянами, чернігівцями та ін., як ми щойно показали, слід розуміти київську, нов-

городську та іншу владу, правлячу феодальну верхівку. Літописець говорить про киян, чернігівців та ін. тому, що окремі руські землі й феодальні держави не мали особливої назви, як феодальні держави західноєвропейського середньовіччя (Нормандія, Прованс, Лотарінгія). Тим більше Сергеевич вважає доведеним факт скликання віча, коли літопис говорить про думу киян, чернігівців (наприклад „Кияне удумаша“...). Але треба показати, що жителі головних міст „удумали“ на вічі, а цього Сергеевич не робить. Тим часом правляча верхівка могла „удумати“ на невеликій нараді.

Нарешті, коли немає ніяких підстав говорити про віче як про збори жителів головного міста, тоді Сергеевич підмінює питання про віче питанням „про участь народу в громадських справах“. Але що треба розуміти під „народом“ — Сергеевич не пояснює. Ця підміна питання потрібна йому для підсилення доказів існування віча: якщо доводиться участь народу в громадських справах, то легше довести і існування віча — народного органу. Таким чином Сергеевич вважає доведеним існування віча-зборів повноправних громадян головного міста як постійно діючого органу державної влади в тих випадках, коли 1) літопис говорить про діяння жителів тієї чи іншої землі — киян, новгородців тощо; 2) коли говориться про наради цих жителів; 3) коли говориться про наради окремої групи жителів головного міста; 4) коли літопис говорить не про жителів, а про правлячу верхівку; 5) коли літопис говорить про наради, скликані в якійнебудь особливо важливій справі при виняткових обставинах; 6) коли він говорить „про участь народу в громадських справах“.

Коли Сергеевич знаходить у літопису одну чи дві звістки про скликання віча, тобто наради при виняткових обставинах, він уже вважає доведеним існування віча в даній землі. Він розуміє термін віче тільки в історико-юридичному значенні, забуваючи, що віче може означати просто масові збори, скликані для обміркування якогось питання.

Переходимо тепер уже до докладного аналізу доказів, які наводить Сергеевич на користь повсюдного і споконвічного існування віча. Оскільки дослідження Сергеевича являється дуже копіткою і пильне дослідження, то й критика його поглядів також повинна бути дуже копіткою і пильною.

На доказ своєї думки, що віча збираються в усіх областях, що вони являють собою „думу“ волості і що ухвали, прийняті на вічі головними представниками волості, старшими містами, за загальним правилом приймаються до виконання і пригородами, Сергеевич наводить таке загальне свідчення літопису: „Новгородци бо изначала, и Смолняне, и Кьяне, и Полочане и вся власти якоже на думу на вече сходятся; на что же старейшии сдумають, на том же пригорода стануть“¹.

„Таке свідчення сучасника, — каже Сергеевич. — Немає жодної підстави запідозрити його правдивість. Воно для нас особливо важливе через загальність свого характеру.“ Слідом за Сергеевичем це свідчення цитували й інші історики. Воно міцно ввійшло в підручники, при чому ніхто не дав собі труда більш-менш уважно його проаналізувати, ніхто не пробував вдуматись у його зміст і, тим більше, висловити сумнів щодо правильності того тлумачення, яке йому дає Сергеевич, і, нарешті, визначити вагу цього свідчення для питання про існування віча в давній Русі.

Але цю звістку можна і, на наш погляд, треба розуміти інакше. Насамперед цю цитату звичайно читають, не урахувавши того, з якого приводу літописець говорить про віче. Після того, як владимирцям, тобто владимирській феодальній групі, вдалось перемогти ростовців, тобто другу феодальну групу, владимирський літописець вибухає рядом

¹ Лавр., під 1176 р.

сентенцій і лементаций з приводу цієї перемоги, приписуючи її допомозі божественної сили. Слідом за цим він і наводить цю фразу, але зовсім не на доказ споконвічного й повсюдного існування віча, а на доказ залежності пригородів від головного міста.

Ця фраза, так само як і всі попередні висловлення літопису, є не що інше, як риторика, набір риторичних фраз. Звичайно, і риторичні вигуки наших літописів можна і треба використовувати, бо вони все таки відбивають установлені відносини, але ж риторика— дзеркало криве. Уже це змушує нас поставитись до неї ще уважніше, ніж до інших місць літопису.

Далі привертає увагу якась дивна конструкція всієї цієї фрази: „якоже на думу, на веча сходяться“. Чомусь говориться не тільки про віче, а й про думу.

Але нехай навіть буде визнано, що ця вказівка літописця є звичайне „ділове“ повідомлення, а не реляція про перемогу. Проте, так чи інакше, цю фразу не можна розуміти так, як її звичайно розуміють. Ми ніби вже досить говорили про те, що під новгородцями, киянами, смолянами треба розуміти не широку демократичну масу, а керуючу феодальну групу, правлячу верхівку як міста, так, оскільки це місто є політичним центром, і всієї землі. Як було вказано, ця правляча верхівка на чолі з князем могла з тих чи інших причин спертись на ширшу масу, зокрема на всі феодальні елементи міста (бояр, дворян та інших князівських слуг), на найбільше купецтво, але зовсім не можна ототожнювати діяння новгородців, киян та ін. з діяннями всіх жителів міста.

І літописець сам говорить про те, що мова мовиться саме про цю правлячу верхівку. Але дослідники самі не хотіли розуміти його в цьому напрямку. В тексті просто визначається, кого літописець розуміє під киянами, новгородцями та ін. Він просто, не зважаючи на свою риторичку, каже: „вся власти“. Я вже вказував, що слово „власти“ надзвичайно рідко вживається в розумінні території, особливо в читанні „власть“, якщо його і вживають, то в читанні „волость“. Якби в тексті було сказано: „Киев, Новгород и вся власти“, то ще можна говорити, та й то з натяжкою, що тут мається на увазі територія, земля. Термін волость у той час все більше й більше закріплюється за окремими адміністративними одиницями. Тому вказане місце треба розуміти так: спочатку влада Новгородца, Смоленська, Києва, Полоцька і влада всіх інших місць збирається на думу, на наради (віча); що вирішить влада старших міст, те повинні виконувати й пригороди. Саме це хотів сказати літописець у своїй реляції. Це була основна його думка. Це відповідає і класовій розстановці сил у XII ст., відповідає уявленню про міста XI—XII ст. як про феодальні центри.

Розглянувши загальне свідчення літопису про повсюдне й споконвічне існування віча на всій Руській землі, Сергеевич переходить до свідчень літопису про існування вічових зборів в окремих князівствах, почавши з Володимиро-Волинської землі. Він наводить три свідчення літопису, але перше стосується не до Володимира-Волинського, а до Києва (нарада кн. Святополка-Михайла з боярами й киянами¹). Звернемось до розгляду цих двох свідчень.

Василько і брат його Володар Перемиський вирішили будь-що-будь захопити кн. Давида. Для цього вони підступили до Володимира, де той зачинився. Раніш ніж обложити місто, вони звернулись до володимирців, пропонуючи їм видати Туряка, Лазаря й Василя, які настоювали на ослобленні Василька.

„Гражане же се слышав, созваша вече, и реша Давыдови людье: „выдай мужи сия, не бьемся за сих, а за тя битися можем; аще ли, то

¹ Лавр., під 1097 р.

отворим врата граду, а сам промышляй о себе“. И неволя бысть выдати я. И рече Давид: „нету их zde“, бе бо я послал Лучьску; онем же пошедшим Лучьску, Туряк бежа Киеву, а Лазарь и Василь воротистася Турийску. И слышаша людье, яко Турийске суть, кликнуша людье на Давыда, и рекоша: „выдай, кого ти хотятъ; аще ли, то предаемься“¹.

Кн. Давид змушений був видати Василя і Лазаря, яких Васильковичі вбили.

Літопис справді говорить тут про віче. Можна з цілковитою певністю думати, що всі жителі обложеного міста чи значна частина їх зібрались для обміркування поставленого Володарем і Васильком питання. Але чи можна, ґрунтуючись на цьому свідченні, вважати, що це віче було постійним органом державної влади? Це—сходка, революційний мітинг жителів, яким загрожувала загибель через князівські усобиці. Це—надзвичайні збори громадян, скликані з надзвичайного приводу.

Друге свідчення літопису про віче в Володимирі Волинському стосується облоги Володимира кн. Давидом. При першому приступі було вбито кн. Мстислава, залищеного в обложеному місті його батьком кн. Святополком. Таким чином обложене місто лишилось без ватажка. Воїни аж три дні крились від громадян з смертю кн. Мстислава.

„И в четвертый день поведаша на вечи. И реша людье: „се князь убьен; да аще ся вдамы, Святополк погубить ны вся“. И послаша к Святополку, глаголюще: „се сын твой убьен, а мы изнемогаем гладом; да аще не придеши, хотят ся людье предати, не могуще глада терпети“².

І знову немає ніяких підстав сумніватись, що ми маємо тут справу з вічем—сходом усіх громадян. Знову, як і в першому випадку, це віче зібралось при виняткових обставинах, ще більш виняткових ніж тоді, коли місто було обложене Володарем і Васильком: було вбито голову міста, командувача війська; могла початись анархія; здати місто Давидові—значить бути пограбованими його військом, а далі вдруге зазнати кари від кн. Святополка. Цілком природно було з боку воїнів звернутись до городян.

Інших свідчень про існування віча в Володимирі Волинському Сергеевич не знаходить. Та їх і немає. Чи можна з двох фактів скликання віча при виняткових обставинах, коли жителям загрожувала загибель і, в усякому разі, пограбування, до того, скликання віча в тому самому році (1097), вважати доведеним споконвічне існування постійного органу державної влади, який розв'язує всі найважливіші питання державного управління—видає закони, судить тощо? Нам здається, що ні.

Переходимо тепер до розгляду наведених Сергеевичем літописних свідчень про існування віча в Києві. Він наводить їх дев'ять.

В 1097 р. князі Володимир Мономах, Давид і Олег Святославичі прийшли покарати Святополка, змішаного в справі осліплення Василька.

„Святополк же хоте побегнути ис Киева. Не даша ему Кыяне, но послаша Всеволожюю и митрополита Николу к Володимеру, глаголюще: „молимся, княже, тебе и братома твоима, не можете погубити Русьские земли; аще бо възмете рать межю собою, погании имуть радоватися и возмутъ землю нашу, иже беша стяжали отци ваши и деди ваши, трудом великим и храбрьствомъ, побараюше по Руськей земли, инь земли приискаваху; а вы хочете погубити землю Русьскую“³.

Але тут зовсім нічого не говориться про віче; навіть більше: не згадується ні про які інші збори чи нараду. Під киянами, безперечно, треба

¹ Лавр., під 1097 р.

² Там же.

³ Там же.

розуміти не все київське населення, а правлячу верхівку, яка могла потерпіти в результаті боротьби князівської коаліції з Святополком. Ця верхівка була зв'язана з князівським домом (пропозиція послати до князів кн. Всеволода) і з церквою (пропозиція послати митрополита).

Друге свідчення про існування віча Сергеевич бачить у повідомленні літопису про події 1113 р. Ми вже розглянули це літописне оповідання і визнаємо, що було скликане віче, але віче феодальної верхівки Києва.

Третім свідченням про існування віча є оповідання літопису про смерть кн. Всеволода в 1146 р. і про події, що сталися після цієї смерті. Наводимо це оповідання в уривках:

„Всеволод же пришед в Киев разболися; и посла по брата своего по Игоря и по Святослава... И Всеволод... призва... Кияне и нача молвити: „аз есмь велми болен, а се вы брат мой Игорь, иметесь по нь“. Они же рекоша: „княже, ради ся имемь“. И пояша Игоря в Киев; иде с ними под Угорський и созва Кияне вси. Они же вси целоваше к нему крест, рекуче: „ты нам князь“, и яшася по нь лествю. Заутрии же день еха Игорь Вышегороду и целоваша к нему крест вышегородьце...

Игорь же еха Киеву и созва кияне вси на гору, на Ярославль двор и целовавше к нему крест. И пакы скупилася вси кияне у Туровы божнице и послаша по Игоря рекуче: „княже, поеди к нам“. Игорь же, поем брата своего Святослава... посла к ним у вече. И почаша кияне складывати вину на тиуна на Всеволожа, на Ратьшу, и на другого тивуна. Вышегородьского на Тудора, рекуче: „Ратша ны погуби Киев, а Тудор Вышегород, а ныне, княже Святославе, целуй нам крест и з братом своим: аще кому нас будеть обида, то ты прави“. Святослав же рече им: „яз целую крест за братом своим, яко не будеть вы насилья никоторого же, а се вам и тивун, а по вашей воли“. Святослав же съсед с коня и на том целова крест к ним у вечи. Кияне же вси, съседше с конь, и начаша молвити: „брат твой князь и ты“, и на том целоваше вси кияне крест и с детми, оже под Игоремь не льстити и под Святославом“¹.

Сергеевич, ґрунтуючись на цій звістці, вважає, що було скликано чотири віча, але ми можемо говорити тільки про одно, а саме про те, що зібралось коло Турової Божниці.

Не можна вважати вічем запрошення вмираючим Всеволодом киян для вислухання посмертного розпорядження (передача князювання Ігореві); не може назвати вічем зборів під Угорським, бо це був обряд присяги („они же вси целоваша к нему крест“); не можна також назвати вічем зборів у Вишгороді, бо й тут відбувався обряд присяги („и целоваша к нему крест вышегородьце“). Нарешті, не можна назвати вічем і скликаних Ігорем зборів усіх киян на Ярославів двір, бо тут також відбувався обряд присяги („целоваша к нему крест“). Таке багаторазове присягання було, очевидно, зумовлене непевним настроєм киян, яким тяжка була затверджена над ними влада Ольговичів. Дальші події довели це. Після останньої присяги кияни вдруге зібрались уже самостійно, без князя коло Турової Божниці. І ці збори дійсно були багатолюдні („все кияне“), отже зовнішньо відповідали новгородському вічу. Літописець їх і називає вічем. І в нас немає ніяких підстав заперечувати цей факт. Але ми не можемо не підкреслити, що це віче було революційними зборами, які зібрались без відома князя. Вічовики були на конях, тобто в військовій похідній формі; князь Ігор знав, що це—не мирні збори, і тому послав свого брата, а сам став із своєю дружиною і чекав результатів переговорів.

Четвертим свідченням літопису про існування віча в Києві є оповідання про вигнання кн. Ігоря і запрошення кн. Ізяслава.

¹ Іпат., під 1146 р.

„И не угоден бысть Кияном Игорь и послашася к Переяславлю к Изяславу, рекуче: „поиди, княже, к нам, хочем тебе“. Изяслав же, се слышав, съвокупи воя своя, поиде на нь ис Переяславля, взем молитву у святого Михаила, у епископа у Ефимья... И поиде Изяслав к Дерновуму и ту... прислашася к нему Белогородьчи и Василевцы также рекуче: „поиди, ты наш князь, а Олговичевь не хочем“. Том месте приехаша от Киян мужи, нарекучи: „ты наш князь, поеди, Олговичев не хочем быти аки в задничи, кде узрим стяг твой, ту и мы с тобою готови есмь“¹.

Але й у цьому оповіданні немає навіть і натяку на скликання віча в Києві: тут говориться про організацію таємної змови проти Игоря.

Наводячи докази на користь існування віча в Києві, Сергеевич побіжно говорить і про Путивль. Він наводить літописне оповідання про облогу Путивля союзниками кн. Изяслава — Изяславом і Володимиром Давидовичами. „И тако приступиша к граду и не вдашася им Путивлечи дондеже приде Изяслав с силою Киевскою. Онем же крепко бьющимся с града, поехаста Давидовича и рекоста им: „не бейтеся, целуимы на том Святою Богородицю, оже не дати вас на полон“. Они же не дашась им. И приде Изяслав Мьстиславличь с полкы своими к ним; они же выслашась к Изяславу Мьстиславличю и поклонишася ему и тако рекоша: „тебе есмы ждали, княже, а челуй к нам хрест“. Изяслав же целова к ним хрест и посадника их выведе, а своего посади².

Тут теж не говориться про скликання віча. Немає ніякого сумніву, що організація оборони, а також переговори з Изяславом — справа правлячої верхівки, групи путивльських феодалів.

Далі Сергеевич наводить два свідчення, які справді говорять про всенародні наради. Це — оповідання літопису про наради, скликані кн. Изяславом. Першу нараду він скликав для вирішення питання про війну з кн. Юрієм Долгоруким. На неї були скликані бояри, дружина і кияни (Іпат., 1147 р.). Друга нарада була скликана Изяславом після викритої зради чернігівських князів.

„Изяслав же... перед собою посла к брату Киеву, к Володимиру, и к Лазареви к тысячскому два мужа, Добрынку и Радила, рек: „брате, еди к митрополиту и съзови Кыяны вся, ать молвита си мужа леств черниговских князий“. И еха Володимер к митрополиту, повабя Кыяны. И придоша Кыян много множество народа и седоша у святое Софьи“.

Літопис не називає ці наради вічем, але, безперечно, це був рідкий приклад вічової діяльності, де брала участь не тільки правляча верхівка і не та чи інша партія, а широкі маси киян.

Але ці два випадки скликання наради широких мас людності стались у найгостріший період боротьби Изяслава з Юрієм, коли загрожувала небезпека Изяславові. Це були віча, скликані з надзвичайних причин.

Дальшим свідченням Сергеевич уважає оповідання літопису про те, як розбитий кн. Юрієм кн. Изяслав звернувся по допомогу до киян.

„Се стрый наю пришел, а ве вам звяляеве; можете ли ся за наю бити?“ Они же рекоша: „господина наю князя! не погубита нас до конца. Се ныне отци наши и братья наша и сынови наши на полку, они изоимани, а друзии избьени, и оружие снято. А ныне ать не возмутъ нас на полон, поедита в свои волости. А вы ведаета, оже нам с Гюргем не ужити. Аже по сих днех кде узрим стягы ваю, ту мы готовы ваю есмы“³.

Тут також немає вказівок на віче. Навряд чи взагалі питання про допомогу Изяславові обмірковували на якихсь широких зборах. Навряд чи

¹ Іпат., під 1146 р.

² Там же.

³ Іпат., під 1149 р.

хтось рискнув би в той момент, коли Юрій підходив до Києва, сказати, що „с Гюргем не ужити“. Очевидно, Ізяслав цього разу звернувся не до широкої маси киян, як то він робив раніш, а до найвпливовішої групи київських феодалів. Так само не свідчить про скликання віча звістка літопису про запрошення Ізяслава після від'їзду Юрія. Кияни говорили Ізяславі:

„Гюрги вышел ис Киева, а Вячьслав седить ти в Киеве; а мы его не хочем... Ты нашъ князь, поеди же к святой Софьи, сяди на столе отца своего и деда своего“¹.

Цілком ясно, що ніякої мови про скликання віча бути не може і в той момент, коли в Києві сидів від кн. Юрія кн. Вячеслав. Очевидно, зайняти Київ кн. Ізяславі запропонувала певна група, що організувала скеровану проти кн. Юрія змову.

Підсумовуючи огляд літописних свідчень про існування в Києві віча як постійного органу державної влади, треба констатувати, що лише три звістки говорять про скликання зборів широких мас київського населення, які формою своєю цілком можуть бути прирівняні до віча, скликаного в Новгороді: перше віче було скликане ворожими кн. Ігореві елементами; другі два — кн. Ізяславом при надзвичайних обставинах: йому потрібна була не тільки підтримка боярства й дружини, всіх феодальних груп, а й широких мас міського населення. Нам здається, що факт скликання віча при надзвичайних обставинах ще не доводить існування в Києві віча як постійного органу державної влади. Скликання віча в деяких виняткових випадках ми спостерігаємо і в Москві, але жоден дослідник не буде твердити, що віче там було постійним органом державної влади.

Звернемось до доказів існування віча в Полоцьку. Сергеевич наводить їх три.

В 1127 р. київський кн. Мстислав напав на полоцьких кривичів. Кінецькінцем „Полочане сътснувшеси выгнаша Давыда и с сынъми и, поемше Роговолода, идоша к Мстиславу, просяще и себе князем. И створи волю их Мстислав. И поимше Роговолода ведоша и Полотьську“².

Але тут не говориться про скликання віча; навіть більше: не говориться про скликання будьякої наради. В цій звістці говориться тільки про діяння полочан, але вони могли бути зроблені і без ніякої наради на вічі і, з другого боку, не полочанами взагалі, а певною групою їх. Якою ж саме? Безперечно, тільки правлячою верхівкою.

Таке ж бездоказове і друге оповідання літопису, яке наводить Сергеевич.

В 1151 р. „яша Полотчане Роговолда Борисовича, князя своего и послаша Меньску и ту и держаша у велице нужи, а Глебовича к себе уведоша. И прислашася Полотчане к Святославу Олговичю с любовью, яко имети отцем себе и ходити в послушаньи его; и на том целоваша хрест“³.

І знову ні слова про віче, а говориться тільки про діяння полочан, тобто, безперечно, певної групи полоцьких феодалів, які чомусь були незадоволені кн. Роговолодом і обрали іншого князя. Що ми маємо справу саме з боротьбою феодальних груп, побачимо далі.

Третім свідченням Сергеевич уважає оповідання про дальші перепітї вигнаного кн. Роговолода, при чому він використовує це оповідання і для доказу існування віча в Дрюцьку. Це оповідання Сергеевич наводить без ніякої потреби цілком. Ми ж наведемо його в уривках, але так, щоб зберегти всі цікавлячі нас місця.

Кн. Роговолод, якому допоміг кн. Святослав, „приехав к Случьску, и нача слатися ко Дрючаном. Дрючане же ради быша ему, и приездяче

¹ Іпат., під 1150 р.

² Лавр., під 1127 р.

³ Іпат., під 1151 р.

к нему вабяхуть и к себе, рекуче: „поеди, княже, не стряпай, ради есме тебе: аче ны ся и с детьми бити за тя, а ради ся бьем за тя“. И выехала противу ему более 300 людей Дрючан и Полчан, и вниде в город с честью великою и ради быша ему людие; а Глеба Ростиславича выгнаша и двор его разграбиша горожане и дружину его. И приде же Глеб ко отцю. И мятежь бысть велик в городе, в Полчанех мнози бо хотяху Рогъволода. Одва же установи людье Ростислав...

...Том же лете съвет зол свещаша на князя своего Полочане, на Ростислава на Глебовича, и тако приступиша хрестное целование... и послашася в тайне к Рогъволоду Борисовичю Дрютьску... И бяху приятеле Ростиславу от Полчан и известиша Ростислав, оже хотят и няти. И начаша Ростислава звати льстью у братьщину... да ту имуть и“.

Коли спроба захопити його закінчилась невдало, то „на утрий же день начаша и вабити к себе, рекуче: „княже! поеди к нам, суть ны с тобою речи; поеди же к нам в город“, бяшетъ бо князь в то веремя на Белцице“. Коли князь згодився поїхати, то „погна из города детьский его противу ему: „не езд, княже, вече ти в городе, а дружину ти избиваютъ, а тебе хотятъ яти“. Ростислав у місто не поїхав. Тоді „послашася Полчане по Рогъволода Дрютьску и вниде Рогъволод Полотъску месяца июля, и седе на столе деда своего и отца своего с честью великою. И тако быша ради Полчане“¹.

В цьому оповіданні є цілий ряд моментів, які Сергеевич міг використати для доказу існування віча як у Полоцьку, так і в Дрюцьку.

1. Повідомлення літопису про те, що дрючани запросили кн. Рогволода і вигнали Гліба Ростиславича. Але в літопису немає вказівки на нараду дрючан на вічі, та такої наради й не могло бути, бо інакше кн. Гліб знав би про зраду дрючан і вжив би заходів, зокрема не допустив би поїздки дрючан з частиною полочан до Рогволода. З тексту літопису цілком ясно, що ми маємо справу просто з змовою якоїсь частини дрючан, очевидно, підкуплених Рогволодом, а не з рішенням всенародного віча.

2. Літописне повідомлення про те, що полочани „совет зол свещаша на князя своего“. Тут ніби справді можна було припускати скликання віча. Але уважний аналіз літописного оповідання знову вказує, що цей „совет зол“ не є рішенням скликаного віча, а такою ж змовою, як і в Дрюцьку. Літопис напочатку говорить, що „мятежь бысть велик в городе, в Полчанех мнози бо хотяху Рогъволода“. Отже не весь Полоцьк, а частина полочан була проти Рогволода. З другого боку, те, що тут дійсно була змова, а не рішення віча, доводиться і вказівкою літопису, що про рішення запросити кн. Рогволода кн. Ростислав довідався від якихось приятелів-полочан. Невже кн. Ростислав потребував би цього повідомлення, якби було скликане віче?

3. Найважливішим доказом для Сергеевича є вказівка літопису про те, що в відсутність Ростислава справді зібралось віче, яке було настроєне проти нього. Безперечно, що на нього була притягнута вся маса міської людності. Але вважати це віче постійним органом державної влади, який нормально збирався, це значить насилувати факти. Віче це було революційною сходкою, революційним мітингом, скликаним для піднесення духу змовників і для агітації серед тих, що ще не приєднались до змови. Та нехай буде так. Нехай це було справжнє віче. Але чи можна вважати єдиний випадок скликання віча доказом того, що віча існували взагалі в Полоцькій землі протягом усього досліджуваного періоду з XI до XIII ст.?

¹ Іпат., під 1159 р.

Не пощастило Сергеевичу і щодо Чернігова. Він зміг навести тільки одне свідчення про існування віча в ньому.

Кн. Всеволод Ольгович, заручившись підтримкою половців, вирішив відібрати князювання від Ярополка київського. Але Ярополк, щоб запобігти нападові, сам поспішив до Чернігова на чолі численного війська. Тоді, розповідає літописець, „людье, черниговци, возпиша ко Всеволоду: „Ты надеешься бежати в Половце, а волость свою погубиши, то к чему ся опять воротишь? Луче того останися високоумья своего и проси мира. Мы бо вемы милосердые Ярополче, яко не радуется кровипролитью, но бога ради всхощеть мира, той бо сблюдаеть землю Русскую“¹. Всеволод послухався поради чернігівців і „испроси мир“.

В наведеному уривку немає вказівки на скликання віча. Звичайно, пораду князеві давала правляча верхівка. Припустимо, навіть, що під „людьми-чернігівцями“ слід розуміти ширшу групу населення, але цю пораду йому могли дати в результаті вужчих нарад, а не обов'язково на вічі.

І, знову таки, чи можна на основі одного тільки, цілком сумнівного місця вважати, що в Чернігові існувало віче як постійний орган державної влади?

Таке ж цілком бездоказове свідчення про існування віча наводить Сергеевич і щодо Курська.

В 1147 р. Юрій послав сина Гліба проти Курська, де сидів син Ізяслава Мстислав.

„Мьстислав же,—розповідає літописець,—слышав, оже идетъ Гюргевиць с Святославо Олговичем на нь к Курьску, и поведе Куряном. И Куряне рекоша Мьстиславу: „оже се идуць Олговичь, ради ся за тя бьем и с детьми а на Володимире племя, на Гюргевица, не можем руки подьяти“. Мстислав же то слышав поеде к отцю своему. Куряне же послаша к Гюргевицю и пояша у него посадник к себе“².

Тут уже цілком ясно, що під курянами слід розуміти групу курських феодалів. В їх небажанні битися проти „Гюргевица“ — Володимирового племені цілком ясно почуваються відгуки васальної вірності. Само собою зрозуміло, ніяких даних про скликання всенародного віча немає й тут.

Переходимо тепер до розгляду свідчень, які Сергеевич наводить на доказ існування віча в Ростовсько-Суздальській землі.

Більшість цих свідчень стосується до часу боротьби так званих старших і молодших міст. В іншому місці я постараюсь довести, що ця боротьба є боротьба двох різних феодальних груп — старої боярської знаті і нової, виниклої з моменту приходу в Суздальщину великих князів. Центром першої був Ростов-Суздаль, центром другої — Владимир-Переяслав. Але покищо при аналізі літописних свідчень будемо виходити з тієї схеми, яку поділяв Сергеевич. Число наведених свідчень про існування віча в Ростовсько-Суздальській землі далеко більше — їх 9.

Перше свідчення — це оповідання літопису про обрання князем Андрія Юрійовича в 1158 р.

„Том же лете,— каже літописець,— сдумавши Ростовци и Суждалици и Володимирци вси, пояша Андрея, сына Дюргева старейшаго и посадиша и на огни столе Ростове и Суждали и Володимири: зане бе прелюбим всим за премногую его добродетель“³.

Уже це перше свідчення показує нам, що Сергеевич вірний собі: там, де говориться про діяння жителів міст, він уважає, що мова мовиться про віче. Але й тут ні слова не говориться про скликання віча в жод-

¹ Лавр., під 1138 р.

² Іпат., під 1147 р.

³ Іпат., під 1158 р.

ному з трьох міст, які обрали князя. І ростовці, і суздальці, і владимирці, вірніше, правляча верхівка Ростовсько-Суздальської землі, могли „сдумать“ не на вічі, а на нараді представників суздальських міст. Як я покажу далі, ця нарада є типовим феодальним з'їздом.

Дальше наведене Сергеевичем свідчення прекрасно підтверджує, когтреба розуміти під ростовцями, суздальцями і переяславцями.

В 1175 р. після смерті кн. Андрія було поставлено питання про обрання нового князя.

„Уведавше же смерть князю Ростовци и Суждалци и Переяславци, и вся дружина от мала и до велика и съехашася к Володимерю и реша: „се ся уже тако створило, князь наш убьен, а детей у него нетуть, сынок его мал в Новгороде, а братья его в Руси... А послемь к Глебу рекуще: „князя нашего бог поял, а хочемь Ростиславичю Мьстислава и Ярополка, твоею шюрину“... и утвердивьшеся святою богородицею, послаша къ Глебови“¹...

Тут цілком ясно, що питання про обрання нових князів було розв'язане не владимирцями (отже не владимирським вічем), а представниками найвпливовіших груп Ростова, Суздаля і Переяслава, а також дружиною, що з'їхалась у Владимир. І тут ми маємо справу з феодальним з'їздом, а не з вічем.

Владимирці незабаром стали незадоволені кн. Ярополком. „И почаша Володимерци молвити: „мы есмы волная князя прияли к себе, и крест целовали на всемь, а си яко не свою волость творита, яко не творящися седети у нас, грабита не токмо волость всю, но и церкви; промышляйте, братья“. И послашася к Ростовцем и к Суждалцем, являюще им свою обиду. Они же словом суще по них, а делом далече. А бояре князю тою держакуха крепко. Володимерци же укрепившеся послашася к Чернигову по Михалка и по брата его, Всеволода, рекуще: „ты еси старее в братьи своей, поиди Володимерю; аще что замыслять на нас Ростовци и Суждалци про тя, то како ны с ними бог даст“².

Сергеевич дає такий характерний коментарій: „З цієї звістки можна зробити висновок, що було принаймні три вічові сходи: на першому вирішено звернутись до ростовців і суздальців; на другому вислухано відповідь старших міст і вирішено звернутись по допомогу до Переяслава; на третьому, де брали участь і переяславці, вирішено покликати Михалка і Всеволода“.

Чи є дані твердити це? Нам здається, що справа була далеко простіша. У Володимирі з'явилась ворожа Ярополкові партія. Ця партія, оскільки Ярополк був у Володимирі і його підтримувало боярство, звичайно, не могла відкрито діяти проти князя і вона таємно, як це робилось і в інших містах (наприклад, ми вже бачили подібний випадок у Полоцьку), почала зноситись з ростовцями й суздальцями. Але там панувала феодальна група, зв'язана з боярством, і тому ворожа Ярополкові партія не знайшла підтримки. Тоді вона вирішила звернутись до переяславської правлячої верхівки, з якою швидко зговорилась, і після цього було вирішено послати до Михалка і Всеволода. Як могло бути тричі скликане віче, коли бояри і князь були в місті? Невже вони не вжили відповідних заходів?

Сергеевич прекрасно розуміє, що його тлумачення тільки тоді буде більш-менш прийнятне, коли буде доведена відсутність кн. Ярополка в місті. Але з оповідання літопису цього не видно. Тоді Сергеевич

¹ Іпат, під 1175 р.

² Лавр., під 1176 р.

змушений відзначити: „Де перебував у цей час кн. Ярополк і як він ставиться до народних зборів владимирців, які звичайно не могли бути для нього таємницею, — про це літописець нічого не говорить“. Втім то й справа: владимирці діяли не явно, не скликаючи віче, а таємно організуючи змову.

До міст, де існувало віче, Сергеевич поспішає причислити і Москву.

Князі Михалко і Всеволод поїхали у Владимир і по дорозі зупинились у Москві, де до них приєдналось ополчення. Але ополчення це поспішило повернутись назад.

„Москвляни же, — каже літописець, — слышавше, оже идетъ на не Ярополк, и взвѣратишася въспять, блюдуче домов своих“¹.

„Таким чином і москвичі, — глибокодумно каже Сергеевич, — в XII ст. ...самі вирішували свою долю і самі розпоряджались охороною домів своїх“. Це вірно, але дане свідчення не може бути доказом існування віча: адже не вся Москва виступила в похід, а, очевидно, тільки невеликий загін. З другого боку, навряд чи під час походу нові князі допустили б обміркування питання — йти чи не йти з владимирськими князями на загальні збори перед очима всієї армії. Та нехай буде так. Нехай московське ополчення обміркувало і вирішило на нараді питання про поворот додому. Але чи можна вважати цю нараду невеликого військового загону вічем, не ризкуючи зробити це поняття цілком беззмістовним?

Після смерті Михалка владимирці обрали князем Всеволода. „Володимерци же помянувшѣ бога и крестное целование к великому князю Гюргю, вышедше перед Золотая ворота, целоваша крест ко Всеволоду князю, брату Михалкову, и на детех его, посадиша и на отни и на дедни столе в Володимери.

В то же лето приведоша Ростовци и боляре Мстислава Ростиславича из Новагорода, рекуще: „пойди, княже, к нам, Михалка бог поял на Волзе на Городци, а мы хотим тебе, а иного не хотим“².

Грунтуючись на цих відомостях, Сергеевич відзначає: „Після смерті Михалка... виявилась діяльність народної думи і в Володимирі, і в Ростові“. Але з тексту літопису виходить, що у Володимирі просто відбувався обряд присяги. Щождо Ростова, то тут також ясно, що справа йде не про „народну думу“, як Сергеевич називає віче, коли існування його сумнівне, а про діяння („привелоша“) старої ростовської феодальної партії, зв'язаної з боярством („ростовци и боляре“). Звичайно, ніхто й не думав про те, щоб запитувати широку міську масу Ростова.

Існування віча в Переяславі, за Сергеевичем, доводиться тим, що коли кн. Всеволод переказав переяславцям про оголошену йому Мстиславом війну, то дістав від них таку відповідь: „Ты ему добра хотел, а он головы твоея ловить. Поеди, княже, к нему“³.

Звичайно, літопис взагалі не говорить про скликання віча, але й самий характер відповіді такий, що вона взагалі не могла бути постановою віча: хоч який примітивний був політичний устрій Русі в XII ст., все таки не можна припускати, щоб віче збиралось спеціально для винесення простої сентенції, для того, щоб висловити співчуття князеві.

Другим свідченням про існування віча в Переяславі Сергеевич вважає оповідання літопису про приїзд кн. Ярослава в це місто, заповідане йому його батьком кн. Всеволодом.

„Ярослав же, приехав в Переяславль, месяца апреля в 18 день и съзвав вси переяславци, ко святому спасу и рече им: „се отец мой иде

¹ Іпат., під 1176 р.

² Лавр., під 1177 р.

³ Там же.

к богови, а вас отдал мне, а мене вдал вам на руце. Да рците мне, братия, аще хочете мя имете себе, якоже имеете отца моего и головы свои за мя сложити“. Они же вси рекоша: „велми, господине, тако буди, ты наш господин, ты Всеволод“. И целоваша к нему вси крест. И тако седе Ярослав в Переяслави на столе, иде же родися“¹.

Літопис цілком ясно говорить, що Ярослав скликав жителів не для обміркування будьяких питань, і тим більше питання про його обрання на вічі, а для присяги: вони були скликані в головну церкву міста і цілували там йому хрест.

Сергеевич вважає можливим навести оповідання літопису про події в м. Дмитрові, яке також, на його думку, свідчить про існування віча. Під час боротьби кн. Константина з кн. Юрієм прибічник кн. Константина Володимир підступив до міста. „Слышавше же дмитровци, оже идет на них Владимир и пожгожа сами все предградие и затворишася“².

Але в оповіданні ніде не вказувалось на скликання віча. Всі діяння „дмитровців“, саме оборона міста, могли бути зроблені без наради жителів міста, а правлячою верхівкою.

Останнім наведеним Сергеевичем доказом існування віча в Ростовській і Суздальській волостях є оповідання літопису про події після поразки кн. Юрія. Юрій утік у Владимир.

„На утрии же, — розповідає літописець, — князь Юрьи созва люди и рече: „братие Володимерцы! затворимся во граде, негли обиемся их“. Людие же молвахуть ему: „княже Юрьи! с ким ся затворити? братиа наша избита, а инии изоимани, а кои прибежали, а ти без оружья, то с ким станем?“ Князь же Юрьи рече: „аз то все ведаю, толико не выдайте мя брату князю Костянтину, ни Володимеру, ни Мстиславу, да бых вышел по своей воли из града“. Они же тако обещахася ему“³.

І ця остання звістка не має доказової сили не тільки тому, що кн. Юрій змушений був скликати людей з Владимира при виняткових обставинах, і не тільки тому, що літописець не говорить про скликання віча, а тому, що з тексту літопису ясно, яких людей скликав Юрій: це — люди, що втекли з ним з поля бою, його воїни. Літопис вкладає в уста цим людям такі слова: „братиа наша избита, а инии изоимани, а кои прибежали, а ти без оружья“. Якби справді було скликане віче, на якому було все населення Владимира, то, очевидно, суперечки повинні були б розгорнутись трохи інакше. В усякому разі, відмовлення допомогти Володимирові могло б бути інакше мотивоване.

Підведемо підсумки. Не зважаючи на те, що Сергеевич наводить багато свідчень на доказ існування віча в Ростовській і Суздальській волостях, доказова сила їх далеко менша, ніж, наприклад, свідчень, наведених щодо Києва.

Тут навіть ні разу не вжито самого терміна віче. В наведених свідченнях двічі говориться про присягу (Лавр. 1177 р., Сузд. 1212 р.), двічі про спільні дії представників трьох феодальних центрів, тобто про феодальні з'їзди, а не про віча; інші ж свідчення говорять про дії правлячих верхівок, міської влади.

Переходимо тепер до огляду наведених Сергеевичем доказів існування віча в Рязані.

Всі літописні свідчення, що так чи інакше можуть бути притягнені для цих доказів, стосуються перепітій боротьби кн. Всеволода з рязанськими князями, коли вони були взяті в полон і Рязань лишилась без

¹ Сузд., під 1212 р.

² Сузд., під 1214 р.

³ Воскр., під 1216 р.

князів. Уже цей факт скорочує наведені свідчення, бо, поперше, всі вони стосуються тільки одного моменту рязанської історії, тобто подій 1177—1208 р.; подруге, Рязань, лишившись без князів, природно, змушена була вдатись до надзвичайних форм політичної влади. Але при ближчому розгляді не трудно переконатись, що наведені Сергеевичем літописні свідчення про віче в Рязані взагалі мають такий же характер, як і свідчення про віча в інших містах: 1) ніде не згадується самий термін віче; 2) немає даних для розуміння під рязанцями всіх жителів Рязані, а скорше в них можна бачити міську чи навіть земську владу; 3) якщо навіть і можна думати про факт скликання на раду всіх жителів міста, то це робилось у виняткових випадках, отже цих нарад (віча) не можна вважати проявом діяльності постійно діючого органу.

Взагалі Сергеевич наводить чотири свідчення літописів.

Перше: вигнаний Всеволодом з Ростовської волості Мстислав Ростиславич звернувся по допомогу до тестя свого, Гліба Рязанського. Війна з рязанськими князями, що вибухла з цього приводу, закінчилась на користь Всеволода, який взяв у полон як Мстислава, так і рязанських князів, крім Ярополка-Ярослава, що втік у Воронеж. Князь Всеволод послав у Рязань послів, які виголосили там таку промову: „Вы имете нашего врага (выдайте его), али иду к вам“. „Рязанци же здумаша, рекуще: „князь наш и братья наши погыбли в чужем князи“, ехавше в Вороножь, яша его сами и приведоша его в Володимерь“¹.

Сергеевич дає такий коментарій до цієї звістки: „Всеволод дивиться на рязанців як на самостійну владу і вимагає видачі свого ворога. Їм на думку не спадає відкинути його вимогу через некомпетенцію; навпаки, вони вважають, що можуть прийняти цю справу до розгляду і ухвалити відповідну постанову; збирають думу і вирішують видати Всеволодові сина їх законного князя“.

Само собою зрозуміло, що Рязань, хоч і втратила своїх князів, але не була знищена як політична одиниця; вона і далі мала свою владу і свою адміністрацію. Немає нічого дивного в тому, що ця влада повинна була відповісти на ультимативну вимогу Всеволода. Але в оповіданні літопису не говориться, що вони збирають віче; постанова рязанської влади видати Ярополка могла бути ухвалена без скликання віча, а в результаті наради правлячої верхівки.

Друге свідчення стосується пронян. Під час війни Всеволода з рязанськими князями проняни, каже літописець: „пояша к собе Изяслава Володимерича и затворишася с ним в граде. Князь же великий пришед ста у города Проньска... и не хотя видети крови пролитья и посла к ним мужа своего Михаила Борисовича омирит их. Они же не внушиша глагол его, надеюшеся на градную твердость... Слышав же князь великий речь их буюю и повеле приступити ко граду со все страны“².

І в цьому свідченні нічого не говориться про скликання віча в Пронську і, як завжди, немає підстав розуміти під пронянами все населення Пронська, а не проньську владу.

В третьому свідченні говориться про рязанців, які, довідавшись про те, що на Рязань іде Всеволод, послали до нього з поклоном, просячи, щоб він не йшов на них. Князь згодився. І потім, розповідає літопис, „Рязанци вси здумавше послаша остаток князий и со княгынями к великому князю Всеволоду в Володимерь“³.

Тут не згадується про віче, але що треба розуміти під рязанцями — дуже добре видно з такого свідчення.

¹ Лавр., під 1177 р.

² Лавр., під 1207 р.

³ Там же.

Коли Всеволод послав на князювання свого сина Ярослава, то: „Рязанці же лєсть имущє к нему, целоваша крест ко Всеволоду и не управиша и изимаша люди его и сковаша, а инех в погребех засыпавше измориша. Всеволод же слышав се, иде на Рязань с сынми своими и пришед ста у града Рязаня. И Ярослав изыде противу отца своего, и целова и с радостью. И прислаша Рязанци буюю рєчь, по своему обычаю и непокорьству. И повеле великий князь всем людем изити из града и с товаром, и яко изыдоша вси, повеле зажещи град“¹.

Отже рязанці, за літописом, виявили підступність як щодо князя Всеволода, так і щодо кн. Ярослава. В чому ж полягала ця підступність, за яку помстився Всеволод? Літопис цілком ясно говорить про це: захопили Ярославових людей, закували, засипали в льохах і замучили. Ці Ярославові люди є його найближчі слуги, привезені ним для управління — посадники, намісники, волостелі, тіуни та ін. Природно, що приїзд цих нових людей означав усунення попередніх урядових осіб з рязанців. Ось ці „рязанці“ і були винуватцями нападу на Ярославових слуг, отже винуватцями порушення вірності. Таким чином ми бачимо й тут типову боротьбу двох феодальних груп. Сергєєвич сам змушений був відзначити, що „новий князь призначив на всі посади своїх людей, владимирців, яких треба було винагородити за службу. Рязанці хапають Ярославових людей, треба думати тих, яким роздані прибуткові посади“. Сумнівно, щоб рязанські феодальні групи, спровокувавши напад Всеволода, рискнули вдатись до віча.

Отже всі наведені Сергєєвичем докази існування в Рязані віча як постійного органу державної влади також не мають доказової сили. Навіть при елементарному аналізі літописних свідчень легко з'ясувати, що під рязанцями треба розуміти не весь міський колектив, а правлячу верхівку, яка, звичайно, не потребувала віча і, звичайно, не скликала його.

Сергєєвич пробує далі довести, що віче існувало і в Смоленську. Але літописи не зберегли ніяких вказівок на це. Тоді Сергєєвич наводить літописне оповідання про похід (в 1185 р.) смолян проти половців. Дійшовши до Треполя, „смоляне же почаша вече деяти, рекуще: „мы пошли до Киева, да же бы была рать, билися быхом; нам ли иное рати искати, то не можемь, уже ся есмы изнемогле“².

Сергєєвич дає такий цілком необгрунтований коментарій:

„З цієї звістки виходить, що перед походом у Смоленську було скликане віче, на якому розв'язане питання про похід“. Але з літопису зовсім не видно, щоб це віче було скликане, він зовсім нічого про це не говорить. Далі, розповідаючи про скликання віча під час походу, Сергєєвич відзначає: „Князь нічого не міг зробити і відступив разом з своїми градськими воїнами. Отже він приєднався до постанови віча, хоч його скликав не він, а сам народ“. Таким чином Сергєєвич вважає справжнім вічем віче-мітинг військового загону. Вважати сходку невеликого військового загону, який не кориться дисципліні, постійним органом державної влади — це значить саме поняття віча робити цілком беззмістовним.

Не маючи змоги навести інші дані, які свідчать про існування віча в Смоленську, Сергєєвич усе таки каже: „Хоч літопис і не згадує про віче в Смоленську, але не раз говорить про результати вічових зборів. Так, у 1096 р. смоляни не прийняли Олега; в 1175 р. вони вигнали Ярополка, якого в них залишив князь їхній, Роман Ростиславич, ідучи в Київ, і прикликали дядька його Мстислава Ростиславича“. Отже й тут Сергєєвич вважає без достатніх підстав, що там, де говориться про дії

¹ Лавр., під 1208 р.

² Іпат., під 1185 р.

смолян, треба припускати, що дії ці відбуваються на основі постанови всього міського колективу.

Від Смоленська Сергеевич переходить до Новгороду. Але ми вже говорили, що немає ніяких підстав заперечувати існування в Новгороді віча як постійного органу влади. Це доводиться не тільки безперервністю скликання віча, а й існуванням певної організації — „вечевої избы“.

Підсумуємо наш розгляд доказів, наведених Сергеевичем для підтвердження його погляду про споконвічне і повсюдне існування віча. Про скликання віча, тобто зборів жителів головного міста, літопис говорить тільки п'ять разів. До цього числа треба додати ще двоє зборів, хоч вони в літопису й не були названі вічем.

З цих семи випадків віче було скликано три рази в обложених містах, коли справа йшла про здачу міста ворогам (у Володимирі двічі в 1097 р. і один раз у Білгороді в 997 р.); один раз збори жителів були скликані для вигнання князя (в 1159 р.); один раз збори жителів являли собою революційну сходку (збори коло Турової Божниці в Києві в 1146 р.) і, нарешті, двічі збори жителів були скликані князем для допомоги йому (у Києві в 1147 р.).

Як видно з цих даних, віча не можна визнати постійним органом державної влади з окресленою компетенцією. Сергеевич не довів і не міг довести, що літописець вживає слово віче в строго історико-юридичному значенні. Під вічем у всіх землях, крім Новгороду, розуміють всякі масові збори жителів міста як головного, так і пригородів.

Якби віче справді було постійним органом влади, то це так чи інакше було б виявлено в літопису, так само, як це вичерпно встановлено для Новгороду, не зважаючи на стислість і лапідарність стилю новгородських літописців. До нас не дійшло жодного законодавчого акту, який приписували б вічу інших головних міст.

Але, головне, Сергеевич не довів безперервності існування віча в містах у досліджуваний час. Справді, у Володимирі Волинському віче збиралось тільки в одному році, в Полоцьку — один раз. Про віче в Чернігові й Смоленську навіть сам літопис мовчить.

Втім, ми охоче допускаємо, що в містах були не тільки відзначені літописом масові вічові збори жителів, що їх, можливо, було в кілька разів більше, ніж згадує літопис, але в даному випадку кількість не могла перетворитись у якість. Скликання десятків зборів ще не перетворює цих зборів у постійний орган.

Можливо, що в деяких центрах, наприклад у Києві й Володимирі, під час лютої боротьби феодалських груп було намагання притягти як третю силу міські торговельні і ремісничі маси. Можна навіть приблизно вказати, коли ця тенденція особливо виявлялась: у Києві це був час боротьби Юрія з Ізяславом; у Володимирі — час боротьби з Ростовом. Але ця тенденція пізніше не була закріплена.

Визнати віче постійним, споконвічним, повсюдним органом влади — це значить відмовитись від елементарного класового аналізу літописів, це значить визнати єдність форм політичної організації на всьому просторі Русі, не урахувавши місцевих особливостей у політичній структурі.

Нам здається, що перегляд питання про віче матиме велике значення й для з'ясування всієї адміністративної системи, зокрема так званої десяткової, чисельної системи, яку звичайно визнають органічно зв'язаною з „народом“. Нарешті, наш аналіз свідчень про віче спонукує поставити питання і про новгородське віче як про феодалський орган влади, а не орган широкої торговельно-промислової демократії.

§ 4. Висновки

Але наша критика уявлення про віче як про постійний споконвічний і повсюдний орган не виключає питання про оцінку віча, вічових зборів у загальній політичній системі давньої Русі. Ми визнаємо, що віча скликались не тільки в дофеодальний період, а й у період феодальний. Ці вічові збори іноді скликались в XI—XIII ст. Про це літопис вичерпно говорить. Звичайно, як визнає й Сергеевич, на вічі не обов'язкова присутність всіх жителів і навіть маси жителів. Але ми будемо говорити не тільки про ці „напіввіча“, а про віча — масові збори жителів міста, і будемо ставити питання про їх значення.

Ми вважаємо, що ці вічові збори відбувались далеко частіше, ніж указує літопис, що ці масові збори були не звичайні збори — це були віча. Сама назва свідчить про якийсь специфічний зміст поняття віче. Очевидно, що ця назва не вмирала, а знову впливала при відповідних моментах політичного життя. Було б простим науковим формалізмом відмахнутись від віч, як тільки була доведена неможливість існування їх як постійного органу влади. На нашу думку, віча — це були масові збори керівних елементів міста й землі для розгляду найважливіших питань. Це були надзвичайні збори, і тому про них збереглося мало відомостей.

Їх скликали або тоді, коли правляча феодальна верхівка розколювалась на ряд груп, або коли треба було спертись на широкі маси феодалів міста й землі і навіть, коли треба було спертись на масу міського населення, включаючи торговельні міські елементи, звичайно, керуючи ними і використовуючи їх у своїх класових інтересах. Нарешті, віче могло збиратись і в надзвичайних випадках під час війни. Всі літописні свідчення дуже добре підтверджують цей надзвичайний характер віча. Ми маємо три віча під час облоги міста, два — для обміркування питання про князя (збори коло Турової Божниці і в Полоцьку) і два — скликані самим князем у хвилину величезної небезпеки, князем Ізяславом в боротьбі з кн. Юрієм.

Печать надзвичайності і революційності лежить на всіх подіях, що передували скликанню віча.

Безперечно, скликання віча як надзвичайного органу широких феодальних шарів і іноді всього населення головних міст мало величезне політичне значення. Тут, очевидно, ухвалювали постанови, які надовго визначали зовнішню і внутрішню політику. Досить згадати про раду „клян“ (втім, літопис не називає цієї ради вічем), тобто впливових феодальних груп під час повстання. Безперечно, що ці події надовго визначили політику Володимира Мономаха.

VI. ФЕОДАЛЬНІ З'ЇЗДИ

Ми вже говорили, що хоч князі не були обмежені будь-якими установами, але повсякденна їх діяльність контролювалась і спрямовувалась верхівкою класу феодалів — дружиною і боярством, що оточували князя. Але в деяких випадках, коли треба було розв'язувати питання надзвичайної політичної ваги і при тому питання, які так чи інакше порушували інтереси не тільки феодалів даної землі-князівства, а й феодалів усїєї землі, скликались феодальні з'їзди.

Питання про феодальні з'їзди було предметом уваги і в домарксистській історіографії. Заперечуючи існування феодальних відносин у Київській Русі, попередні історики звичайно називали їх не феодальними з'їздами, а з'їздами князівськими. Як загальне правило, розглядаючи територіальну структуру Київської Русі як союз князів, попередні історики

вважали з'їзди союзним органом. Тут як найбільш прямолінійна виділяється думка Сергеевича. Уявляючи Київську Русь союзом суверенних держав, Сергеевич уважає з'їзди „зборами незалежних царів“. Щодо часу виникнення князівських з'їздів, то тут у попередній історіографії не було розбіжностей: князівські з'їзди вважали особливістю політичного устрою Київської Русі в середині XI ст. (тобто після смерті кн. Ярослава). Називаючи з'їздами наради, в яких брали участь тільки князі, в попередній історіографії не звертали уваги на з'їзди боярства і називали їх звичайно вічовими зборами.

Що з'їзди були феодальними з'їздами, що на цих нарадах були присутні не тільки князі, а й боярство і дружина, що основною спрямовуючою силою були феодальні групи — це легко підтверджується літописними даними. Розповідаючи про з'їзд в Уветичах, літописець відзначає: „И стаща вся братья на коних; и ста Святополк с своєю дружиною, а Давыд и Олег с своєю разно, кроме себе“¹.

Говорячи про Долобський з'їзд, літописець вказує, що питання про похід на половців розв'язували не стільки князі, скільки дружина. Ми свого часу віддали багато уваги аналізу цієї літописної звістки. Відзначимо ще раз обстановку цього з'їзду: „Бог вложи в сердце князем рускым, Святополку и Володимеру и снястася думати на Долобське и седе Святополк с своєю дружиною, а Володимер с своєю в единомъ шатре“.

Князівська дружина брала активну участь не тільки при обміркуванні питань, а й у виконанні різних постанов. Наприклад, після того, як була ухвалена постанова в справі кн. Давида, князі „послаша к Давыдови мужи свои, Святополк Путятю, Володимер Орогостя и Ратибора, Давыд и Олег Торчина; послании же придоша к Давыдови и рекоша ему: „Се ти молвять братья: не хочем ти дати стола Володимерьского, зане увург еси ножь в ны, егоже не было в Русьской земли“.

Але, нарешті, ми маємо з'їзди, де беруть участь не тільки князі, а і їх представники. Безперечно, що так звану Правду Ярославичів обміркували на такому з'їзді: „Правда оуоставлена Роуськой земли, егда ся съвокупил Изяслав, Всеволод, Святослав, Коснячко, Перенег, Микыфор Кыянин, Чюдин, Микоула“. Були навіть з'їзди, де під головуванням великого князя радились не князі, а їх представники. Так, стаття „о резах“ ухвалена на такому з'їзді. „По Святополце созва дружину свою на Берестовем: Ратибора, тисячьского Киевского, Прокопия, тысячьского Белогородского, Станислава, тысячьского Переяславского, Нажира, Мирослава, Иванка Чюдиновича, Олгова мужа и уставили и до третяго резу, аже емлеть куны в рез в треть“...

Феодальні з'їзди мали часто „загальноземський“ характер: в з'їзді брали участь усі князі чи основна маса їх. Найяскравішим прикладом таких з'їздів були з'їзди в Любечі і в Уветичах. Але були з'їзди, які скликала та чи інша феодальна група. Досить відзначити скликання двох з'їздів Ростиславичами і Ольговичами в 1187 р.

В міру того, як слаби зв'язки між окремими руськими землями, загальних, всеруських з'їздів, на зразок Любецького і Уветицького, ми вже не спостерігаємо. Поступово починають скликати феодальні з'їзди або окремих груп (кілька князівств) або з'їзди одної землі-князівства.

Найтипівішими феодальними з'їздами були з'їзди в Ростовсько-Суздальській землі під час боротьби Володимира з Ростовом у 1158 і 1175 рр.

„Том же лете сдумавши Ростовци и Суждальци и Володимирици вси, пояша Андрея сына Дюргева старейшого и посадиша и на отни столе, Ростове, и Суждали, и Володимири: зане бе прелюбим всим за премногую

¹ Лавр., під 1100 р.

его добродетель”¹. „Уведавше же смерть князю Ростовци и Суждалци, Переяславци, и вся дружина, от мала и до велика, и съехашася к Володимеру и реша: „се ся уже тако створило, князь наш убьен, а детей у него нетуть; сынок его мал в Новгороде, а братья его в Руси; по кого хочем послати в своих князех?“².

Подібно до того, як були з'їзди, об'єднуючі феодальні групи кількох земель, так само були з'їзди представників різних феодальних груп землі-князівства. Прикладом такого з'їзду є з'їзд владимирців і переяславців, що був спрямований проти Ярополка і обрав князями Михалка і Всеволода³.

Які питання розв'язували на феодальних з'їздах? Якоїсь строго окресленої компетенції з'їздів установити не можна. Вони збирались для розв'язання найважливіших питань, що мали загальне значення для всієї землі чи для кількох князівств. Феодальні з'їзди землі-князівства збирались для розв'язання найважливіших питань даного князівства, коли керівна феодальна група головного міста намагалась знайти підтримку в інших інородних феодальних груп. Тут серед цих питань треба вказати на питання про розподіл столів, про обрання і вигнання князів, питання про екзекуції князів, що порушили договори, про укладання союзів, про оголошення війни й миру, про видання нових і зміну старих законів тощо. В усякому разі, компетенція з'їздів не обмежувалась будьякими встановленими нормами.

Як взагалі всі феодальні з'їзди, так і з'їзди Київської Русі скликались тоді, коли в них була потреба. Отже ніякої періодичності в скликанні їх не було. Скликати з'їзди міг усякий, хто хотів притягти увагу до даного питання, хто мав достатню силу і вплив.

Загальноземські з'їзди скликали великі князі, бо тільки вони одні могли організувати такі з'їзди. Але могли скликати їх і проводирі різних феодальних груп.

Значення ухвалених з'їздом постанов, як і на Заході, визначалось фактичною підтримкою постанов з'їзду його учасниками. Князь міг кінець-кінцем і відмовитись від ухваленої постанови. Отже феодальний з'їзд не мав справжньої влади союзного органу. Літопис подає ряд випадків відмовлень від ухвалених постанов. Класичний випадок такого відмовлення літопис (Іпатський) наводить під 1187 р., коли з ініціативи кн. Святослава був зроблений похід проти половців. „И тако совокупившеса вси князи Руские пойдоша по Днепру, нелзе бо башеть инде ити, бе бо снег велик. И доидоша до Снепорада и ту изъимаша сторожы Половецкые, и поведаша вежи и стада Половецкая у Голубого леса. Ярославу же не любо бысть дале пойти, и поча молвити брату Святославу: „не могу ити дале от Днепра, земля моя далече, а дружина моя изнемоглася“... Рюрик же посла ко Ярославу, и рече ему: „брател! тебе было нелепо измясти нами... И бысть межи ими распря. Рюрик же много понуживая их, и не може их повести. Святослав же хоте ити с Рюриком, но не оста брата Ярослава. И возвратишася восвоися“.

Не встановились, звичайно, ніякі тверді норми і що допорядку засідань з'їзду, порядку виконання постанов та ін.

VII. ОРГАНІЗАЦІЯ УПРАВЛІННЯ

Як ми встановили, в дофеодальний період поширилась так звана десяткова система управління. Ця система була свого роду військово-

¹ Іпат., під 1158 р.

² Іпат., під 1175 р.

³ Сузд., під 1176 р.

адміністративною системою: тисяцькі були начальниками гарнізонів, розставлених в основних центрах Київської Русі; соцькі командували окремими військовими частинами. Само собою зрозуміло, що ця система в міру розвитку процесу феодалізації мала зазнати серйозних змін. Насамперед десятикова система управління повинна була перерости в систему феодальної адміністрації. А при перетворенні в класовий феодальний апарат, природно, урядові особи цієї системи (тисяцькі, соцькі, десятицькі) мусили змінити свої функції.

Другим характерним для цього періоду моментом є організація двірсько-вотчинної системи, яку іноді називають дворовою, князівською, протиставляючи її чисельній, десятковій. Суть цієї системи полягала в тому, що окремими галузями князівського господарства управляли особливі придворні чини, так звані міністеріали. На місцях же ця система була не чим іншим, як системою „кормління“, що остаточно оформилась у Московській державі і була тотожна, як ми вже говорили, з *fief-office* західноєвропейського середньовіччя. Ця двірсько-вотчинна система почала ледала більше витискати систему десяткову. Більш-менш значні рештки її збереглись тільки в основних центрах, а на місцях система кормління остаточно її витиснула.

Перейдемо до характеристики змін у десятковій системі.

Як сказано, питання про десяткову систему управління жваво обмірковувалось у літературі. Тут головним чином цікавились питанням, до якої системи — князівської чи земської треба її віднести і про те, кого стоється ця система — загальною чи спеціально міською адміністрації.

Владимирський-Буданов, як ми відзначали, називав десяткову систему земською, протиставляючи її двірській, князівській. Він уважав, що були два роди тисяцьких — земські і князівські. Земські тисяцькі, на його думку, ніби були народними трибунами, які урівноважували владу князя.

А. Є. Пресняков¹ піддав цю думку Владимирського-Буданова рішучій критиці. Він переглянув увесь наявний матеріал щодо цього питання і прийшов до висновку, що тисяцькі і соцькі на півдні були не народними урядовими особами, а представниками князівської влади. Справді, літописні тексти цілком підтверджують це. Візьмімо, наприклад, літописне оповідання про бенкети Володимира: „Се же паки творяше людем своим: по вся неделя устави на дворе, в гридьнице пир творити и приходити боляром и гридем, и съцьским, и десятицьским, и нарочитым мужем, при князи и без князя; бываше множество от мяс, от скота и от зверины, бяше по изобилию от всего... Бе бо Володимер любя дружину и с ними думая о строи земленем и о ратех и о уставе земленем“.

„Якщо взяти цю сторінку літопису окремо, — каже А. Є. Пресняков, — як вона є, і спитати себе, кого тут літописець вважає дружиною, з якою князь радиться в усіх справах і шукає всякого добра, то довелось би відповісти: бояр і гридів, соцьких, десятицьких, нарочитих людей“¹.

Що тисяцькі і соцькі є представниками князівської влади — це доводиться й літописною звісткою про повстання 1113 р., коли кияни, незадоволені князівською адміністрацією, грабували двори тисяцького і соцьких. Треба, крім того, відзначити, що тисяцькі виступають як представники князя на різних нарадах. Наприклад, „Устав о резах“ був прийнятий Володимиром Мономахом за згодою тисяцьких і інших князів. Нарешті, що тисяцький був князівським органом влади, доводиться поступовим перетворенням його в воеводу, в особливий придворний чин.

Щодо тисяцьких і соцьких у Новгороді, то вони справді стали представниками новгородської феодальної верхівки, не зв'язаної з князем. Але

¹ Княжое право, с. 166.

це є якраз особливістю новгородського ладу, особливістю, що виникла в результаті еволюції новгородського ладу, а не є первісним явищем.

Подивимось, які доводи подає Владимирський-Буданов¹ на оборону думки, що тисяцький „завжди лишався представником народу“.

В 1043 р. князь Ярослав вирядив свого сина Володимира в похід на Візантію. Ватажком народного ополчення був тисяцький Вишата, а ватажком дружини — Іван Творимирич. Коли буря розбила руські кораблі і викинула воїнів на берег, народне ополчення вирішило повернутись у Русь суходолом. „И не идыше с ними никтоже от дружины княжее. И рече Вышата: „аз поиду с ними“; и выседе ис корабля к ним, и рече: „аще жив буду, то с ними, аще погynu, то с дружиною“.

Насамперед Владимирський-Буданов неправильно тлумачить літописну звістку. В літопису говориться: „Посла Ярослав сына своего Володимира на Грькы, и вда ему вои многы, а воеводство поручи Вышате, отцю Яневи“. Літопис говорить не про „народне ополчення“, а про „воїв“, яких міг найняти кн. Ярослав і які могли входити в склад феодальних ополчень. Вишата пішов з воїнами тому, що він був головним ватажком всього війська, а не тому, що він був представником народних інтересів. Та і з самого оповідання ясно, що Вишата не був з народним ополченням — він був у князівській дружині і вийшов з корабля там, де була вона („вышед из корабля“).

За оповіданням Татищева, київський тисяцький Улеб у 1145 р., коли Всеволод Ольгович намагався передати київський стол своєму братові Ігорю, заявив, що кияни прихильні до Мономаховичів, а не до Ольговичів і що кн. Ізяслав Мстиславич є справжній і безпосередній наслідник. „Сим ответом Всеволод весьма озаботился“. Але кого треба розуміти під киянами, ми вже добре знаємо із з'ясування питання про віче: це, безперечно, одна з феодальних груп, а не „народ“, не широкі народні маси. Цій феодальній групі, зв'язаній з Мономаховичами, не цікавий був приїзд у Київ оточення Ольговичів: вони багато втрачали, будвши змушені поступатись новим людям.

Далі Владимирський-Буданов намагався довести свою думку про тисяцьких як представників „інтересів народу“ на основі новгородських даних. Але ми вже вказали, що становище і коло діяльності тисяцьких і соцьких у Новгороді є особливістю новгородського політичного устрою.

Щодо думки про те, що було два види тисяцьких — земські і князівські, то Владимирський-Буданов не міг обґрунтувати її на основі джерел.

Іншу думку висловив про тисяцьких М. Н. Покровський, який уважав їх представниками й охоронцями торговельно-промислової демократії. Але цей погляд він будує на новгородських даних, не урахувуючи специфіки новгородської адміністративної системи. І в Новгороді тисяцькі були представниками феодальної влади.

З'ясувавши походження і початкову соціальну суть десяткової системи, звернемось до вивчення її в тій стадії, яка відбилась у наших джерелах XI—XII ст.

В досліджуваній час десяткова система втратила свій реальний математичний зміст, який вона, безперечно, мала раніш. Тисяча ставала вже територіальним поняттям; тисяча — це є округа, підпорядкована тисяцькому, який держав у ній воеводство і „весь ряд“. Про перетворення тисячі в територіальну одиницю говорять багато літописних текстів. Жולי Ігор Святославич зайняв Київ, „то Улебови рече: держи ты тысячу, как еси у брата моего держал“. Розповідаючи про ті чи інші події.

¹ Цитований твір, с.с. 82—83.

літописець указує, хто в якому місті держав тисячу, наприклад: „Яронови же тогда тысящу держаше в Перемышли“, „воеводство держашю Киевскыя тысяща Яневи“, „воеводство тогда держаше имеющая Киевская Иоану Славновичу“. Вичерпний доказ того, що тисяча стала територіальною округою, дає Іпатський літопис під 1149 р. Там ми читаємо, що Святослав Ольгович одержав від Юрія Долгорукого „Куреск и с Посемьем, и Сновскую тысячу“. В міру того, як князі розміщуються по містах, тисячі й тисяцькі втрачають територіальне значення, перетворюючись у свого роду військові відділи князівського управління. Тисяцькі починають називатись тепер не за містами (тисяцький київський, тисяцький переяславський тощо), а за князями („Воротислав — Андреев тысяцький и Иванко — Вячеславль“) ¹.

Печерський Патерик повідомляє, що Мономах дав в управління Суздальську землю „своему тысяцкому“ варягові Георгію, якого літопис називає тисяцьким ростовським.

Які були функції тисяцьких в X—XI ст.? Нам здається, що тисяцькі в досліджуваній час, будши насамперед керівниками військових сил даного князівства чи округи, зосереджують у своїх руках всю адміністративну владу — фінансову, судову, поліційну, тобто своїми функціями близькі до воеводств Московської держави. Тисяцькі є найближчі помічники князя по управлінню. Як ми вже говорили, вони беруть участь в обміркуванні проектів нових законів (Устав о резах).

Якби тисяцькі були тільки керівниками військових сил і не мали б ніякого відношення до загальної адміністрації, було б незрозуміло, чому кияни, незадоволені князівським управлінням, насамперед напали на двори тисяцького й соцьких. Особливо поліційно-адміністративна функція почала розвиватись у новгородських тисяцьких, які повинні були, за грамотою, „управляти всякая дела торговая и гостиная и суд торговый“. Мабуть, ці функції в певній частині належали й тисяцьким на півдні.

Щодо функцій соцьких, то спочатку соцькі, безперечно, були безпосередніми помічниками тисяцьких і командирами сотень як військових частин. В міру того, як тисяча починає втрачати реальне математичне значення, перетворюючись у певні територіальні округи, сотні також перетворюються в особливі фінансово-адміністративні і судові органи. Найяскравіше цей процес виявлений у Новгороді. Тут сотні (Устав кн. Ярослава про мости) — це особливі адміністративні одиниці, відмінні як від погостів, так і від інших міських адміністративних одиниць — „вулиць“. Тут вони являють собою організацію торговельно-промислових кіл—новгородських купців („а купець пойдет в свое сто, а смерд в свой погост“).

Дослідники без особливих вагань уважають сотні XI—XIII ст. міською організацією або в деяких місцях (наприклад у Бересті) — організацією пригородного люду ².

Вважаючи, що тисячі, сотні і десятки є першою політичною формою панування над підкореними племенами і селянством, не можна і припускати, що сільське населення було розбите на сотні й десятки. Десятки, мабуть, існували в волостях, але це була організація пануючих груп великих місцевих землевласників і торгівців.

Процес дальшої феодалізації — ріст князівського, церковного і боярського землеволодіння, розвиток васалітету — все це зумовило витискання органів десяткової системи в волостях. Клас феодалів, що оформлювався, знайшов уже нові форми феодального панування.

¹ Іпат., під 1128 р.

² Грушевський, Історія України-Русі, т. III, 2, с. 235.

§ 1. Двірсько-вотчинна система управління

В історичній літературі вже було відзначено, що нашій давнині було цілком чуже принципіальне розрізнення органів державного управління від органів управління приватними справами князя. Хто входив у склад князівського двору, той уже через це вважався придатним і для виконання публічних функцій. Призначені на публічні посади чини двору зберігали за собою ту назву, яка належала їм у приватному господарстві князя. Але ця риса давньоруської адміністративної системи не є якоюсь небувалою особливістю: в Західній Європі і в східних країнах ми спостерігаємо те саме переплітання публічних і приватних функцій урядових осіб в епоху раннього феодалізму.

Центром, з якого виходили в цю епоху всі нитки управління, був князівський двір, де були зосереджені князівські дружина і слуги. Що князівський двір був центральним адміністративним місцем, досить добре підкреслюється статтею Руської Правди: „Аже убыют татя на своем дворе, либо у клети, или у хлева, то той убит: аще ли до света держать, то внести его на княжь двор“.

Напочатку основні питання управління розв'язували князь і дружина. Безпосередніми виконавцями були дружинники — члени старшої дружини, княжі мужі, а в менш важливих справах — тіуни, мечники, гриді, дітські, отроки. Можна думати, що в IX—X ст. ще не склалась відомча спеціалізація дружинників, тіунів та інших князівських слуг. Але в міру поглиблення і розширення процесу феодалізації, розширення і ускладнення князівського господарства, ця спеціалізація почала потроху виявлятися. Ми вже говорили, що коли основний контингент дружинників, особливо верхівка їх, почав відриватись від князівського двору, почав осідати на землю і дружинні відносини стали переростати в відносини васалітету, — основними адміністративними князівськими агентами стали нижчі двірські слуги, яких здебільшого набирали з княжих холопів, — тіуни, мечники тощо.

На XI ст. князівські тіуни починають грати величезну роль не тільки в управлінні князівським господарством, а й у загальній адміністративно-фінансовій і судовій організації.

Літопис, наприклад, розповідає, що під час князювання кн. Всеволода всіма справами відали його тіуни.

„И почаша Кияне складывати вину на тиуна на Всеволожа, на Ратьшу и на другаго тивуна Вышегородского, на Тудора, рекуче: „Ратша, ны погуби Киев, а Тудор Вышегород... аще кому нас будет обида, то ты прави“.

Представник кн. Ігоря, кн. Святослав, змушений був задовольнити вимогу киян: „Яз целую крест за братом своим, яко не будет вы насилья никоторого же, а се вам и тивун, а по вашей воли“.

Характерно, що кн. Ігор навіть після цих ускладнень не ліквідував посаду тіуна: тіуни продовжували управляти основними центрами князівства — Києвом і Вишгородом; справа обмежилась персональними змінами.

Значення тіунів і отроків у суді й адміністрації достатньою мірою підкреслюються і в „Поученні Володимира Мономаха“: „Не зрите на тивуна, ни на отрока, да не посмеются приходящий к вам и дому вашему, ни обеду вашему“. Як було згадано, процес висування князівського міністеріалітету — тіунів, дітських, мечників та ін. у суді й адміністрації в Київській Русі припадає приблизно на другу половину XI ст., коли якраз підсилювався процес відриву дружинників від князівського двору. Після того, як основна частина дружини осіла на місцях, утворивши основний контингент князівського васалітету, а тіуни, отроки, мечники

та ін. увійшли в склад міністеріалітету, поступово розвивається спеціалізація князівських тіунів: починають виділятися тіуни, що завідували князівським двором-вогнищем, — тіуни вогнищні; з'являються тіуни, що відали стайнею князя, — тіуни конюші і т. д. Значна частина тіунів була послана на місця виконувати різні адміністративні й господарські обов'язки. Відбувається спеціалізація і серед нижчих князевих слуг — гридів, отроків, мечників. Можна думати, що мечники і дітські, наприклад, стають тепер судово-адміністративними агентами.

За Руською Правдою, наприклад, мечники були присутні разом з дітськими при карі залізом і одержували за це особливу винагороду. Дітський виконував судові постанови в справах спадщини.

В міру того, як розвивається спеціалізація князевих слуг, розвивається і їх диференціація. Поступово починає виділятися верхівка тіунства. Вони заводять своє господарство, дім, мабуть, села. Так, у тіуна Ратші був двір у Києві. Коли князь змушений був видати його киянам, вони кинулись грабувати цей двір. Можна припускати, що поступово починають утворюватися роди найвпливовіших міністеріалів, які передавали свої посади від батька до сина. Разом з тим, безперечно, верхівка міністеріалітету починає об'єднуватися з боярством.

Коли визначився цей процес, то в адміністративній системі Київської держави стався перший ряд великих змін. Насамперед так звана чисельна система поступово почала відмирати; окремі урядові особи, зокрема ти-сяцькі, починають входити в склад верхівки міністеріалітету, поступово перетворюючись у воеводу, начальника всіх збройних сил князівства, інші ж урядові особи чисельної адміністративної системи, наприклад сотники, перетворюються в органи міської адміністрації, а в деяких місцях, як, наприклад, у Новгороді — в купецьку організацію („а пойдет смерд в свой погост“, а купец в свое сто).

Далі поступово починає виявлятися поділ адміністративних органів на центральні і місцеві, поділ, якого при чисельній системі не було й не могло бути. Цей поділ міг виникнути в наслідок спеціалізації урядових осіб і виникнення функціональної системи. Виникають свого роду відомства з певними галузями роботи.

Нарешті, поступово виникають двірські чини, що стояли на чолі певних галузей князівського управління, при чому ці галузі визначались потребами князя і його двору.

Так поступово виникає двірсько-вотчинна система, характерна для ранньофеодальної держави.

§ 2. Двірські чини і їх функції

Найдавніша згадка про один з найважливіших двірських чинів — двірського, дворецького (в Західній Європі — мажордоми) належить до 1171 р.

Літопис (Іпатський) розповідає: „И поможе бог Андреевичю Мьстиславу с братъею, и взяша Киев. Мьстислав же Изяславич бежа ис Киева на Василев. И постигше и Бастеева чадъ, начаша стреляти в плечи ему, и много изоимшаша дружини около его: яша Дмитра Хороброго и Олексу дворьского“.

З цього оповідання видно, що Олексій не був двірським тіуном давнішого часу (XI ст.) — рядовим слугою князівського двору. Тепер двірський бере участь у воєнних діях і є одною з визначних осіб князівської дружини, тобто найближчого князівського оточення. Захоплення його в полон справляє на сучасників таке враження, що літописець поспішає спеціально про це повідомити. І це не дивно: перебуваючи безпосередньо при князі, двірський відав усім князівським господарством.

Літопис дає нам і безпосередні свідчення про виключне значення двірського. Так, літопис розповідає про дворецького (ключника) кн. Андрія Боголюбського: „тот бо ключь держашеть у всего дому княжа и надо всеми волю ему дая бяшешь“ (князь).

В XIII ст. становище цих двірських стало ще значніше. Двірський, наприклад, Андрій у Галицькому князівстві, належав до числа найважливіших осіб у державі: він безпосередньо йшов після єпископа. Зокрема цей двірський „возбраняв“ Данилові займати Галич. Він же виконував дуже відповідальні доручення: наприклад, був посланий з військом на Перемишль з дорученням вигнати перебуваючого там кн. Константина Рязанського, ворога кн. Данила.

Одним з важливих двірських чинів був воевода, посада якого, як ми вже вказували, виникла з посади тисяцького. Воевода тепер стоїть на чолі не тільки збройних сил тисячі, тобто певної округи, а й взагалі всіх збройних сил князівства.

Остаточо оформлюється другий дуже важливий двірський чин, саме конюшого. Про конюшого (а не про тіуна конюшого) літопис (Іпатський) уперше говорить під 1185 р.: разом з кн. Ігорем попав у полон, між іншим, і його конюший. „С ним бо бяшеть тысячкого сын и конюший его, и та нудяста и, глаголюща: „пойди, княже, в землю Рускую, аще восхошеть бог избавить тя“.

Відомство конюшого мало велике значення в феодалній адміністративній системі. В обов'язки конюшого входило забезпечення князівського війська кінським складом. Від його діяльності залежала сила найголовнішої частини князівського війська, саме кінноти.

Виділяється і третій двірський чин — мечоноша, посада якого утворилась з посади мечника. Мечоноша звичайно тепер не носив за князем меча — це була справа інших дрібних князівських слуг. За аналогією з функціями московських „оружничих“, можна думати, що він завідував князівським арсеналом, палатою зброї. Першу звітку про мечонош літопис (Лаврентіївський) наводить під 1210 р. „Великий князь Всеволод посла с полком Кузьму Ратьшича, меченошу своего, и взя Тепру и възвратися со многым полоном в Володимерь“.

В 1225 р. літопис (Новгородський IV) розповідає про похід кн. Ярослава і Володимира на Литву; похід був удалий, але „убиша литва торопецкого князя Давыда и Василья, меченошу Ярославля“.

Визначився чин і печатника, принаймні в Галицькій землі. В його обов'язки, мабуть, входило не тільки прикладати печать, а й оформлювати і переховувати найважливіші документи.

Але в XIII ст. печатники є двірськими чинами, які виконують і інші дуже важливі доручення. Так, в 1241 р. кн. Данило Романович послав свого печатника Кирила в Бакоту „исписати грабительства нечистивых бояр, и утиши землю“. Він же був посланий воеводою в Болоховську землю¹.

Нарешті, останній придворний чин, що оформився в дотатарський період, — це був чин стольника. Початкове призначення стольників — прислужувати за столом князеві, подавати йому страви. Але, мабуть, вони вже дуже рано почали відати взагалі князівським столом, а далі вже як придворні чини виконували численні, часто дуже важливі доручення. Так, у 1230 р. стольник київського князя Володимира Рюриковича бере участь у посольстві до кн. Юрія разом з митрополитом усієї Русі Кирилом, єпископом Порфірієм і ігуменом Київського монастиря св. спаса. Галицький князь Данило провадить у 1241 р. переговори з галицькими боярами через стольника свого Якова.

¹ Іпат., під 1241 р.

Мабуть, крім цих придворних чинів, були інші, наприклад, скарбник, чашник, ловчі тощо.

Таким чином так звана двірсько-вотчинна система, типова для раннього феодалізму і яку в історичній літературі звичайно приписують тільки Московській державі, склалась у нас у домонгольський період.

§ 3. Місцеві органи

Місцевими органами двірсько-вотчинної системи є посадники в містах і волостелі в волостях. Посадник у місті є повноважний представник князівської влади.

Приєднання до князівства якоїсь території супроводилось призначенням туди князівського посадника. Взяти посадника від якогонебудь князя значило визнати добровільно його владу над собою.

Функції посадника були універсального характеру. Бувши представником князя в місті, посадник виконував функції, які виконував би сам князь — він був суддею, збирав данину і різні мита, видав поліційними справами. Одночасно він керував і військовими силами міста. Частину зібраних з населення данини й мит він лишав на свою користь, при чому, очевидно, діставав ще корми від населення.

Волостель був таким же повноважним представником князівської влади в волостях і виконував, так само як посадник, усі функції. Утримання його також складалось з відрахування з князівських доходів і з корму.

Посадники і волостелі мали своїх помічників в особі тіунів і рядовичів, які, мабуть, призначались з належних їм рабів. Вони також утримувались коштом кормів з населення і різних поборів. Були в них помічники і по спеціальних галузях управління — вирники для збирання вира, мостовики тощо.

Як сказано, посадники і волостелі, безперечно, виявляли тенденцію перетворити свою посаду в спадкову і стати типовими феодалами, закабальючи підвладне їм населення і перетворюючи данину в феодалську ренту.

Волості існували на півдні. На півночі замість волостей були погости. У нас немає відомостей про те, як і хто управляв у давні часи погостами. Але за аналогією з пізнішим часом можна припускати, що на чолі погостів стояли старости. Думати, як то спостерігалось у домарксистської історіографії, що старост обирало місцеве населення, це значить не розуміти феодалного, класового характеру давньоруської адміністративної системи. Безперечно, старости — це органи або князя (в Суздалі чи Смоленську), або Новгородської волості. Досить указати, що коли Ярослав збирав військо проти Святополка, то він збирав „от мужа по 4 куны, а от старост по 10 гривен“. Після своєї перемоги він почав наділяти „старост по 10 гривен, смердов по гривне, новгородцем по 10 всем“.

Таким чином як при збиранні грошей, так і при дальшій дільбі старости повинні і платити, і одержувати в 10 разів більше, ніж смерди, і стільки ж, скільки новгородці. Існування двох систем феодалного панування не припиняло діяльності общин, які далі лишались певними адміністративними одиницями. Можна думати, що вони управлялись виборними органами і що в їх функції входили, крім земельних справ (розподіл наділів), розкладка і збирання данини й оброків, а також дрібні поліційні справи.

Мабуть, ці общини як адміністративні одиниці щодо своєї організаційної структури на всьому просторі Русі були не однорідні, залежно від того, як проходив процес розкладу родової організації.

VIII. ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК ІМУНІТЕТУ

Питання про виникнення імунітету є одне з найтрудніших питань історії феодалізму в Західній Європі. Про походження його була сила теорій. Так, одні дослідники вважали, що імунітет є витвір державної влади, є надання державної влади. На думку інших, він був підтвердженням давно встановленої практики. Одні гадали, що право на імунітет є споконвічним правом великих землевласників і дружинників. Другі зв'язували походження імунітету з споконвічним звільненням від общинних пут великого землеволодіння і вважали його наслідком виходу з общини.

Нарешті, багато дослідників шукали коріння імунітету в системах того чи іншого національного права — римського чи германського. Суперечки про імунітет так стомили дослідників, що такий великий знавець раннього середньовіччя, як Фюстель де-Куланж відмовився шукати коріння його в інститутах раннього середньовіччя і обмежився вказівкою на загальні побутові моменти, що зумовили виникнення цієї неодмінної ознаки феодального ладу.

Питання про виникнення імунітету в Росії було порівнюючи давно поставлене і в російській домарксистській історіографії. Справа в тому, що всяке заперечуючи існування феодалізму в Росії, значна більшість істориків змушені були визнати наявність так званих „несудимих грамот“, які змістом своїм майже цілком відповідали змістові західноєвропейських імунітетних дипломів.

Тому не дивно, що питанням про походження цих несудимих грамот займався ще Неволін, а згодом чимало уваги віддав йому Сергеевич. Основні думки Неволіна і Сергеевича розвинув Павлов-Сільванський. Порівнюючи недавно з повним переглядом цього питання виступив С. Б. Веселовський. Але треба сказати, що всі ці дослідники, розв'язуючи питання про виникнення імунітету, цікавились не змістом його, а формою. Інакше кажучи, вони найбільше цікавились походженням імунітетних дипломів. Само собою зрозуміло, погляди російських істориків на походження імунітету не були оригінальні, а так чи інакше відбивали погляди західноєвропейських дослідників цього інституту. Звернемось до огляду їх.

Неволін¹ насамперед указує, що судова і адміністративна незалежність вотчин від князівських чиновників існувала сама по собі і за загальним правом. „З князівською владою, що затвердилась і поширилась, такий порядок не міг бути сумісний. Але він не міг одразу бути знищений. Перехід до знищення його являють несудимі грамоти. Те, що раніш належало вотчинникові за вотчинним правом, те тепер забезпечували найзнатнішим вотчинникам дарчими грамотами, як особливий привілей“. Таким чином, за Неволіним, імунітет існував разом з вотчинами, але імунітетні грамоти є наслідок не дальшого поширення інституту, а його обмеження.

Сергеевич трохи інакше розв'язує питання про походження руського імунітету, вірніше, імунітетних дарчих грамот. Він вважає, що виникнення зазначених привілеїв і пільг належить, звичайно, до найдавніших часів. Але за пам'ятниками існування цих привілеїв можна простежити не далі першої половини XIV ст. Отже можна думати, що джерелом імунітетних прав, за Сергеевичем, є дарчі грамоти. Але він відзначає, що й такі надання становили загальне правило, а не виняток. „Думаємо так тому, що в числі надань зустрічаються Івашки і Федьки. Чи можна припустити, що великі люди, імена яких писались з „вичем“, мали менше прав і

¹ Полное собрание сочинений, т. IV, 1857, § 296.

диривілеїв, ніж ці Івашки, дарчі грамоти яких випадково збереглись до наших днів“¹?

Після Неволіна й Сергеевича питання про походження імунітету вивчав Павлов-Сільванський², який в основному прийняв настанови Неволіна. „Я гадаю, — каже він, — разом з Неволіним, що дарчі грамоти тільки підтверджували той порядок речей, який у найдавніші часи існував сам по собі і за загальним правилом“. Крім того, Павлов-Сільванський виходив з твердження формульованого одною з тодішніх груп дослідників західноєвропейського імунітету, які визнавали імунітети споконвічним звичаєвим правом великих землевласників.

С. Б. Веселовський³, переглянувши питання про імунітет, дав дуже багато нового матеріалу, особливо з історії імунітету в Московській державі. Але висловити загальні погляди про виникнення і початковий розвиток його він відмовився. Він обмежився зауваженням, що імунітет „треба дослідити раніш, ніж давати загальні характеристики і порівнювати руський імунітет з імунітетом західноєвропейських народів“⁴.

Оскільки він присвячує імунітетові епохи Руської Правди всього кілька сторінок, його дослідження майже випадає з кола нашої уваги. Та й взагалі дослідники займались історією руського імунітету на основі матеріалів Московської і почасти Новгородської Русі XIV—XVI ст., і до наших праць („Феодальные отношения и Киевская Русь“, „Устав кн. Владимира“, „Устав кн. Всеволода“) ніхто походження імунітету в Київській Русі не вивчав. Навряд чи я помилюсь, сказавши, що дослідники, як загальне правило, взагалі не визнавали існування імунітету в цю епоху.

Переходячи до питання про виникнення і початковий розвиток імунітету в давній Русі, треба передусім відзначити взагалі особливу складність питання про виникнення імунітету, якої більшість дослідників не усвідомлюють. Справа в тому, що коли при дослідженні походження імунітету не обмежувати його вивченням імунітетних надань — імунітетних дипломів, то загальне питання про походження імунітету треба поділити на ряд питань: 1) коли, як і в якому обсягу виникає імунітет найбільших володільців-феодалів; 2) коли, як і в якому обсягу виникає імунітет щодо слуг і феодально-залежного сільського населення, 3) коли і при яких умовах виникають імунітетні надання — імунітетні дипломи.

Перше питання, знову таки, доводиться поділити на два: 1) як і коли виникає імунітет великих землевласників, що не ввійшли в склад дружинної організації і 2) як і коли виникає імунітет князівських людей.

Перш ніж перейти до розв'язання цих питань, треба висловити ряд загальних міркувань про імунітет. На нашу думку, імунітет є в значній мірі юридичною стороною форми феодального панування. Імунітет оформлює і разом з тим забезпечує феодальну експлуатацію великими землевласниками підвладного їм сільського населення. Виникнення імунітету є наслідком виникнення (юридичним виразом) феодальної ренти. Час народження феодальної ренти є часом і зародження імунітету. Історія імунітету — це, по суті, історія розвитку форм феодального панування. Оскільки розвивалися ці форми, розвивається й імунітет. Оскільки складним є виникнення феодальної ренти, бо вона розвивається різноманітними шляхами й способами, остільки складним і багатогранним є й розвиток імунітету. Історію імунітету треба вивчати в найтіснішому зв'язку з історією феодальної ренти. Нам здається, що невдачі західноєвропейських дослідників якраз пояснюються тим, що вони вивчали імунітет відір-

¹ Цитований твір, т. I, с.с. 364—368.

² Феодализм в удельной Руси, 1900, §§ 61, 64.

³ К вопросу о происхождении вотчинного режима, М., 1926

⁴ Цитований твір, с. 8.

вано від форм феодального панування. Якщо ми прикладемо ці загальні міркування до історії виникнення й початкового розвитку імунітету, то нам далеко легше буде розібратись у цій складній проблемі.

Переходимо тепер до з'ясування першого питання — про виникнення імунітету самих землевласників, що не входили в склад дружинної організації. Передусім з'ясуємо, чи мали вони особистий імунітет. Нам здається, що вони, безперечно, почали його мати, як тільки їх землеволодіння виросло і як тільки вони вийшли, виділились як самостійний економічний комплекс з общини. Утворивши самостійну економічну одиницю — першу форму первісної сеньйорії, великі землевласники тим самим виходили з общинної організації, переставали належати до неї щодо суду й данини. Ще перед тим, як увійти в дружинну організацію, вони почали перетворюватись у представників феодальної влади на місцях, і в міру росту свого землеволодіння, свого економічного впливу, в міру росту сільського населення, яке перебувало під їх владою, вони самі захоплювали в свої руки суд над общиною і данину. Коли ж князівська влада почала організувати свої центри панування на місцях, вона знайшла ці вирослі феодальні групи, увійшла з ними в зв'язок і змушена була закріпити за ними набуті ними права як особистого імунітету, так і імунітету всієї феодальної сеньйорії. Коли великі землевласники входили в васалітет, імунітет за ними не тільки мовчазно визнавався, а його, очевидно, почали певним способом фіксувати, мабуть, у перших грамотах, що передували, як ми побачимо, імунітетним дипломам. Дослідники, що сумнівались у споконвічному існуванні особистого імунітету у великих землевласників, які (землевласники) потім увійдуть у феодальну групу, не ураховували того, що виникнення сеньйорії необхідно припускає вихід сеньйора з общини (вихід з общинного суду і взагалі з общинної організації), що ці великі землевласники були опорою центральної феодальної влади.

У кого ж судились і кому платили данину ці великі землевласники? Нам здається, що їх або притягали до суду князя, або, якщо процес феодалізації був уже досить глибокий, — до суду значніших сеньйорів (можна думати, що до числа їх належали „старці градські“, „старійшини“, „нарочиті люди“). Але в тому, що вони не підлягали ні общинній владі, ні загальній феодальній владі на місцях — у цьому, на наш погляд, не можна сумніватись. Яскравий приклад такого особистого імунітету феодаль, що не ввійшли в дружинну організацію, а також у васалітет, був імунітет новгородських бояр, які не тільки користувались особистим імунітетом, а й самі надавали його підвладним особам і церковним установам.

Питання про особистий імунітет дружинників, тих феодальних груп, що згодом почали входити в склад васалітету й міністеріалітету, нам здається, цілком просте і ясне. Споконвічність цього особистого імунітету не може викликати найменшого сумніву. Вона підтверджується не тільки самою суттю дружинних інститутів, а й тими інститутами, що зв'язані з так званою князівською охороною. Князь не тільки сам судив дружинників, а й судив усіх тих, хто порушував їх права і чинив замах на їх особу. Особистий імунітет дружинників і княжих мужів, крім цих міркувань, прекрасно підтверджується і Руською Правдою. Ще в Правді Ярославичів говориться про суд князя над дорогобужцями, що вбили старого конюха; є спеціальна постанова про заборону „мучити“, карати без княжого слова вогнищанина. Словом, на основі всіх даних треба прийти до висновку, що дружинник, а далі князівський васал чи міністеріал мав право безпосередньо підлягати князівському судові. Він не підлягав судові місцевих князівських агентів.

Перейдемо тепер до питання про виникнення імунітету відносно всього феодалного комплексу, що належав великому землевласникові.

При розв'язанні цього питання особливе значення мають якраз ті загальні міркування про імунітет, які ми формулювали вище, а саме те, що імунітет своєю суттю є юридичний вираз форми феодалного панування і що історія імунітету органічно зв'язана з історією феодалної ренти. Тому історія виникнення і початкового розвитку імунітету є історія поступового набування і росту прав великих землевласників над залежним і кріпосним селянством щодо суду й данини. Імунітет не зразу виявляється як завершений інститут, так само, як не одразу виникає і оформлюється феодална рента. Насамперед великий землевласник має право суду і право експлуатації, в тому числі різних данин і поборів, відносно холопів. Повний холоп був ще більше об'єктом прав, ніж до розвитку процесу феодалізації. Але і в цей період, як ми знаємо, необмеженим суддею холопа є пан. Він не відповідає навіть за його вбивство. Разом з тим пан притягає до відповідальності за своїх рабів третіх осіб і відповідає за них перед цими особами.

Другою групою, над якою великий землевласник мав право суду й данини, є група закупів. Обмірковуючи питання про правове становище закупів, ми відзначали, що закуп підлягав повній юрисдикції пана. Виявлене в законодавстві деяке намагання обмежити цю владу пана над закупом навряд чи могло мати якоесь реальне значення.

В міру того, як данина перетворювалась у феодалну ренту, а смерди — в данників, у феодално-залежну групу, право суду і право збирати данину поступово переходило до їх володільців.

Особливо велике значення в справі розвитку імунітету мав патронат. Завдяки патронатові удалось забезпечити право суду над різноманітними групами — закладниками, прикладниками, задушними людьми, жебраками та іншими вибитими з колії елементами, а також стягання з них данини. Нарешті, імунітет був поширений на ту групу залежного населення, що ввійшла в склад неповного холопства.

Словом, імунітет охоплював поступово ті елементи населення, які входили в склад робочої сили сеньйорії.

Ці загальні моменти, що визначили виникнення імунітету відносно залежного кріпосного селянства, дозволяють установити, що право самосуду і стягання на свою користь різних фінансових зборів встановлювалось, само собою, для обох груп, які входили в склад феодалів — як тих, що належали до дружинної організації, так і вільних великих землевласників. Адже право суду пана над холопом, закупом, смердом та ін. впливало з суті його прав над цими підвладними і залежними людьми, а не визначалось становищем володільців. А з цього випливає, що напочатку імунітет не міг фіксуватись у будьяких грамотах.

Але з часом це становище імунітетного права почало змінитись. Справа в тому, що в міру поглиблення й розширення процесу феодалізації, в міру того, як феодална експлуатація охоплювала масу сільського населення, князі починають передавати своїм дружинникам землю з населюючим її вільним селянством. Оскільки селянство є цілком вільне і належить щодо суду й данини до певного адміністративного центра на чолі з князівським агентом — волостелем чи тіуном, то просте надання території без зазначення прав нового володільця не могло забезпечити імунітету його володільцеві: з одного боку, волостель чи тіун, які користувались поборами і певною часткою данини й судових мит, будуть заперечувати права володільця і, звичайно, в ще більшій мірі це буде робити саме селянство, розуміючи, що передача їх під владу феодала означає підсилення їх експлуатації. Таким чином князі змушені були, щоб

уникнути всяких суперечок і претензій, фіксувати свої надання в особливих грамотах, де вказується передавана земля і встановлюються права нового володільця.

А що передача території без прав над населенням була пустим звуком — селянство, змушене відбувати всі і попередні данини й повинності, і повинності новому володільцеві, звичайно, розбіжиться, — то в цих грамотах почали відзначати, які сеньйоральні права передаються новому володільцеві. З другого боку, через те, що населення було вільне, не прикріплене і разом з тим не було залежне на інших підставах, то треба було закріпити це надання особливим зверненням до князівських агентів, а часто й до наступників князя. Щоб підсилити дію цього звернення, до нього додається прокляття його порушникам або санкція.

Таким чином імунітет спочатку встановлюється не шляхом видання князівською владою якогось акту, де основний зміст визначався заборонною агентам державної влади чинити правосуддя або збирати данину в межах даного володіння, а підтвердженням того, що володільцеві передається данина, вири, продажі, тобто ті права, які пізніше охороняє імунітетна грамота. Таким чином імунітетові і імунітетній грамоті в тісному значенні цього слова, тобто заборонному актові, передував імунітет у широкому значенні, тобто передача прав, які охороняються імунітетом. Імунітет позитивний ніби передував імунітетові негативному. Отже особлива грамота, що встановлює імунітет у тісному розумінні слова і звільняє володільця від загальної підсудності і фінансово-адміністративного підлягання агентам князівської влади, є пізніша форма імунітетного надання і з'явилась як результат з наданих прав, які захищаються імунітетом.

Найяскравіше підтверджує цей факт грамота великого князя Мстислава Володимировича і сина його Всеволода Юр'євому монастиреві, за якою останньому передаються „Буицы с данью, вирами и продажами“.

В цій грамоті зовсім не встановлюється імунітет у тісному розумінні цього слова, тобто в ній немає заборони князівським агентам чинити суд і виконувати фінансово-адміністративні функції на наданій території. Так само право на данину, вири, продажі (тобто на суд) формульоване і в уставній грамоті Ростислава Смоленського, але не відносно якогось земельного володіння, а відносно одної тільки категорії осіб, а саме прощеників („А се даю святей богородици и епископу прощеники, с медом, и с кунами, и с вирою и с продажами“); але тут є вже додаток: „и ни надобе их судити никакому же человеку“.

Не трудно уявити, що з цієї короткої і спеціально не спрямованої на адресу князівських агентів заборони пізніше виробилась та широка й розвинута форма імунітетного надання, що дійшла до нас у зразках XIV—XVI ст.

Через те, що даних тільки церковним установам імунітетних надань і грамот світським феодалам, які стосуються до дотатарського періоду, зовсім немає, то виникає питання: чи одержували світські володільці в цей період імунітетні дипломи? Нам здається, що відсутність грамот ще не свідчить про те, що вони не існували. Загальні передумови і умови появи імунітетних надань взагалі стосуються як до церковних феодалів, так і до світських. Здається, якраз навпаки: оскільки головне вогнище процесу феодалізації становила князівська дружина, то можна навіть припускати, що імунітетні надання світським феодалам хронологічно передували церковним.

Звернемось до питання про обсяг тих прав, які забезпечувались імунітетом: ширшим чи вужчим порівнюючи з імунітетом у добу найбільшого його розвитку був імунітет при своєму виникненні? На перший

погляд може здатись, що це питання треба розв'язати в останньому розумінні, тобто що спочатку імунітет був вужчий, ніж у XIV—XVI ст. До такого висновку ніби схиляють такі загальні міркування: процес феодалізації в XIV—XVI ст. остаточно оформився, а в XI—XIII ст. він ще не був цілком і остаточно завершений. Грунтуючись на цьому, можна думати, що імунітет, як і інші інститути в XI—XII ст., матиме слабо виражений і нерозвинутий характер, отже що обсяг прав, які захищає він, повинен бути не такий широкий, як пізніше. Ці загальні міркування можна підкріпити посиланням і на деякі наявні в нас дані, зокрема на не раз уже цитоване нами місце з Лаврентіївського літопису про міста і куплені слободи й села, надані Володимирській церкві кн. Андрієм Боголюбським і пізніше захоплені Ростиславичами. Саме там згадується, що Володимирська церква мала право на саму тільки данину, а не на суд („свободи купленные и с даньми и села летняя“). Отже Володимирська церква мала тільки одне право, яке забезпечувалось імунітетом, а не два (право на суд), значить, що імунітет її був обмежений. Тому природно припускати, що такі обмеження були звичайні щодо менш значних порівнюючи з Володимирською церквою церковних установ і особливо щодо світських володільців.

Але значність і переконливість цих доводів зійде до мінімуму, якщо мати на увазі, що публічні права, які здійснювались державною владою в XI—XIII ст., були взагалі не такі складні і виявлялись тільки в суді й данині. Нескладність цих справ відповідала простоті і нескладності адміністративної системи. Тим часом обсяг публічних прав в XIV і особливо в XVI ст. все більше зростає внаслідок розвитку фінансової системи, а також ускладнення і розширення судового й адміністративного апарату. Крім того, населення мусіло платити ряд нових безпосередніх і посередніх податків, ямські гроші, оброки тощо, а також відбувати різні повинності. Крім волостелів і тиунів, з'явилась ціла ієрархія урядових осіб.

Тому ті обмеження, які ми спостерігаємо в імунітетних наданнях XIV—XVI ст., почасти зумовлені не стільки намаганням князів обмежити імунітет, скільки розширенням публічних прав і встановленням нових публічно-правових обов'язків у наслідок нових економічних умов і соціально-економічних перебудов. Отже коли в XIV—XVI ст. імунітет обмежували, то це ще не значить, що його повинні були обмежувати в XI—XIII ст. Тому нескладність і нечисленність сеньйоральних прав, які могли забезпечуватись імунітетом у цей період, спонукає думати, що вони забезпечувались ним цілком, без тих обмежень, які ми бачимо звичайно в XIV—XVI ст.

Щодо того факту, що Володимирська церква здійснювала одне тільки право, яке звичайно охороняється імунітетом (право на данину), то, грунтуючись на даних історії розвитку церковного імунітету, можна припускати, що церква здійснювала право на суд без спеціального надання князя і що це право ґрунтувалось на загальних постановах про церковний суд, виражених у князівських уставах, і тому про нього не згадується.

Таким чином усі ці спостереження дозволяють нам, навіть при надзвичайній бідності даних, установити, що імунітет у давній Русі, так само як і в інших країнах, виник і розвивався паралельно з феодальною рентою, будучи її юридичним виразом, що приблизно в XI ст., коли почало поширюватись коло феодально-залежного селянства і коли звичайним стало роздавання вільного селянства дружинникам і церковним установам, для забезпечення і закріплення за ним прав почали видавати грамоти, які являють собою першу форму імунітетних дипломів.

Підсумуємо наші дослідження про походження феодальної держави, феодальної монархії в епоху Київської Русі.

Примітивні територіальні відносини в дофеодальний період починають в XI ст. ускладнюватись. Насамперед у склад Київської Русі входять уже не території племен, а землі-князівства, що виникли на уламках пле-мінних князівств. Ці землі поступово перетворюються в феодальні сень-йорії, оскільки виростає князівський домен і оскільки цей останній втягає в свою сферу земельні володіння, виниклі всередині сільських общин. Змінюються відносини між великим князем і місцевими князями; при-мітивний васалітет переходить у васалітет розвинутого феодального типу. Відносини між великим князем і місцевими князями визначаються феодальними договорами. Ростуть функції великого князя. Дедалі більше князі перетворюються в типових феодалів. Діяльність князів спрямовується феодалами, що з'являються в цей період. Але це керівництво відбувається без ніяких встановлених організаційних форм, без ніяких установ. Князі іноді скликають віче, але віче з органу первісної демократії поступово перетворюється в феодальний орган. В міру того, як князі перетворюються в найбільших місцевих феодалів, вони перестають скликати віче. Лише в Новгороді воно не тільки збереглося, але й набуло великого політич-ного значення. З кінця XI ст. набирають особливого значення феодальні з'їзди.

Розвиток феодальних відносин тягне за собою перебудову старого і організацію нового феодального апарату. Так звана десяткова система перетворюється в систему органів феодальної влади, а далі поступово зливається з новою, вже феодальною адміністративною системою, що являє собою поєднання двірсько-вотчинної системи і системи кормління на місцях.

В міру виникнення і розвитку феодальних сеньйорій і феодальної ренти розвивається імунітет.

I. МІСЦЕВІ ОСОБЛИВОСТІ В ПРОЦЕСІ ФЕОДАЛІЗАЦІЇ

§ 1. Вступні зауваження

Розвиток феодальних відносин у Київській Русі ми дослідили головним чином на основі матеріалів, що стосуються до основного центра її, Київської землі. Але вже з самого початку процесу феодалізації повинні були виявитись місцеві особливості в цьому процесі.

Ці місцеві особливості можуть полягати: 1) в різній інтенсивності процесу феодалізації; 2) в більшому чи меншому закріпаченні сільського населення; 3) в більшому чи меншому значенні того чи іншого способу перетворення вільного безпосереднього продуцента в феодально-залежне селянство; 4) в більшому чи меншому значенні в економічній і політичній системі тієї чи іншої землі основних видів феодальних володінь — князівського домена, церковної і боярської сеньйорій; 5) в процесі виникнення і в правовому оформленні класу феодалів і класу феодально-залежного селянства; 6) у структурі політичної влади, зокрема в більшій чи меншій ролі князя, боярства і міського населення; 7) в процесі виникнення феодальних інститутів — васалітету, міністеріалітету, імунітету.

Само собою зрозуміло, може бути й ряд інших, дрібніших, отже менш важливих особливостей у процесі феодалізації.

Безперечно, всі землі, на які розпалась Київська Русь, мали цілий ряд особливостей. Але з'ясувати всі ці особливості кожної землі ми не можемо через повну відсутність матеріалів. Так, ми не можемо цього зробити для Чернігівської, Переяславської, Новгородської, Сіверської, Рязанської, Смоленської, Турово-Пінської і Полоцької земель. Але зате в нас є деякий матеріал для встановлення місцевих особливостей у процесі феодалізації земель Новгородської, Галицько-Волинської і Ростовсько-Суздальської. Втім, і цей матеріал недостатній; його доводиться поповнювати пізнішим матеріалом і на основі вивчення кінцевих результатів процесу підходити до його початку.

Само собою зрозуміло, що вивчення процесу виникнення і початкового розвитку феодалізму в цих трьох землях мусить становити предмет самостійних і докладних досліджень, але поки їх немає, доцільно поставити це питання хоч би в самій загальній формі.

§ 2. Новгород

Питання про особливості в процесі феодалізації великого Новгорода було поставлене ще Рожковим, який відніс новгородський феодалізм до типу так званого муніципального феодалізму. На його думку, „з господарського погляду муніципальний феодалізм характеризується перевагою транзитної, зовнішньої торгівлі, якій підпорядковуються і ремесло, і землеробство чи інші галузі сільського господарства“.

Але коли прийняти це визначення, то муніципальним феодалізмом доведеться називати не тільки феодалізм у Новгороді, а й суспільно-економічний лад Фінікії, Карфагена, словом, тих країн, де була дуже розвинута зовнішня торгівля.

До того ж Рожков не пояснив, як же виник цей муніципальний феодалізм у Новгороді.

Природно, що при встановленні особливостей у процесі феодалізації Новгороду доведеться відмовитись від цього поняття.

Особливості в процесі феодалізації в Новгороді зумовлюються особливостями в процесі розвитку великої феодальної сеньйорії і особливим становищем, яке почав займати Новгород після занепаду Києва як економічного і політичного центра. Як відомо, після того, як Київ став цим центром, Новгород перестав притягати до себе князів. Досить показова щодо цього погордлива відповідь князя Святослава новгородцям, які прийшли до нього просити собі князя: „А бы пошел кто к вам“ — сказав він. Та й ті князі, що сиділи в Новгороді, зокрема кн. Володимир і кн. Ярослав, дивились на Новгород як на свого роду плацдарм для дальшого просування в Київ. Нехтуючи Новгородом, зв'язуючи свою долю з Південною Руссю і з Києвом, князі не були зацікавлені в тому, щоб перетворитись у місцевих землевласників і утворити там свій домен. Через це експропріацію общинних земель провели не князі і не дружинні елементи, а місцеві представники родоплемінної знаті, а також великі землевласники, вирослі всередині общин, що розкладались. Більшість неосвоєних новгородських боярських земель дісталась церковним установам — Софійському дому, монастирям, церквам. Через це й питома вага церковного землеволодіння в Новгороді була більша, ніж в інших землях. Отже в Новгороді не міг бути покладений початок князівського домена, не могло розвинутиись землеволодіння князівських дружинників. Коли Великий Новгород став центром уваги князів — а це зумовлювалось ростом економічного і політичного значення його, — то було вже пізно. Об'єднане новгородське боярство вжило всіх заходів до того, щоб не дати змоги князеві і його оточенню почати освоювати землі як новгородських феодалів, так і общинників. Поступово складається свого роду конституційна норма, що забороняє князеві, його княгині, його боярам і дворянам набувати безплатно чи платно розташовані на території Новгороду землі. В першому, що дійшов до нас, договорі новгородців з князем (тверським Ярославом Ярославичем) від 1265 р. ми зустрічаємо таку статтю: „А в Бежицах, княже, тебе, ни твоей княгыни, ни твоим бояром, ни твоим дворяном сел не държити, ни купити, ни даром приимати и по всей волости Новгородской“. Складається і друга норма, яка забороняє князеві і його оточенню приймати в закладники новгородців. В тому ж договорі говориться: „ни закладников и приимати, ни княгыни твоей, ни боярам твоим, ни дворячам твоим, ни смерда, ни купщины“. Заборона приймати в закладники зумовлена не тільки тим, що закладництво розширяло політичну базу князів, а й тим, що воно, як ми вже говорили, вело до дальшого перетворення закладників у феодально-залежне й кріпосне селянство і до експропріації їх земель.

Хоч усі ці норми містяться в договорі 1265 р., але в самому його тексті вказується, що це — новгородське мито, яке оформилось за дідів і батьків, зокрема при батьку великого князя Ярослава Ярославича — Ярославі Всеволодовичу. Це підтверджує зроблене Костомаровим порівняння договірної мита з політичною практикою великого Новгороду XII і початку XIII століття.

Отже одною з основних особливостей у процесі феодалізації Новгородської землі є те, що в Новгороді князівський домен не міг виникнути і не міг розвинутиись згодом. Це знову таки повинне було зумовити ряд дальших особливостей. Передусім це мусило відбитись на способах перетворення вільного сільського населення у феодально-залежне і на формах експропріації общинних земель. Як ми свого часу вказували, одним з основних способів перетворення вільних данників у залежне селянство було поступове перетворення данини у феодальну ренту. Цей спосіб припускає

безпосередню участь князя і його численних агентів. У Новгороді він був виключений, оскільки встановилась конституційна норма про заборону князеві і його оточенню брати з населення побори більші, ніж установлено в договорах.

І в Новгороді данники з часом почали називатись смердами. І тут смерди перебувають у віданні князя, але замість права на необмежену експлуатацію смердів тут виникає обов'язок „блюсти“ смердів. Досить указати, що кн. Всеволод був вигнаний між іншим і за те, що він „не блюдет“ смердів.

Але в Новгороді відносин смердів до князя і міста не можна ототожнювати з відносинами підданства. І тут вони мають своєрідний характер. І тут вони виявляються у відбуванні різних повинностей, з одного боку, і у владній опіці — з другого. Повинності, які смерди на півдні відбували для князя і княжого господарства, смерди в Новгороді почали відбувати для міста, виконуючи їх за міське населення. Літописні повідомлення про існування в Новгороді особливого „смердьего моста“ і „смердъих ворот“ дозволяє нам припустити, що смердів притягали до мостової і городової справи безпосередньої в місті. Про відбування ними різних повинностей і уроків Пскову, згідно з особливою „смердьєю грамотой“, цілком певно говориться в літературному оповіданні про події в 1485 р. в Пскові.

Ці особливі повинності ніби відбували тільки смерди; інші групи сільського населення, наприклад, своєземці, половники та ін. їх не виконували, перебуваючи в загальному державному тяглі. Таким чином, вийшовши з особистої залежності від князя, смерди в Новгороді попали в підлеглість до міста як феодального центра, потроху перетворившись в окрему групу сільського населення, експлуатовану міськими і феодальними групами. Суть цих своєрідних відносин добре зрозуміло і відзначило одно з ганзейських посольств у Новгороді. В своєму повідомленні воно виразно виявило відносини залежності смердів від новгородців; так, між іншим, при переговорах з новгородськими боярами один із членів посольства вказав: „Vos Nogatensis bona illa habetis, et ea cum Smerdis vestris divistis. Smerdi vestri sunt et idureo de jure tenomini respondere“¹.

Але смердів, що були захищені від спроб князів перетворити їх з данників у феодально-залежне селянство, само собою зрозуміло, всякими способами закабалляли новгородське боярство і інші великі землевласники.

Таким чином можна вважати, що в Новгороді заборгованість і патронат є найзвичайнішими способами перетворення вільного населення у феодально-залежне селянство.

Ряд інших особливостей зумовлювався особливим становищем Новгорода після занепаду Києва. В міру того, як почав виявлятися цей занепад, росло значення Новгорода як торговельного центра. Оскільки раніш великі землевласники зосереджувались у містах, то цю сприятливу економічну кон'юнктуру насамперед використали ці міські землевласники. Вони таким чином стали не тільки феодалами, а найкрупнішими купцями і банкірами, отже зосередили в своїх руках всі нитки тодішньої економіки. Новгородський боярин тримав у своїх руках не тільки залежне селянство, а й дрібних купців і ремісників. Таким чином економічна база новгородських феодалів була надзвичайно широка, а це зумовлювало ряд особливостей у класовій структурі Великого Новгорода, у правовому оформленні феодальних класів і в розстановці класових груп.

Насамперед, клас феодалів виник у Новгороді трохи інакше, ніж в інших землях. В нього не ввійшли дружинні елементи; оскільки дружина йшла за князями. Згодом князеві почали забороняти освоювати нов-

¹ Sartorius, Urkundliche Geschichte des Ursprungs Hanse, B. II, № LXXIII, s. 165.

городські землі і приймати закладників. Клас новгородських феодалів виник таким чином тільки з великих землевласників, які з'явилися у надрах сільських общин, що розкладались. Поповнювався цей клас з числа заможніших купців і ремісників. Оскільки новгородським князям заборонялось самостійно (без згоди посадника) роздавати землі (а своїх земель у них не було), то в Великому Новгороді не міг виникнути васалітет. Та, крім того, новгородські бояри і інші феодалські групи, зайняті в торгівлі і в банкірській справі, навряд чи хотіли бути військовими слугами князів. Отже, оскільки васалітету в Новгороді не було, не могли виникнути й такі феодалські інститути, як лени, бенефіції та інші форми умовного землеволодіння.

Оскільки новгородські бояри та інші феодалські групи не були військовими слугами князя, то в них не було ні дружини, ні підвасалів. Нарешті, оскільки в князя не було великого господарства, то в Новгороді не могла утворитись система двірсько-вотчинного управління, яка дійшла досить великого розвитку в інших землях, а тому не міг виникнути й міністеріалітет.

Таким чином у Новгороді не могла виникнути феодалська драбина. Феодалські групи визначались не місцем їх у цій драбині, а розміром їх земельних володінь і питомою вагою торгівлі. Бояри становили верхній ступінь, оскільки вони були найбільшими землевласниками і банкірами, „житий“ люди — дальший ступінь, а за ними йшли великі земці, чи своєземці.

Усі ці особливості в процесі виникнення феодалського землеволодіння, класу феодалів і феодално-залежного селянства зумовили і особливості в політичній організації. Вони вивчені в достатній мірі і ми скажемо про них тільки в загальних рисах.

Оскільки князі кінцець-кінцем утратили економічну й соціальну базу, а новгородські бояри не хотіли ділитись з князем і його оточенням своїм економічним і політичним впливом, то Новгород почав іти не до феодалської монархії, а до феодалської республіки. Другою основною рисою політичного ладу Новгорода було те, що Новгород став не просто столицею — резиденцією основних політичних органів, а керуючим політичним центром „Господином Великим Новгородом“. Ця риса зумовлювалась тим, що в Новгороді зосереджувались усі нитки господарства; новгородські феодали, як ми вже говорили, були не тільки землевласниками, а тримали в своїх руках і торгівлю.

Все це зумовлювало цілий ряд особливостей у структурі і в взаємовідносинах органів влади. Оскільки основною політичною силою було старе боярство, що експропріювало більшу частину Новгородської землі, то основним органом влади з часом стала боярська рада. Цю боярську раду не можна ототожнювати з тими нарадами з боярами, які скликали князі в інших землях. Боярська рада насамперед перетворилась у справжню установу з певним колом діяльності. Ця живучість віча, ріст його політичного впливу визначались тим, що боярство, щоб перемогти князівські прагнення до розширення влади, змушене було поділитись своєю владою з міськими купцями й ремісниками. Воно, вміло затушковуючи свою вирішальну роль при ухваленні вічових постанов, намагалось протиставляти князя всьому колективі жителів Новгорода.

Своєрідним було й становище князя. Князь, що не встиг стати землевласником у Новгородській землі, не встиг завести свого домена, не мав у Новгороді ні економічної, ні соціальної бази. Він не міг спиратись тут на якусь впливову групу суспільства. Природно, що він не міг досягти того ступеня влади і впливу, якого, як загальне правило, досягли князі в інших землях. Замість перетворитись у феодалського монарха, князь

перетворився в магістрата Новгородської республіки. До нього можна цілком прикласти характеристику Ключевського, яку останній помилково дав усім князям Київської Русі: це був справді військовий сторож, а не перший феодал у своїй землі. Новгородські феодальні групи, не даючи змоги князеві й далі завести доменом і поширити свою економічну й соціальну базу, вживали всіх заходів, щоб він не розширив і своїх політичних функцій. Для цього вони укладали з ним договори, в яких точно фіксували його права і обов'язки. Характерно, що ці основні прерогативи князівської влади були цими договорами обмежені. Так, у найдавнішому договорі, що дійшов до нас, князеві заборонялось роздавати нові волості своїм людям, а також роздавати новгородські волості без посадника.

Природно, що права князя відносно новгородської адміністрації також обмежуються. Посадника і тисяцького не призначав князь, а обирало віче. Таким чином з князівських агентів, якими вони були в інших землях, вони перетворились у республіканських магістратів.

В іншому становищі опинились і новгородські міста. Вони не були центрами феодального панування князя, а підлягали всьому міському колективові, були містами „Господина Великого Новгорода“.

§ 3. Ростовсько-Суздальське князівство

Питання про особливості в процесі феодалізації в Північно-Східній (Ростовсько-Суздальській) Русі ніхто не ставив. Але зате в літературі багато поглядів про особливості суспільного й політичного ладу в цій частині Русі висловили історики, що не порушували питання про феодалізм. В основному намітились два погляди. За одним, найбільше розвинутим В. О. Ключевським, основною особливістю Ростовсько-Суздальської Русі була виняткова роль князя, яка зумовлювалась його колонізаторською діяльністю. Оскільки колонізаційний потік складався переважно з сільських мас, то населення мусило стати своїм складом далеко більше сільським, ніж воно було в Південній Русі.

Другу думку висловив і розвинув Сергеевич, що, як ми відзначали, заперечував місцеві особливості в політичному устрої земель, на які почала розпадатись Київська держава. За Сергеевичем, нові риси у відношеннях князя до населення з'явилися тільки після татарського нашествия.

Порівнюючи недавно питання про особливості суспільно-політичного устрою Ростовсько-Суздальської землі розглянув у розрізі взаємовідносин князя і міста А. Насонов. Він прийшов до висновку, що „та літературна ерудиція“, за якою в Ростовсько-Суздальському краї XII ст. в наслідок будівничої діяльності князів створюється „особливий світ“, де князь попадає в становище хазяїна і власника, не виправдується свідченнями джерел, що на півночі в XII і на початку XIII ст. починають виявлятися побутові риси старої вічової Київської Русі, в основі своїй спільні з укладом життя всіх волостей того часу.

Таким чином новий дослідник в основному підтвердив і наново аргументував погляди Сергеевича.

Не трудно бачити, що дискусія в історичній літературі про особливості суспільного ладу Ростовсько-Суздальської землі дає небагато матеріалу для розв'язання питання про особливості в процесі феодалізації в цій землі. Його доводиться розв'язувати, можна сказати, наново.

Ставлячи це питання, нам здається, треба виходити з таких моментів.

Насамперед доводиться визнати, що Північно-Східна Русь складалась з трьох основних частин: 1) порівнюючи невеликої території, здавна колонізованої новгородськими вихідцями, центром якої були Суздаль і по-

тім Ростов; 2) найбільшої частини, зайнятої поселеннями голяді, мері і весі та іншими племенами і колонізованої в XII ст.; 3) території, яку займали вятичі, слов'янське плем'я, що трохи відстало в своєму суспільно-економічному розвитку порівнюючи з іншими слов'янськими племенами. Бувши неоднорідною етнічно, Північно-Східна Русь була і соціально неоднорідною. Якщо можна вважати, що та частина її, яка тяжіла до Ростова й Суздаля, стояла більш-менш на рівні розвитку Наддніпрянських князівств (далі називатимемо її Ростовсько-Суздальським краєм), то інші частини — і населені голяддю, вессю, мер'ю, муроною і мещерою, і населені вятичами — навряд чи вийшли на початок XII ст. з стадії родоплементних відносин. Таким чином значна частина Північно-Східної Русі на момент розпаду Київської держави ще не зазнала процесу феодалізації і, так би мовити, ще не вийшла з дофеодального періоду; можна говорити тільки про складені феодальні групи в Ростовсько-Суздальському краї. Досить указати, що саме в цьому районі вибухли два повстання — в 1024 і в 1071 р.

Другою характерною рисою є те, що коли почалась інтенсивна колонізація Північно-Східної Русі, то, безперечно, найбільшу роль у цій колонізації, в справі захоплення земель у литовського і фінського населення, в справі охорони колоністів і корінного населення, нарешті, в справі будівництва міст грав князь. Насонов, що всяко намагався заперечити роль князя в справі колонізації Північно-Східної Русі, не міг навести ніяких серйозних доводів, крім посилення на те, що літературна традиція про північно-східного князя як про князя-будівника виходить від московських книжників XV—XVI ст. Досить проаналізувати відомості найдавніших наших ізводів про діяльність перших ростовсько-суздальських князів Юрія і Андрія, щоб усякі сумніви щодо цього відпали.

Третій момент, який треба урахувати, розв'язуючи питання про місцеві особливості в процесі феодалізації Північно-Східної Русі, це — відсутність тут великих торговельних центрів, близьких своїм значенням до Новгороду чи до Києва. Не трудно встановити, що торговельне значення старих центрів — Суздаля й Ростова почало падати задовго до того, як почало падати їх політичне значення. При зміні торговельних шляхів вони почали перетворюватись економічно в глухі закутки. З другого боку, і Владимир, навіть в епоху свого розквіту, не був першорядним торговельним центром, чим і пояснюється його швидкий занепад після татарського погрому. Урахувавши всі ці моменти, ми виявимо такі особливості в процесі виникнення феодальних сеньйорій і перетворення вільних продуцентів у феодально-залежне і кріпосне населення.

Насамперед князі-колонізатори змогли швидко розгромити утворену в Ростовсько-Суздальському краї місцеву феодальну знать і, щоб не дати їй змоги поновити свій політичний вплив, перенесли столицю в м. Владимир, яке виросло головним чином у наслідок припливу колоністів. Природно, що князі мали змогу організувати досить значний домен, рівного якому, мабуть, не було в інших землях. Частину цього домена вони почали роздавати своїм дружинникам і церкві, і таким чином стали розширювати свою економічну і соціальну базу.

Основна частина феодальних володінь повинна належати дружинним елементам. Тільки в Ростовсько-Суздальському краї були ще гнізда недовитої старої феодальної влади. Щодо особливостей у процесі виникнення феодально-залежного сільського населення, то, нам здається, тут мусить мати особливе значення насильницьке закріпачення місцевої литовської, фінської і слов'янської людності.

Привертає увагу факт, що в Північно-Східній Русі швидко виходить з ужитку термін „смерд“, який раніш, в XI і на початку XII ст., широко

вживався для позначення сільського населення Ростовсько-Суздальського краю (так звані „суздальські смерди“). Це зникнення терміна дуже показове. Мабуть, князі, щоб притягти колоністів, давали пільги новопоселенцям, організували так звані „свободи“. Таким чином, очевидно, відбувався попередньо процес „розсмердення“ селянства, раніш ніж воно було перетворене новими способами у феодально-залежне населення.

Треба, крім того, відзначити і особливі умови виникнення міст. Тут міста насамперед — колонізаційні центри (крім Ростова і Суздаля); їх будували князі. Природно, що міське населення так чи інакше перебувало під впливом княжої організуючої сили.

Всі ці особливості в процесі виникнення феодальних сеньйорій повинні визначити і особливості в утворенні класу феодально-залежного сільського населення. Клас феодалів, оскільки були розбиті старі ростовсько-суздальські групи, почав складатись головним чином з дружинних елементів — учасників колонізаційної діяльності князів. Зайняті цією діяльністю, дружинні елементи почали, мабуть, порівнюючи пізно осідати на землю. Характерно, що літопис, розповідаючи про події в Північно-Східній Русі, постійно вживає вижиту вже в інших місцевостях дружинну термінологію.

Оскільки ще сильні були дружинні відносини, то васалітет не вийшов ще з примітивних форм. Завдяки величезному князівському господарству велику роль повинен був грати міністеріалітет.

Оскільки процесу феодалізації на Північно-Східній Русі не можна порівняти щодо інтенсивності, широти й глибини з цим процесом в інших землях, то клас феодально-залежного селянства ще не був консолідований. Цим пояснюється відсутність терміна, застосовуваного для позначення феодально-залежного селянства. Термін „смерд“, як ми вже вказували, зник, а новий не був вироблений. Селянство називається то „сиротами“, то „хрестьянами“ тощо.

Щодо особливостей у політичному устрої Північно-Східної Русі, то тут цілком безперечно виняткова широта влади північно-східних князів, що мали, як ми вже вказували, надзвичайно широку економічну й соціальну базу. Досить урахувати діяльність трьох перших ростовсько-владимирських князів — Юрія Долгорукого, Андрія Боголюбського, Всеволода III, щоб усякі сумніви щодо цього відпали. Розбите ростовсько-суздальське боярство втратило свій вплив і не могло протидіяти князеві. Діяльність ростовсько-владимирських князів спрямовували дружинні елементи. Природно, що говорити про існування боярської думи як особливої установи немає ніяких підстав.

Нам здається, що в світлі цих загальних моментів, які визначили особливості політичного ладу в Північно-Східній Русі, питання про взаємовідносини князя і міста треба розв'язати в дусі встановлених ще з часів Соловйова літературних традицій.

Оскільки місто Владимир (так само як і Ростов) не грало особливої ролі в господарстві Північно-Східної Русі як торговельно-промисловий центр і оскільки князь мав дуже широку базу і серед міського населення, природно чекати, що віче як орган влади, де могли брати участь і городяни, і купці, і ремісники, не грало особливої і при тому самостійної ролі, і поступово відмерло ще до татарського завоювання. Характерно, що у Владимирі його часто використовували як орган політичного впливу ті групи, що були під впливом княжої організуючої сили і брали участь у розгромі старої феодальної знаті Ростова і Суздаля.

Щодо місцевої адміністрації, то її призначав князь і вона була під його безпосереднім контролем. Дуже характерно, що на північному сході виникає особлива назва для місцевих адміністраторів, які сиділи в містах, —

„намісник“. Цей термін добре відзначає безпосереднє підлягання місцевій адміністративній князівській владі.

§ 4. Галицько-Волинська земля

Місцеві особливості в процесі феодалізації в Галицько-Волинській землі зумовлені такими моментами суспільно-економічного і політичного розвитку цієї частини Русі.

Одним з найхарактерніших моментів було те, що в Галицькій землі процес розкладу родоплемінних відносин і виникнення феодалізму почався раніш, ніж в інших землях. З другого боку, і дальший розвиток феодалізму проходив далеко інтенсивніше. Це пояснюється безпосередніми економічними зв'язками з західноєвропейськими країнами, з якими межувала Галицька земля. Далі, в той час, як південні землі занепадали і втрачали населення, Галицька земля, подібно до Північно-Східної Русі, стала місцем жвавої колонізації. Але доля цих колоністів була інша. Тут колоністи осідали в уже створених боярських сеньйоріях і таким чином підсилювали економічно-соціальну базу місцевих бояр. Далі треба відзначити, що Галицька земля пізніше ніж усі інші землі увійшла в склад Київської держави і пізніше ніж інші одержала окремого князя (з 1097 р.). Таким чином процес феодалізації в Галицькій землі на початку протікав без впливу на нього княжої організуючої сили. Князі почали діяти в Галицькій землі тоді, коли цей процес визначився.

Слід відзначити також і той факт, що підкорення Галичини Польщею, дальший постійний зв'язок Галицької землі з Польщею й Угорщиною, часті втручання цих країн у галицькі справи — все це мусило зумовити певний ступінь впливу західноєвропейського феодального права на розвиток галицьких установ і інститутів.

Нарешті, не зайво відзначити ще одну обставину: в Галицькій землі не було великих торговельних центрів, подібних не тільки до Києва чи Новгороду, а навіть, наприклад, до Смоленська чи Володимира. Дуже характерно, що Галицька земля спочатку називалась не за назвою своєї столиці — Галича, а описово — „Червенські міста“. Значить, Галич не виділявся серед інших галицьких міст. Та і пізніше він не грав особливої ролі.

Усе це визначило ряд місцевих особливостей у процесі феодалізації в Галицько-Волинській землі.

Насамперед у Галицькій землі основним типом феодальних володінь була боярська сеньйорія. Бояри зуміли захопити в свої руки основну частину Галицької землі. Щождо князівського домену, то він почав розвиватись пізно (тільки в XII ст.), коли боярство вже захопило в свої руки кращі землі. Словом, князівський домен у Галицькій землі був не значніший, ніж деінде. З матеріалу, що дійшов до нас, трудно з'ясувати значення церковного землеволодіння в Галицькій землі. Але можна думати, що церковне землеволодіння було розвинуте менше, ніж в інших землях, зокрема ніж у Новгороді. Оскільки процес феодалізації був широкий і глибокий ніж деінде, то можна припускати, що значна частина общинних земель була експропрійована вже в XII ст.

Щодо питання про виникнення класу феодалів, то в Галицькій землі, так само як і в Новгороді, основна маса феодалів виросла з великих землевласників, які утворились у сільських общинах, що розкладались. Відмінно від Новгороду, князівські дружинники могли набувати собі землі в Галицькому князівстві і, мабуть, вони це й робили. Але ці дружинники, можна сказати, губились у масі численного і об'єднаного галицького боярства. Такого об'єднання, такої консолідації боярства ми в жодній землі не спостерігаємо.

Можна припускати, що правове оформлення класу галицьких феодалів-бояр проходило не без впливу західноєвропейського феодального права. Досить указати, що в Галицькій землі почало організуватись, за західноєвропейськими зразками, рицарство. Так, літопис¹ повідомляє, що польський король Болеслав, покликаний на допомогу кн. Ізяславом Мстиславичем, „пришед к Луцку и ту перебы три дни; и ту пасаше Болеслав сыны боярскы мечем многы“.

Особливості політичного устрою визначаються особливостями в процесі виникнення феодального землеволодіння і оформлення класу феодалів. Оскільки галицькі князі не мали широкої економічної й соціальної бази, їх влада була і неміцна і неширока. Велику роль у політичному житті країни грало галицьке боярство. Воно розпоряджається князівським столом, запрошує і усуває князів. Історія Галицько-Волинської землі повна прикладів, коли князі, втративши підтримку боярства, були змушені кидати своє князівство. Характерні також і форми боротьби боярства з недогідними йому князями. Зокрема вони запрошували угорців і поляків, карали на смерть недогідних князів (так у 1211 р. були повішені князі Ігоревичі), корпоративно виходили з Галицької землі (в 1226 р.). Характерний також епізод, коли боярин Володислав проголосив себе князем (в 1213 р.).

Така надзвичайна об'єднаність галицького боярства змушує припускати, що тут виникли якісь органи, в яких реалізувалась політична влада бояр, але про які мовчать джерела.

Як і в інших землях, так і тут скликались віча. Дуже характерно, що князі шукали в вічі підтримки собі в боротьбі з боярством. Так, само з цією метою князь Данило скликав віче в 1231 і в 1235 р. Але не трудно встановити, що віча, які складались з городян Галича, не мали особливого впливу. Літопис відзначає, що городяни Галича дуже любили кн. Данила, але, як відомо, становище його визначалось не цією любов'ю, а ставленням до нього бояр.

Виняткове значення галицького боярства відбилось і на організації місцевого управління. Бояри присвоїли собі право роздавати волості й міста. Дуже характерно, що кн. Данилові, не зважаючи на його енергію, не вдалось скасувати цю практику, і літописець говорить: „Бояре же Галичстии Данила князем собе называху, а саме всю землю держаху“².

II. ПРО ОСОБЛИВОСТІ В ВИНИКНЕННІ І ПОЧАТКОВОМУ РОЗВИТКУ ФЕОДАЛІЗМУ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Вивчаючи процес виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі, не трудно було встановити ряд близьких і тотожних рис з процесом виникнення феодалізму в західноєвропейських країнах. Свого часу ми багато уваги віддали встановленню аналогії між виникненням феодальних інститутів Київської Русі і західноєвропейського середньовіччя в праці „Феодальные отношения и Киевская Русь“.

Але ми вважаємо, що встановлювати, навіть поглиблювати ці аналогії тепер мало цікаво — це вже пройдений етап нашої історіографії. Тепер перед нами стоїть нове завдання — визначити специфіку генезису феодалізму в Київській Русі, тобто того типу феодалізму, що встановився в основному її центрі — Київській землі.

Щоб наше порівняння було цілком чітке, візьмемо за основний об'єкт так званий класичний тип західноєвропейського феодалізму — французький.

¹ Іпат., під 1149 р.

² Іпат., під 1240 р.

Феодалізм у Франції, так само як і в країнах, що входили в склад Римської імперії, розвивався подвійним шляхом: у результаті розкладу рабовласницького античного способу виробництва, що панував у Римській імперії, і в результаті розкладу родової общини давніх германців. Обидва ці процеси були об'єднані германським завоюванням. З їх взаємодіяння, як їх синтез, і виник феодалізм. Пануючою формою феодалізм стає в результаті революції рабів, які в союзі з колонами повалили рабовласницьку формацію.

Іншим шляхом, як встановлено нами, виникає феодалізм у Київській Русі. Тут він виникає в результаті розкладу родоплемих відносин, зокрема в результаті розкладу сільської общини.

Ця основна відмінність визначає ряд дальших специфічних рис і в процесі виникнення феодалного землеволодіння, і в процесі виникнення феодалної політичної організації.

Так, у нас початок великому землеволодінню був покладений не поділом земель між верхами завойовників, як, наприклад, у Франції, а повільною експропріацією земель общинників елементами, що виникли в надрах сільських общин, які розкладались, а потім до цієї експропріації приклали руку князі, дружинні елементи і церква.

Отже основну масу феодалів у нас становили не ці верхи завойовників — герцоги й графи, а саме землевласницькі елементи.

Особливо впадають в очі відмінності в процесі виникнення класу феодално-залежного сільського населення. В той час, як кріпосному селянинові у Франції передували античний раб і колон, у Київській Русі кріпосному селянинові передував патріархальний раб. Можна думати, що саме Київську Русь мав на увазі Ленін, говорячи про перехід суспільства „від первісних форм рабства до кріпосництва“. Але оскільки число рабів, що перебували в патріархальній експлуатації, було невелике, то, як ми вказували, в Київській Русі одним з основних способів закріпачення селянства було перетворення данини у феодалну ренту. І в Франції були групи сільського населення, що платили напочатку податок (*sensus*), а далі перетворились у типових сервів; це так звані (*servialii*), що належали королям і церкві. Але число їх порівнюючи з іншими групами закріпаченого населення було невелике.

Оскільки клас феодалів виник напочатку з елементів, перебуваючих поза князівською організацією, то не всі феодали були зв'язані службовими відносинами з князем. Тому васальні відносини в нас не були яскраві, не оформлювались досить чітко ні в правових формах, ні в обрядах. А це знову таки мусило відбитись і на інститутах поземельного феодалного права. Як ми відзначали, ми не мали достатнього матеріалу для розв'язання питання про характер боярського землеволодіння. У нас навіть були землі, де не утворився інститут васалітету, де не було бенефіціїв і феодин (наприклад, Новгород і Псков) і де земельні відносини були організовані на інших основах.

Багато характерних рис ми спостерігаємо і при виникненні феодалної політичної організації. Як ми могли переконатись, київська феодална монархія виросла з так званого племихного князівства. Природно, що патріархальні пережитки в організації влади довго ще виявляли свій вплив. Досить указати, що Київська Русь перебувала під владою цілого роду князів Рюриковичів. Відносини між князями мали патріархальний характер. Цей патріархальний характер князівської влади і визначив виникнення так званої удільної системи. Як було вказано, відносини між великими і місцевими князями були засновані на васалітеті — сюзеренітеті, але все таки патріархальні риси ще довго чергувались у різних формах. У Франції, як відомо, цих пережитків патріархальних відносин в організації королівської

влади було далеко менше. Не було там і передумов для виникнення удільної системи. Великими феодалами там стали герцоги й графи, що належали до інших родів.

Дуже характерно, що при організації феодалської політичної влади збереглося віче як свого роду „релікт“ від часів племінних князівств. Такого органу, як віче, у Франції в епоху виникнення феодалської монархії не було.

ЗМІСТ

Передмова	3
---------------------	---

Розділ перший

Основні риси суспільно-економічного ладу Київської Русі в дофеодалний період і виникнення передумов для розвитку феодалізму

I. Питання про значення землеробства в господарській системі Київської Русі в дофеодалний період	5
II. Техніка сільського господарства	8
III. Сільська община	9
IV. Розклад сільської общини	12
§ 1. Розвиток ремесла	12
§ 2. Розвиток торгівлі	13
§ 3. Военні заходи князів	16
§ 4. Збирання данини	17
V. Виникнення міст	18
VI. Виникнення патріархального рабства	21
VII. Організація влади і управління	22
§ 1. Територіальна структура	22
§ 2. Князівська влада	25
§ 3. Дружина	26
§ 4. Родоплемінна знать	28
§ 5. Віче	29
§ 6. Адміністративні органи	30

Розділ другий

Виникнення і початковий розвиток феодального землеволодіння, феодальної залежності і феодальної ренти

I. Виникнення і розвиток феодального землеволодіння	36
§ 1. Виникнення і розвиток князівського землеволодіння	36
§ 2. Виникнення і ріст боярського землеволодіння	41
§ 3. Виникнення і розвиток церковних сеньйорій	42
II. Виникнення і початковий розвиток феодальної залежності	48
§ 1. Перетворення холопів у кріпосне селянство	48
§ 2. Закабалення сільського населення	53
§ 3. Форми експлуатації закупів	61
§ 4. Перетворення данини в феодальну ренту	71
§ 5. Патронат	95
§ 6. Найми	106
§ 7. Насильницьке закріпачення	108
§ 8. Організаційне оформлення феодальної сеньйорії	110
III. Виникнення і початковий розвиток феодального міста	111

Розділ третій

Виникнення і оформлення класу феодалів і феодально-залежного селянства

§ 1. Виникнення класу феодалів	120
§ 2. Розклад дружини	121
§ 3. Розвиток боярського васалітету і підвасалітету	123
§ 4. Виникнення міністеріалітету	126
§ 5. Виникнення і початковий розвиток бенефіціальної і ленної системи	128
§ 6. Виникнення класу феодально-залежного селянства	133

Розділ четвертий

Виникнення і початковий розвиток феодальної монархії

I. Історіографічний огляд	138
II. Про територіальну структуру Київської держави в XI—XII ст.	145

III. Князь і рiст князiвської влади	156
IV. Питання про князiвських радникiв	160
V. Питання про вiче	163
§ 1. Вступнi зауваження	163
§ 2. Питання про соцiальну суть вiчових зборiв	164
§ 3. Питання про вiче як постiйний орган державної влади	166
§ 4. Висновки	181
VI. Феодальнi з'їзди	181
VII. Органiзацiя управлiння	183
§ 1. Двiрсько-вотчиннi система управлiння	187
§ 2. Двiрськi чини i їх функцiї	188
§ 3. Мiсцевi органи	190
VIII. Виникнення i розвиток iмунитету	191

Роздiл п'ятий

I. Мiсцевi особливостi в процесi феодалiзацiї	198
§ 1. Вступнi зауваження	198
§ 2. Новгород	198
§ 3. Ростовсько-Суздальське князiвство	202
§ 4. Галицько-Волинська земля	205
II. Про особливостi в виникненнi i початковому розвитку феодалiзму в Київськiй Русi	206

Вiдповiдальний за видання С. М. Фуксман
Лiтредактор Л. Д. Збрага
Коректор М. П. Артеменко
Випусковий Е. Ц. Каганов

Ціна 7 крб.

Оправа 1 крб.